

TATAR VE BAŞKURT DESTANLARINDA KADIN

Ümmügülsüm ALUÇ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN

Haziran 2019

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TATAR VE BAŞKURT DESTANLARINDA KADIN

Hazırlayan
Ümmügülsüm ALUÇ

Danışman
Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN

AFYONKARAHİSAR 2019

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Tatar ve Başkurt Destanlarında Kadın” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve ilkelere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

24.07.2019

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN

Jüri Üyeleri : Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ÖZKAN

: Dr. Öğr. Üyesi Derya ÖZCAN

İmza

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Ümmügülsüm ALUÇ' un **“Tatar ve Başkurt Destanlarında Kadın”** başlıklı tezi, 28/06/2019 günü saat 13:00' de Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği' nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

TATAR VE BAŞKURT DESTANLARINDA KADIN

Ümmügülsüm ALUÇ

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI ANABİLİM

Haziran 2019

Danışman: Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN

Bu çalışmada Tatar ve Başkurt destanları içerisinde tespit edilen kadınlar belli başlıklar altında örneklerle değerlendirilmiş ve bunların özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun için kadın tiplerinin destanlardaki yeri, destanın gelişimi içerisindeki rolleri ve işlevleri, başkahraman ve yardımcı kahramandan yola çıkılarak kadının fiziki özellikleri ve davranışları ile destanın akışına etkileri incelenmiş, bunların benzer ve farklı yönleri değerlendirilmiştir.

İdil-Ural havzasındaki Tatar ve Başkurt destanlarıyla sınırlı tutulan çalışmada Kuzeybatı Türk destan geleneğinde İdil-Ural bölgesindeki destanlarda yer alan kadın özelliklerinin ortaya konması, tekrar eden özelliklerinin belirlenmesi ve destanlar üzerinden Tatar ve Başkurt topluluklarının kadına yönelik bakışının ortaya konması amaçlanmıştır. Böylece bu çalışma, söz konusu bölgenin destanlarındaki kadınlarla diğer sahalara ait destanlardaki kadınların karşılaştırılması açısından fayda sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tatar, Başkurt, Kadın, Destan

ABSTRACT

WOMEN IN TATAR AND BASKURT EPICS

Ümmügülsüm ALUÇ

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CONTEMPORARY TURKISH
DIALECTS AND LITERATURES**

June, 2019

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Murat ÖZŞAHİN

In this study, the women detected in Tatar and Bashkir epics are identified with examples under certain titles and their properties are tried to put forward. For this reason, the positions of women, their roles and functions in the development of the epic, the physical characteristics and behaviors of the woman based on hero and supporting hero and affects during the epic flow were examined. Their similar and different aspects are investigated.

The study which is limited to Tatar and Bashkir epics in Idyl-Ural basin is aimed to reveal the female characteristics of the epics in the Idyl-Ural region in the northwest Turkish epic tradition, determine the repetitive characteristics and to reveal the view of Tatar and Bashkir communities towards women through epics. Thus, this study will be useful in comparing the women in the epics of the region and the women in other epics.

Keywords: Tatar, Baskurt, Women, Epic

ÖNSÖZ

Destanlar milletlerin en değerli ve zengin kültürel miraslarındandır. Sözlü geleneğin bu en önemli ürünleri, asırlar boyu nesilden nesile anlatılarak yayılmış ve korunmuşlardır. Bu süreçte birçok destanın anlatıcıya, ortama ve şartlara göre az veya çok değişiklikler gösteren çeşitli varyantları da doğmuştur.

Nesillerin birleşmesini sağlayan bir bağ gibi de olan destan metinleri; olağanüstülükler, savaşlar, büyük üzüntüler ve mutluluklarla örülü olup bir milletin hafızasının dışı vurumudur. Destanlarda tiplere dair izler bulabilir ve bu tipler aracılığıyla da toplumun hâkim zihniyetini öğrenebiliriz.

Bu çalışmanın amacı, Tatar ve Başkurt destanlarını inceleyerek bunlardaki kadınların özelliklerini ortaya koymaktır. Çalışmanın çerçevesi ise TDK tarafından yayınlanmış olan Tatar ve Başkurt destanları külliyyatının incelenmesi ile sınırlıdır. Tatar ve Başkurt Türklerinin sosyal ve özel yaşamda kadınlara bakışı gibi toplumsal konuların yanında, destanın ya da destanların ilerleyişine kadının etkilerini incelemek de bu tezin kapsamı içerisinde. Çalışmada destanlardaki kadın tipleri, baş kadın kahramanlar ve yardımcı kahramanlardan yola çıkılarak kadının fiziki özellikleri, davranışları ve toplumdaki yeri ile destanın akışına etkisi incelenmiş; destanlarda yer alan kadınların fiziksel ve ahlaki özellikleri ile bulundukları mekânlar, yansıttıkları olumlu ve olumsuz özellikler, olayların ilerleyişine ve destanın akışına etkilerine değinilmiştir.

Çalışmamız, giriş ve sonuç dışında üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, önemi, kapsam ve sınırları, çalışmada kullanılan yöntem ve önemli kaynaklara dair bilgiler verilmiştir.

“Tatar ve Başkurt Destanları” başlıklı birinci bölümde “destan”ın tanımı ve mahiyeti hakkında çeşitli bilgiler verilerek başlanmıştır. Sonrasında da Tatarlara ve Başkurlara dair bazı tarihî bilgilerle destanları hakkında genel malumat kaydedilmiştir.

“Tatar ve Başkurt Destanlarında Kadın” başlıklı ikinci bölümde, destanlarda kadınların özelliklerine dair tespit ettiğimiz veriler, belli başlıklar altında ve destanlardan alınan örneklerle birlikte değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerde

kadın tiplerinin Tatar ve Başkurt destanlarındaki ortak özelliklerine veya birbirlerinden ayrılan yönlerine de yeri geldikçe işaret edilmiştir. Bu bölümde kadına dair başlık sıralamasında en temelden en genele doğru bir yol izlenerek kadın her açıdan işlenmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölüm ise “Tatar ve Başkurt Destanlarında Kadın Tiplerinin Yeri ve Etkileri” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde destanlardaki kadınlara odaklanılarak her destan için ayrı başlıklar altında sadece kadınlara ve destandaki konumlarına değinilmiştir. Böylece destanların gelişimde kadının ne derece aktif veya pasif olduğunun toplu hâlde görülebilmesi amaçlanmıştır. Ardından sonuç bölümü ve kaynakça ile çalışmamız tamamlanmaktadır.

İlk olarak tez süresince çalışmamda yaşadığım sorunlara çözümler bulmamda yardımcı olan değerli hocam Doç. Dr. Murat Özşahin’e desteğini ve ilgisini esirgemediği için teşekkür ederim. Çalışmamın önemli bir kısmında beni evinde misafir ederek kütüphaneye daha rahat ulaşmamı sağlayan sevgili dostum Gülbeyaz Tokiş’e ve ailesine, arkadaşım Merve İlik’e, rahat bir çalışma ortamı ve zengin kaynaklar sunan İSAM Kütüphanesi’nin güler yüzlü personeline ve her daim maddi manevi en büyük destekçim olan sevgili aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ümmügülsüm Aluç
İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

Sayfa

YEMİN METNİ	i
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM TATAR VE BAŞKURT DESTANLARI

1. DESTAN KELİMESİNİN TANIMI.....	8
2. DESTANIN MAHİYETİ VE TÜRK DİLİNDE DESTAN KELİMESİ VE KAVRAMI.....	8
3. DESTANIN OLUŞUMU, GELİŞİMİ VE SONRAKİ NESİLLERE AKTARIMI	12
4. TATAR VE BAŞKURT ADI VE TARİHİ HAKKINDA BİLGİ	15
4.1. TATAR ADI VE TARİHİ	15
5. TATAR VE BAŞKURT ADI VE TARİHİ HAKKINDA BİLGİ	20
5.1. TATAR ADI VE TARİHİ	20
5.2. BAŞKURT ADI VE TARİHİ	22
6. TATAR VE BAŞKURT DESTANLARI HAKKINDA BİLGİ.....	24
6.1. TATAR DESTANCILIK GELENEĞİ	24
6.2. BAŞKURT DESTANCILIK GELENEĞİ.....	27
6.3. TATAR VE BAŞKURT DESTANLARINA DAİR YAPILAN TASNİF ÇALIŞMALARI	29

İKİNCİ BÖLÜM TATAR VE BAŞKURT DESTANLARINDA KADIN

1. KIZ	32
1.1. KIZ ÇOCUK	32
1.2. KIZ KARDEŞ	39
2. EŞ SEÇİMİ VE EVLİLİK	43
2.1. KIZLARIN EVLENECEĞİ ERKEKTE ARADIĞI ÖZELLİKLER	43

2.2. ERKEKLERİN EVLENECEĞİ KIZDA ARADIĞI ÖZELLİKLER	46
2.3. BEŞİK KERTME	49
2.4. AŞK.....	50
2.4.1. Görmeden Âşık Olma	51
2.4.2. Rüyada Görüp Âşık Olma	51
2.4.3. Resmini Görerek Âşık Olma.....	53
2.4.4. İlk Görüşte Aşk	53
2.4.5. Bir Süreç İçinde Âşık Olma	56
2.5. EVLENMEK İÇİN BÜYÜKLERİN RIZASINI ALMA.....	57
2.6. GÖRÜCÜ USULÜYLE/TAVSİYEYLE EVLENME.....	59
2.7. KALIN ÂDETİ	60
2.8. BABANIN UYGUN GÖRÜP KIZINI VERMESİYLE YAPILAN EVLİLİK	62
2.9. KAÇARAK EVLENME	63
2.10. ÇOK EŞLİLİK VE KUMA.....	64
3. EŞ OLARAK KADIN	67
3.1. KADININ EŞİNE SEVGİSİ VE İLGİSİ	68
3.2. ERKEĞİN EŞİNE SEVGİSİ.....	72
3.3. EŞİNİ UYARAN VE YOL GÖSTEREN KADIN	74
3.4. OLUMSUZ EŞ TİPİ	78
4. ANNE OLARAK KADIN.....	80
4.1. ANNENİN SEVGİSİ VE ŞEFKATİ	81
4.2. ANNENİN ÇOCUĞUNA DUASI VE NASİHAT EDİP YÖNLENDİRMESİ	87
4.3. MERHAMETSİZ ANNE.....	91
4.4. KADIN TASVİRİ VE ÖVGÜ	94
5. KADININ HOR GÖRÜLMESİ	100
5.1. KADINA YÖNELİK TENKİT, AŞAĞILAMA VE KÜFÜR.....	100
5.2. KADINA ŞİDDET.....	103
6. DİĞER KADIN TİPLERİ.....	111
6.1. YARDIMCI KADIN/YENGE	111
6.2. İHTİYAR KADINLAR	115
6.3. MERAKLI VE DEDİKODUCU KADINLAR.....	119
6.4. KISKANÇ KADINLAR	120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TATAR VE BAŞKURT DESTANLARINDA KADIN TİPLERİNİN YERİ VE ETKİLERİ

1. MİTOLOJİK DESTANLAR	123
1.1. TÜLEK.....	123
1.2. YİRTÖŞLİK.....	125

1.3. ALTAYİN SAYİN SÜME.....	125
1.4. MİŞEK ALIP	126
1.5. YESTEY MÖNKİ.....	126
1.6. KARA KÜKEL	127
1.7. ALIPMEMŞEN.....	127
1.8. ALPAMŞA/ ALPAMIŞA	128
1.9. KADIŞ MERGEN.....	131
1.10. AK KÜBİK	131
1.11. URAL BATIR.....	132
1.12. İDİL İLE YAYIK.....	133
1.13. AKBUZAT.....	133
1.14. MİNEY BATIR İLE ŞÜLGEN PADİŞAH	134
1.15. KONUR BOĞA	134
1.16. AKHAK KULA	134
1.17. KARA YURGA	134
1.18. ALIP BATIR.....	135
1.19. UZAK İLE TUZAK BALABEŞNEK PARÇASI.....	135
2. KAHRAMANLIK DESTANLARI VE KAHRAMANLAR HAKKINDA DESTANLAR	136
2.1. KÖR ULI.....	136
2.2. KAMBER.....	137
2.3. ÇİK MERGEN / YEK MERGEN.....	137
2.4. ÇURA BATIR / SURA BATIR.....	137
2.5. KOBLAN BATIR	138
2.6. BİKİYEN MERGEN (BATIR)	139
2.7. KÖBEK BATIR.....	139
2.8. KARASAKAL	139
2.9. KARA AT.....	139
2.10. YULAY İLE SALAVAT	139
2.11. KİNYEKEY	140
3. AŞK DESTANLARI VE SOSYAL HAYATI ANLATAN DESTANLAR ...	140
3.1. KUZI KÖRPE İLE BAYANSILU /KUZIYKÜRPES İLE MAYANHILIV	140
3.2. HURLUGA VE HEMRA	141
3.3. YUSUF KİTABİ /KISSA-YI YUSUF.....	141
3.4. TAHİR İLE ZÜHRE	143
3.5. LEYLÂ İLE MECNÛN	144
3.6. ŞAHSENEM İLE GARİP	144
3.7. SEYFÜLMÜLK / SEYFÜLMÜLÜK.....	145
3.8. BÜZ YİĞİT / EL-KISSA BOZYİĞİT	145
3.9. MERGEN İLE MAYANHILIV	146
3.10. ZÜHRE İLE ALDAR	146
3.11. MAKTIMHILIV	146

3.12. KERTE MERGEN	146
3.13. TARGIN BATIR.....	147
4. TARİHİ HADİSELERE DAYANAN, BEYLER VE HANLAR ZAMANINI ANLATAN DESTANLAR	148
4.1. AKTAŞ HAN	148
4.2. HAN KIZI ALTINSES (ALTINSAÇ).....	148
4.3. CENGİZNAME	148
4.4. AKSAK TİMUR	149
4.5. İDİGE İLE MURADIM	149
4.6. YALIK BEY, KARMASAN İLE SERMESEN	149
4.7. İLEVKEY, KELEYKE, YAYIK BATIRLAR	150
4.8. HİKÂYET-İ İSA OĞLU AMET/GAYSA OĞLU EMET.....	150
4.9. TÜLLE MEMBET	150
4.10. KARAGÜLÜMBET İLE AKKÜLÜMBET	151
4.11. KÜSEK BEY	151
SONUÇ.....	152
KAYNAKÇA	158

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. Türk Dilinde Destan Anlatıcıları.....	14
Tablo 2. Tatar Etnoniminin Anlamları	17
Tablo 3. Tatar Etnoniminin Anlamları	21
Tablo 4. Tatar ve Başkurlarda Ortak Olan Destanlar	29

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
akt.	: Aktaran
BD	: Başkurt Destanları
bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TD	: Tatar Destanları
TDK.	: Türk Dil Kurumu
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı; ve diğerleri
yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Tezin Konusu

Bu çalışmada Fatih Urmançı'nın hazırlayıp Vedat Kartalcık ve Caner Kerimoğlu'nun Türkiye Türkçesine aktardığı TDK Yayınlarından çıkmış olan Tatar Destanları külliyyatı ile Ahmet Suleymanov, Gaynislam İbrahimov ve Metin Ergun tarafından hazırlanıp Metin Ergun, Gaynislam İbrahimov, Feride Aetbaeva ve Mehmet Yasin Kaya'nın Türkiye Türkçesine aktardığı, yine aynı yayınevinden çıkmış olan Başkurt Destanları külliyyatı esas alınarak söz konusu destanlarındaki kadınların; baş kadın kahramanlar ve yardımcı kahramanlardan yola çıkılarak fiziki özellikleri, davranışları ve toplumdaki yerleri ile destanın akışına etkileri incelenmiştir.

Tezin Amacı

Kuzeybatı Türk destan geleneğinde, İdil-Ural bölgesindeki destanlardaki kadın tiplerinin ortaya konması, varsa tekrar eden özelliklerinin belirlenmesi ve destan üzerinden Tatar ve Başkurt topluluklarının kadına yönelik bakışının ortaya konması bu tezin temel amaçlarıdır.

Tezin Önemi

Bu çalışma, İdil-Ural Kıpçak destanlarındaki kadınlarla diğer Türk destanlarındaki kadınların karşılaştırılması açısından fayda sağlayacaktır. Destanlar, bir milletin kültürel özelliklerini ihtivâ eden ürünler oldukları için bu tarz çalışmaların önemli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü söz konusu çalışmalar arttıkça gerek aynı millet içindeki farklı boylarda gerekse de başka milletlerde kadınının taşıdığı özelliklerin karşılaştırılması üzerine daha sağlam ve bilimsel çalışmalar yapılabilecektir.

Tezin Kapsam ve Sınırları

Çalışmamız İdil-Ural havzasındaki Tatar ve Başkurt destanlarıyla sınırlı tutulmuştur. Tatar ve Başkurt Türklerinin sosyal ve özel yaşamda kadınlara olan bakışı gibi toplumsal konuların dışında, kadınların destanın ya da destanların ilerleyişine etkilerini incelemek de bu tezin kapsamı içerisindedir. Çalışmamızın

çerçevesi ise Türkiye’de yayımlanmış en büyük destan külliyyatı olan ve Türk Dil Kurumu Yayınları arasında çıkan Tatar ve Başkurt destanlarının incelenmesi ile sınırlıdır. Tatar destanlarında iki cildin ihtiva ettiği destan sayısı ise 23’tür. Birden fazla varyantı olanlarla birlikte toplam destan metni sayısı 36’dır. Başkurt destanlarında dört cildin ihtiva ettiği toplam destan sayısı ise 61’dir. Bunların birden fazla varyantı olanlar dâhil edilince ise destan metni sayısı 75’tir. Böylece bu çalışmada Tatar destanları ve Başkurt destanlarında incelenen toplam metin sayısı 111’e ulaşmaktadır.

Tezde Kullanılan Yöntem

Tatar ve Başkurt destanları kitaplarının elde edilmesi ile başlayan tez süreci okuma ve bilgileri kaydetmeyle devam etmiştir. Destanda geçen kadınların fiziksel ve ahlaki özellikleri ile bulundukları mekânlar, yansıttıkları olumlu ve olumsuz özellikler, olayların ilerleyişine ve destanın akışına etkileri not edilip incelenmiştir. Her bir destanın kendi içerisindeki kadın tipleri tespit edilmiş ve ortaya çıkan ortak özellikler ayrıca değerlendirilmiştir. Konulara dair kütüphane çalışmaları ve kaynak taramaları yapılarak bilgiler geliştirilmiştir. Değerlendirmeler esnasında da değerlendirmeye katkı sağlayacak veriler sonuçlarla birlikte yorumlanmıştır.

Tezin Kaynakları

Tezimizde kullandığımız temel kaynaklar yukarıda da belirtildiği gibi TDK tarafından hazırlanan kitaplardır. Bunların dışında bu kısımda, çalışmamızda fazlaca istifade ettiğimiz birkaç kaynağı anmakla yetineceğiz. Yeri geldikçe istifade edilen diğer kaynaklar ise çalışmanın ilgili kısımlarında dipnotta ve “Kaynakça” kısmında görülebilecektir. Yol haritamızı belirleyen ve burada kaydedilmesi gerekenler ise öncelikle çalışmamızın temel kaynakları olan ve 4 cildi Başkurt destanları, 2 cildi de Tatar destanları olmak üzere toplam 6 ciltten oluşan külliyyattır.

- Fatih Urmançı, *Tatar Destanları 1-2*, Çev., Vedat Kartalcık, Caner Kerimoğlu, TDK Yay. Ankara, 2007.

Tatar Destanlarının ilk cildi “mitolojik ve kahramanlık destanları” başlığını taşır. Urmançı’nın tasnifine göre 3 tane mitolojik, 11 tane de kahramanlık destanı başlığı altında yer almaktadır. Bu eserin ihtiva ettiği destan sayısı 14 olup bunların bir kısmı tek varyant iken bazıları iki, üç, hatta dört varyant olarak Urmançı

tarafından çalışmasına alınmıştır. Böylece çeşitli varyantlarla birlikte Tatar Destanları (Bundan sonra kısaca TD olarak belirtilecektir.) birinci cildinin ihtivâ ettiği destan metni sayısı 23'tür.

Tatar destanlarının ikinci cildi ise lirik-epik veya aşk destanlarını içermekte olup 9 destanı ihtiva eder. Bunların da bir kısmı tek varyant iken iki ve üç varyant olanlar da mevcuttur. Böylece ikinci cildin ihtiva ettiği destan metni sayısı 14 olarak görülmektedir.

Urmançı, çalışmasına Tatarların en önemli destanlarından olan “İdigey” destanını almama sebebine de değinmiş ve daha önce pek çok defa ayrı kitap olarak yayınlanmış olması yanında, sadece G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü arşivinde 24'ten fazla varyantı bulunan bu destanın ayrı bir cilt halinde varyantlarıyla birlikte ele alınmasının daha verimli neticeler sağlayacağını ifade etmiştir.

- Ahmet Suleymanov, Gaynislam İbrahimov, Metin Ergun, *Başkurt Destanları 1-2-3-4*, Çev. Metin Ergun, Gaynislam İbrahimov, Feride Aetbaeva, Mehmet Yasin Kaya, TDK Yay, Ankara, 2014.

Başkurt destanları (Bundan sonra kısaca BD olarak belirtilecektir.) ise 4 cilt halinde yayınlanmıştır ve ciltler Tatar destanlarında olduğu gibi konulara göre ayrılmıştır; fakat aşağıda da görüleceği üzere Suleymanov'un tasnifi biraz daha farklı olmuştur. Mesela “aşk” gibi hayatın vazgeçilmez unsurlarından olan durumları “Sosyal Hayatı Anlatan Destanlar” başlıklı ikinci cilde almıştır. Aşağıda ciltlere dair kısa bilgiler görülmektedir:

Kitabın birinci cildi “Mitolojik Destanlar”a ayrılmış olup 11 destanı ihtiva eder. Birden fazla varyantı olan destanlarla birlikte bu cildin ihtiva ettiği destan metni sayısı 14'tür.

İkinci cilt “Sosyal Hayatı Anlatan Destanlar” üstbaşlığını taşır ve 16 destanı içerir. Bunlardan ikisi ikişer varyant olarak alınmış olup böylece kitabın içerdiği destan metni sayısı 18'i bulmaktadır.

Üçüncü cilt “Beyler Hanlar Zamanını Anlatan Destanlar”a ayrılmıştır. Tarihî konulu 18 destanı içeren kitapta bazı destanların birden fazla varyantlarıyla birlikte 22 destan metni bulunur.

Son cilt ise “Kahramanlar Hakkında Destanlar-Ozanlar” başlığıyla düzenlenmiştir ve “Kahramanlar Hakkında Destanlar” kısmı 21 destanı içerir. Bunlardan “Sura Batır”ın iki varyantı alınmış olup böylece bu kısımda destan metni sayısı 22 olmaktadır. Ayrıca yine bu ciltte, başlıkta da belirtildiği gibi “Ozanlar (Sesenler) bölümü bulunmaktadır ve burada da 4 ozan adına yazılan kısa destanlar yer alır.

- Ülkü Kara Düzgün, *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi*, Kömen Yayınları, Konya, 2014.

Yukarıdaki ana kaynaklar dışında en fazla istifade ettiğimiz diğer bir eser, “Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi” adlı eser olup Ülkü Kara Düzgün’ün 2007 yılında Ege Üniversitesi bünyesinde hazırladığı doktora tezinin yayımlanmış hâlidir. Bu eserde Türk destan kahramanlarından yola çıkılarak Başkurt destanlarındaki kahramanların tipolojik bakımdan incelemesi yapılmış ve Başkurt destanlarındaki kahraman tipleri hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmamızda bilhassa kitabın dördüncü bölümündeki “Baskurt Destanlarında alt tipler” kısmında bulunan “Baskurt destanlarında rastlanan kadın tipinin özellikleri” bölümünden faydalandık.

- Naciye Ata Yıldız, *Türk Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.

Bir diğer eser, Uluslararası Türk Akademisi’nin “Eski Türklerin Esas ve Resim Sanatını Türk Kültürünün Oluşumu çerçevesinde İnceleme/Türk Halkları Eposları ve Efsanelerinin Tipolojisi Projesi” doğrultusunda desteklenmiş ve Prof. Dr. Naciye Ata Yıldız tarafından kaleme alınmış olan “Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar” adlı çalışmadır. Bu eserden Türk dünyası destan geleneği yanında; Başkurt destanları, Tatar (Kazan) destanları, Türk dünyası destanlarında varyantlaşma gibi konularda önemli ölçüde istifade ettik.

Türk Destanlarında Kadın İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Bu kısımda literatür taraması sonucunda elde ettiğimiz, Türk destanlarında kadın ile ilgili yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinin yanı sıra makale ve bildiriler listelenmiştir:

Tezler

- Ennur Bilecan, İslamiyet Öncesi Türk Destanlarında Kadın Tipi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın, 2017.
- Fatma Çelik, Kazak Destanlarında Kadın Tipolojisi, Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak, 2016.
- Hüseyin Aksoy, Kırgız Destanlarında Kadın Tipler, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019.
- İbrahim Kağan Deveci, Sibiryâ Sahası Türk Destanlarında Kadın (statü, rol, işlev) Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.
- Melek Oral, Tuva Destanlarında Kadın Kahramanlar, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

Kitaplar

- Asuman Güneş, Oğuz Grubu Türk Kahramanlık Destanlarında Kadın, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 2012.
- Pınar Fedakar, Türk Boylarının Destanlarında Kadın Başkahramanlar, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2016.
- Timur B. Devletov, Huban Arığ-Hakas Türklerinin Kadın Yiğitlik Destanı, Türksoy Yayınları, Ankara, 2006.

Makaleler ve Bildiriler

- Ayşe Duvarcı, Türk Destanlarında İki Kadın Portresi: Kanıkey ve Banı Çiçek, VI. Uluslararası KöroĖlu ve Türk Dünyası Destan Kahramanları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Bamer Yay. İstanbul, s.179-190.
- Naciye Ata Yıldız, “*Türk Destanlarında Kadın*”, 3. Alp Kadın Çalıştay, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı ve Türk Sanatı TopluluĖu, 2018, s.21-27.
- Nadejda Chirli, *Şor Kahramanlık Destanlarında Kadın Tipi*, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 3(7) 2008, 292-305.

- Ranetta Gafarova, *Dede Korkut ve Kırım Tatar Destanlarında Ortak Kadın Tipleri*. III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi "Dede Korkut ve Türk Dünyası" Bildiriler Kitabı, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir, 2016, s.639-648.
- Salahaddin Bekki, *Türk Destanlarının 'Altın' Lakaplı Kadın Kahramanları*, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatında Kadın Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Kibatek Yay. Ankara, 2017, s. 231-242.

Dergiler

- Ahmet Saçkesen, Er Tabıldı Destanında Kadın Tipler, *Turkish Studies*, Cilt;2, Sayı:3, 489-495.
- Ayfer Torun, Dede Korkut Destanlarında Kadın Hakkındaki Telakkiler ve Bunun Eski Türk Kültüründe Taşıdığı İzler, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:3, s.139-153.
- Baki Bora Hança, Canıl Mirza Destanında Kahraman Tipolojisi Açısından Kadın. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, 2012, s. 499-512.
- Çiğdem Akyüz, Manas Destanı'nda Alp Kadın Tipi, *Mukaddime*, 1, 169-180.
- Hasan Köksal, İslami Dönemde Teşekkül Eden Türk Destanlarındaki Kadın Anadolu'da Tipler, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 3, s. 207-214.
- Hatice Emel Şirin, Kazaklarda Destan Kadınları, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:30, 2010, s.37-47.
- Mehmet Emin Bars, Ak Kağan Destanında Kadın Tipi, *International Journal of Turkish Literature Culture Education Volume 3/3 2014 p. 94-111, TURKEY*.
- Mehmet Emin Bars, Türk Kahramanlık Destanlarında Kadın Tipleri. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 3/ 2014, s.122-140.

- Mehmet Yılmaz, Hakas Kadın Kahramanlık Destanlarından Huban Arığ'da Kadın Kahramanlar. *E-Journal of New World Sciences Academy Humanities*, 6(2), 2011, s. 234-250.
- Semra Ően, OĞuz Kağan Destanı'nda ve Dede Korkut Hikâyelerinde Kadın, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 21, 2003, 123-128.

BİRİNCİ BÖLÜM

TATAR VE BAŞKURT DESTANLARI

1. DESTAN KELİMESİNİN TANIMI

Aslı “dâstân” olan “destân” kelimesi Farsça olup efsâne, mesel ve milletlerin eski çağlardaki maceralarını, kahramanlıklarını ve başlarından geçenleri ihtiva eden uzun, genellikle manzum veya manzum-mensur karışık anlatıları ifâde eder.¹

Milletlerin hafızası olan “destan”a dair birçok tanım ve bilgi bulunmaktadır. Aşağıdaki ifadeler Şükrü Elçin’e aittir:

Destan (epos) bir boy, ulus (kavim) veya millet hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan efsânelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biridir. Sözlü geleneğe bağlı bu anonim mahsuller, zaman ve mekân içinde cemiyetin irâdesini ellerinde tutan “Kahraman-Bilge” şahsiyetlerin menkabevî ve hakikî hayatları etrafında teşekkül etmiş uzun, didaktik hikâyelerdir. Tarihe bağlı olmakla beraber, tarih sayılmayan; ozanların kobuzlarla terennüm ettiği; cemiyetin ortak hayat görüşü ile ülkelerini aksettiren bu eserlerin teşekkülü için bir “yaratma zemini” ile savaş, din değiştirme, göç, kuraklık vb. gibi büyük hâdiselerin millet vicdanında birtakım sarsıntılara sebep olması lâzımdır.

İşte millet hayatında askerî, dinî, siyasî, içtimaî hâdiselerin hazırladığı muhit içinde: Kahramanlıklar, anekdotlar, menkabeler, felâketler, aşklar, hâtıralar, bilgiler, görgüler, ‘kızılalma’ sayılan hedefler tek ve büyük olma ihtirâsı ozanlar tarafından ananenin getirdiği teknik ve kompozisyonla terennüm edilmeye başlanır.²

Başka bir destan tanımı ise şöyledir:

“Büyük, olağanüstü toplu veya ferdi kahramanlık olaylarını uzun ve manzum olarak anlatan edebî tür, epope. (...) Bir harbi, bir kahramanlığı, bir aşk macerasını veya bir olayı anlatan, koşma şeklinde, ölçüsü olan on bir heceli halk şiiri. (Daha çok eski çağların) Kahramanlık hikâyelerini ulusların, tanrıların, yiğitlerin savaşlarını ve başlarından geçenleri anlatan büyük manzum eser.”³

2. DESTANIN MAHİYETİ VE TÜRK DİLİNDE DESTAN KELİMESİ VE KAVRAMI

Destan kelimesi günümüzde Azerbaycan Türkçesi’nde “dastan”, Başkurt Türkçesi’nde “dastan” Kazak Türkçesinde “dastan”, Kırgız Türkçesi’nde “dastan”,

¹ Destan kelimesiyle ilgili bilgi için bk. İlhan Ayverdi, Kubbealtı Lugatı: *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C.1, s. 683; *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara, 2010, s. 641.; Pertev Naili Boratov, *100 soruda Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1992; Erman Artun, *Ansiklopedik Halkbilimi Sözlüğü Terimler-Motifler-Kavramlar*, Karahan Kitabevi Adana, 2014, s. 134-140.

² Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993, s.72.

³ Yakup Karasoy, “Destan Kavramı” Millî Folklor, Sayı:10, 1991, s. 37-38.

Özbek Türkçesinde “dâstân” Tatar Türkçesinde “dastan” Türkmen Türkçesi’nde “dessân”, Türkiye Türkçesi’nde “destan” ve “Uygur Türkçesi’nde “destan” ve Uygur Türkçesi’nde “dastan” şekillerinde olmak üzere belli başlı bütün Türk lehçelerinde yaşamaktadır.⁴

Destan en eski edebiyat türlerinden biri olup bu eserlerde olağanüstü toplum ve kahramanlık olayları, milletlerin toplumsal ve kültürel hafızaları, millî şuurlarının izleri bulunur. Atalardan gelen bu miras, bilhassa uzun süre sözlü geleneğe ağırlık vermiş toplumların “millî hafızası” ve “millî şuru”nu ihtiva eder.⁵ Çünkü bu eserler, eski âdet ve gelenekleri, bir milletin atalarının dünya görüşlerini ayna gibi yansıtırlar. Destan konusunda oldukça zengin bir mirasa sahip olan Türklerin bu kelimeyi kullanmaları ve benimsemeleri ise İslamiyetin kabulünden sonra olmuştur; fakat bu konuda net bir zaman tayini zordur. Bununla birlikte Türkler tarafından 9-11. asırlar arasında yazılı edebiyatın çeşitli türlerinde kullanıldığı tahmin edilmektedir.⁶

Destanlar yaşanmışlıklardan doğup gelişmişlerdir. Bu sebeple de insanı ilgilendiren her konu destanın konusu olabilir. Bununla birlikte, ait olduğu ulusu yücelten anlatımlar olan destanların daha çok yaratılış, ulusun kahramanları ve kahramanlıkları ile toplumu etkileyen önemli olaylar etrafında şekillendiği görülür.

İnsanları yakından ilgilendiren hemen her olay destan konusu olabilir. Daha çok yaratılış, toplum vicdanında iz bırakan savaşlar, bir şahıs veya bir milletin kahramanlıkları ve tabii âfetler, hikâye dışından katılan öğüt, kıssa, masal ve epik karakterli biyografik bilgilerle zenginleştirilerek genellikle anlatıma dayalı manzumeler şeklinde destana dönüştürülür. Türk edebiyatında destan kelimesini XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başından itibaren Rıza Nur, M. Fuad Köprülü ve Zeki Velidi Togan Türkoloji alanındaki çalışmalarında légende (efsane) veya épopée karşılığında kullanmaya başladılar. Böylece destan kavramı yeni bir mahiyet kazanarak Türkler’in müslüman olmadan önceki tarih, dil ve edebiyatının incelenmesinde bir çıkış noktası oldu. Schiefner, Radloff ve Potanin gibi bilginlerin araştırmaları Türkler’in ilk destan dönemlerini aydınlattı. Ziya Gökalp’in Türk Töresi ve Türk Medeniyeti Tarihi adlı eserlerinde menkıbe ve üstûre kelimelerini kullanmasına rağmen destan épopée karşılığı olarak yaygınlık kazandı; Fuad Köprülü ise “millî destan” sözünü tercih etti.⁷

⁴ Özkul Çobanoğlu, *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, Akçağ Yay. Ankara, 2000, s.1.

⁵ Fatih Urmançı, *Tatar Destanları 1*, Çev. Vedat Kartalcık, Caner Kerimoğlu, TDK Yay. Ankara, 2007, s.7.

⁶ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, C. I, s.34. Türk dünyasında destan geleneğiyle ilgili geniş bilgi için bk.; Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003; Naciye Ata Yıldız, *Türk Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.

⁷ Kâzım Yetiş, TDVİA, C.9 İstanbul, TDV Yay., 1994, s.202-205.

Destanlar, sadece tarihte yaşamış veya yaşadığına inanılan kahramanların yaptıkları işleri, başarılarını, fethettikleri ülkeleri ve zaferlerini anlatmazlar; Türk boylarının sevinçleri yanında acılarını, göçleri, yenilgileri, dostlukları ve ihanetleri; yani hayata dair tüm olayları içerisinde barındıran zengin kaynaklardır. Bu özellikleri düşünülünce destanlar, geçmişle gelecek arasında kurulmuş köprü görevini yerine getirmektedirler.⁸

Naciye Ata Yıldız, destan türü hakkında Nihal Atsız, Fuat Köprülü, Zeki Velîdî Togan, Nihat Sami Banarlı, Pertev Naili Boratav, Faruk Kadri Timurtaş, Şükrü Elçin gibi ilim adamları ve araştırmacıların görüşlerini sıralayarak bu görüşlerdeki ortak noktalar üzerinde durmuş ve konuya dair temel hususiyetleri 10 madde hâlinde sunmuştur. Bunlar özetle şu şekildedir:

1. Destanlar doğrudan tarihî belgeler olmasalar da onların tarihle bağlantılı yönleri vardır. Çünkü yaşanan hayatı sözlü metinlerde tespit etmek mümkündür. Savaşlar, kuraklıklar ve diğer felâketlerde mücadele, uygarlıkların başlangıç dönemlerinde mantık yanında beden gücüyle yapılmıştır. Bunlar, destanlara yansıyan olağanüstü fizikî özellikte kahraman tipleriyle de görülmektedir.
2. Destanlarda kahramanlık unsuru ön plandadır ve kahramanlar benlikleri için değil milleti için mücadele ederler. Dolayısıyla da bu mücadelelerinde başarılı olacakları güçlerle donatılmışlardır.
3. Destan olayları bir şahsın, tarihte yaşamış bir kahramanın millet vicdanında ve hafızasında bıraktığı iz ve nitelikler etrafında toplanır.
4. Destanlar millîdir. Destan anlatıcısı da milletin ortak değer ve kabullerini ifade eder.
5. Türk destanları; Türk tarihindeki savaş, göç, kuraklık gibi toplumu etkileyen olaylara dayanır ve doğuşları bu olaylara bağlanmıştır. Bu dönemlerde toplumla fert arasında bir bütünlük vardır ve bireyselliğe geçişle birlikte destanların da üretilmediği görülür.
6. Manzum sözler insanlar üzerinde daha etkili olup hafızalarda da daha kolay yer ettiğinden destanlar genellikle manzum olarak anlatılırlar. Fakat

⁸ Urmançı, a.g.e., C. 1, s. 7.

manzum-mensur karışık ve mensur destanlarda bulunur. Bunlarda da mensur kısımlar ses tekrarları, ahenkli ve kafiyeli cümlelerle nazma yaklaşmış hâldedir.

7. Destanlar, manzum veya mensur olmasına göre değişmeksizin müzik eşliğinde söylenirler.
8. Destanlar nesilden nesile sözlü olarak anlatılmış, anlatıldığı her nesilden yeni unsurlar alarak varyantları ortaya çıkmış ve gelişmişlerdir. Bunların bir kısmı sonraki zamanlarda yazıyla da tespit edilerek kitabî hâle de gelmiştir.
9. Dinî inançlar toplumun ve kahramanların davranışlarının şekillenmesinde etkilidir. Türk destanlarında da Türklerin etkilendikleri dinlerin izlerini görmek mümkündür.
10. Destan, toplumun vicdanında ve hafızasında yer alan gerçek olaylarla milletin ortak beklentileri ve hayallerinin ilavesiyle zenginleşerek doğar; toplumun kabulleri, yaşam tarzı değiştikçe de yozlaşır, unutulur ve ömrünü tamamlar.⁹

Nihâl Atsız, teşekkül ettiği dönemden ne kadar sonra yazıya geçirilirse geçirilsin destanın yine oluştuğu asrın ürünü olduğunu söyler. Çünkü aradan geçen uzun zamanlar destanın konusunda ve dilinde önemli ölçüde değişiklikler yapsa dahi onun temeli, içerdiği fikirler ve unsurları teşekkül ettiği asra aittir.¹⁰

Türk dilinde destanî eserleri karşılayan kelimeler hakkında aşağıda kısa bilgiler verilmiştir:

Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatı Araştırmaları* adlı kitabının birinci cildinde Yakut Türklerinin manzum kahramanlık anlatılarına ve kahramanların hayatını içeren hikâyelere olongho/olango adını verdiklerini; Türk dilinde “söz, nutuk, haber, salık, mektup, risâle, atalar sözü, kıssa, hikâye, tarîhi olay” anlamlarında kullanılan “sab” ve saw” kelimelerinin de bazı boylarda kısmen “destan”ı karşıladığının düşünülebileceğini belirtir. Yine aynı yazar, “irtegi” kelimesinin de Kumancada, Kırım lehçesinde, Çağatay edebî dilinde ve Kur’an tercümelerinde “hikâye, kıssa,

⁹ Bk. Naciye Yıldız, *Manas Destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara, 1995, TDK, Yay. s. 5-8.

¹⁰ Bk. Nihâl Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Baysam Yayıncılık. İstanbul, 1992, s. 31-32.

destan, eski söz” anlamlarında kullanıldığını; Kırgız Türklerinde de kahramanlık destanına “comok”, anlatıcıya da “comokçu” adı verildiğini kaydeder.¹¹

Naciye Ata Yıldız’ın verdiği bilgilere göre de Başkurt Türklerinde destan türünü ifade için destan, epos ve kobayır terimleri kullanılmakta olup “kobayır”, yedili hece ölçüsü kalıbıyla söylenen destanları ifade etmektedir.¹² Tatar Türkçesinde ise dastan veya epos terimleri kullanılmaktadır. Ayrıca Tatar yazı dilinde destan, Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi mesnevileri, tarihî eserleri ve hikâyeleri de karşılar. Yine Tatarlarda, destan ve epos kadar yaygın olmamakla birlikte kıysa ve hikayat terimleri de destanları belirtmek için kullanılmaktadır.¹³

3. DESTANIN OLUŞUMU, GELİŞİMİ VE SONRAKİ NESİLLERE AKTARIMI

Destanlar sözlü geleneğin en önemli ürünleridir. Öncelikle anlatıcılar aracılığıyla sözlü olarak aktarılırlar ve bu sözlü anlatımlarda anlatıcıyla metne ilave veya eksiltmeler gelir. Daha sonra bunlar anlatıcılardan tespit edilerek yazıya geçirilirler. Böylece farklı kişilerden derlenen ve tespit edilen metinlerle aynı destanın farklı varyantları doğup yayılır. Destanların yazıya geçmeden önce anlatıcıların etkisiyle birçok değişimler geçirdiğine aşağıdaki metinde de dikkat çekilmiştir:

Destanlar, ana çekirdeğin katmanlar hâlinde zenginleşmesiyle sözlü gelenekte yaşarken, yazılı metine yazılı metine geçirilmezden evvel birçok değişimler geçirir. Bazı eklemeler ve çıkarmalarla şekillenen değişimler sonunda, destanın dili, sözlü şekli ile halkın ağzında söylene söylene en âhenkli-canlı ve bu arada, sanatlı bir dil haline gelir. Her ne kadar lehçe farkları (zaman ve mekân unsurundan doğan farklar) gösterirse de, millî duyuş, dolayısıyla millî dil ve ahenk vasıflarını taşımakta devam ettiği müddetçe, âit olduğu milletin her parçası üzerinde aynı tesiri yapacaktır.¹⁴

Destanın oluşumu, gelişimi ve günümüze gelişi hakkında Öcal Oğuz’un yaklaşımı şöyledir:

Türk sözlü kültür birikiminin önemli bir bölümünü meydana getiren “destan”ların oluşması ve günümüze gelebilmesi için, çeşitli safhalardan geçmesi gerektiğinin kaçınılmazlığı, eldeki destanlarımızın incelenmesinden kolaylıkla anlaşılmaktadır.

¹¹ Bk. Elçin, a.g.e., C. I, s. 33-34.

¹² Naciye Ata Yıldız, a.g.e. s.26.

¹³ Naciye Ata Yıldız, a.g.e. s. 46. Yazar, çalışmasında Türk boylarında destancılık deleneğine dair ayrı ayrı bilgi vermiştir. Bunların tamamı için bk. Naciye Ata Yıldız, a.g.e., s.19-80.

¹⁴ Sadık Tural, Tarihten Destana Akan Duyarlılık, Yüce Erek Yayınevi, Ankara, 2006 s.62.

Destanların oluşumu hakkında yapılan değerlendirmelerin de gözden geçirilmesiyle, bu safha ve şartları beş ana başlık etrafında toplamak mümkün görünmektedir.

Birinci olarak, destanı yaratan topluluğun “destan devri” diye adlandırabileceğimiz bir dönemde yaşaması gerekir. Bu dönem mitoloji unsurlarının toplum hayatında etkisini kuvvetle sürdürdüğü, Bozkır kültürünün ortaya çıkardığı “Alp tipi”nin toplum hayatını yönlendirdiği bir dönemdir. Mitolojiden beslenen olağanüstülükler, toplum hayatında eski yerini yitirdikçe, kahramanlığın yerini, yerleşik toplumun değer yargılarına dayalı motifler aldıkça, “destan devri” yavaşlamakta ve yerini yitirdikçe kahramanlığın yerini, yerleşik toplumun değer yargılarına dayalı motifler aldıkça, “destan devri” yavaşlamakta ve yerini “hikâye devri” olarak adlandırabileceğimiz bir devir almaktadır.

İkinci olarak, destanı yaratan topluluğun “sözlü gelenek”e sahip olması gerekmektedir. Kültür unsurlarının, edebi verimlerin kuşaktan kuşağa aktarıldığı güçlü bir sözlü gelenek ortamının bulunması, destanın gelişimini sürdürmesini sağlayacaktır.

Üçüncü olarak, destanın teşekkülüne ilham veren bir çekirdek “vak’a”nın olması gerekmektedir. Toplumu derinden etkileyen veya kurgulandıktan sonra toplumda büyük ilgi uyandıran bu vak’a, sözlü gelenek ortamında yayılıp zenginleşmelidir.

Dördüncü olarak, bu vak’a bir “ozan” tarafından edebî bir metin ozandan ozana, kuşaktan kuşağa geçerek, sözlü gelenek ortamında yaşatılmalıdır.

Beşinci olarak, toplum, “destan devri” diye adlandırdığımız zaman dilimini tamamlamadan sözlü gelenekte yaşayan bu metin “tespit” edilmelidir. Destan devrini tamamlayan toplumlarda, tespit edilen, yani yazıya geçirilen metinlerin, toplumun içinde bulunduğu devrin ürünü olacağını kabul etmek durumundayız.¹⁵

Yukarıdaki ifadelerinde Oğuz, destanın oluşumu için öncelikle destan devrinin yaşanması gerektiğini, destanı üreten milletin sözlü geleneğinin bulunmasının icap ettiğini, destanı oluşturacak çekirdek bir olayın ve bu olayı aktaracak bir ozanın lüzumunu ve son olarak da toplumun “destan devri”ni yaşarken var olan bir metnin tespitinin icap ettiğini belirtmiştir. Bunların sonucunda da bu kritik devirde olmayıp sonradan meydana gelen destanların bütün bir milletin değil, ancak içinde bulunulan dönemin ürünü olacaklarına dikkati çekmiştir.

Aşağıda ise Tatar folklorunda “destan”a yüklenen anlama dair Tatar bilim insanlarının görüşlerine de atıf yapılarak verilen bazı bilgiler görülmektedir:

Ünlü Tatar tarihçisi Şihabeddin Mercanî, eserlerinde destanı “tarih anlatımı” manası ile sık kullananlardan biridir. Ayrıca Kadir Ali Bek’in 1602 yılında yazılmış “Vakayinameler Kitabı” Cengiz soyundan olanlar (Destan-ı Toktamış Han”, “Dastan-ı Urus Han” v.b.) ve Altın Ordu Devletinde bir süre yönetimde bulunan Edigey (“Dastan-ı İdige Bi”) hakkındaki dokuz destandan oluşmuştur. Prof. Dr. Mirakasım Usmanov da “destan” terimini bu anlamda kullanmıştır. Görüldüğü gibi, Tatar folklorunda destan için “dönemin halk tarihinin şiir şeklinde yazılmış vakayinamesi” fikri de yaygındır.¹⁶

¹⁵ M. Öcal Oğuz, Türk Dünyası Halk Biliminde Yöntem Sorunları, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000 s.51-52.

¹⁶ Rüstem Sulteev, “İdil Tatarlarında Destan Geleneği ve Yazılı Destanlar” Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi Millî Folklor, sayı 101, 2014, s.87-100.

Şakir İbrayev de destanın oluşumda milletin etkisine dikkati çekerek şu tespitlerde bulunur:

Tarih, yaşananların dizisi ise; destan, manevî düzenin görünüşüdür. Destandaki tarih, gerçeğin kendisi değil, o halkın eleyip elde ettiği gerçeğidir. Buradaki tarih, estetik anlayışlarla, sosyal düşüncelerle bütünleşen manevî dünyanın malıdır. Destan, halk şuurunun, halkın kaderinin, sosyal ilişkilerinin, dünya görüşünün, estetik arayışlarının ayrı, güzel ve tesirli şeceresidir. (...)

Destan âlemi uçsuz bucaksızdır... Bunların içinde yer alan kahramanlık destanları çeşitli estetik güzelliklerle ve tarihin dalgalarıyla doludur. Destanın yapısı ve ideali, sırrı ve sıfatı, ruhu ve yüksek sesi daha birçok nesli imredirip diz çöktürecektir.”¹⁷

Destan yayılmasında en büyük role sahip olanlar anlatıcılardır. Destanlar onların aktarımıyla şekillenir, yeni epizotlarla farklı özellikler kazanır ve zenginleşirler. Aşağıda Türk dilinde destan anlatıcılarına dair bir tablo görülmektedir:

Tablo 1. Türk Dilinde Destan Anlatıcıları

	Ülke	Türün adı	İcracı
Sibirya Türkleri	Saha	Olonho	Olonhohut
	Altay	kay çörçök	Kayçı
	Hakas	Alıptıg Nımah, Çaalıg Nımah	Haycı
	Şor	kay, kay şörçek, nıbak, nartpak, narpak, şörçek	Kayçı
	Tıva	Tool, maadırlıg tool, maadırlıg epos	Toolçu
Merkezi Gelenekler	Kazak	jır, epos, dastan	jırav, akın, jırşı
	Karakalpak	jır, epos, dastan	jırav, baskı
	Krgız	Comok, destan, epos	İrçi, comokçu, akın, manasçı
	Özbek	Dastan, halkdastanı, epos	bahşi, destançi, şair, şaire, cırav, akın, çirçi, ahun, yüzbaşı, saki, sazende, sanavçi, halfe, kıssahan
	Uygur	dastan, epos, epope, epik, poema	destançi, meddah, koşakçı, elnağmeci, şair, âşık, kıssahan, makamcı, Kızılsu Kırgızları (jırav, akın, bahşi)
Merkezi Gelenekler Güneybatı Türkleri	Türkmen	Epos, dessan	Bağşı, dessançi kısaçsı

¹⁷ Şakir İbrayev, *Destanın Yapısı, (Kazak Destanlarında İnsan, Zaman ve Mekân)* Aktaran: Ali Abbas Çınar, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1998, s.307-313.

Tablo 1(Devam). Türk Dilinde Destan Anlatıcıları

Güneybatı Türkleri	Anadolu Sahası Türkiye	Epope, epik, destan	ozan, âşık, kıssahan, meddah
	Azerbaycan	dastan, epos	ozan, âşık, kıssahan, meddah
	İran Türkleri	Dastan	âşık, bahşi
Kuzey Batı Türkleri	Başkurt Türkleri	epos, dastan, kıssa, poema, kobayır, irtege veya irtek	yırav, sesen, akın, yırsı, kuraysı, irtekçi, kumızısı
	Tatar	Epos, dastan, hikeyat, kıssa	Çiçen, akın, cırav, dastançı
Kafkasya Türkleri	Karaçay Malkar	Cır	Çırçı
	Nogay	Yır, epos	Yırav, yırışı, bahşı ¹⁸

4. TATAR VE BAŞKURT ADI VE TARİHİ HAKKINDA BİLGİ

4.1. TATAR ADI VE TARİHİ

“Tatar kelimesi, Türk dili anıtlarında ilk olarak Orhon Yazıtlarında geçmektedir. Türk hakanının “yuğ” törenine katılanlar arasında “Otuz Tatar” kavim birliği halkını temsil eden bir topluluktan söz edilmektedir. Ayrıca bu halkın, Türk Tarih sahnesinde yer aldığı görülmektedir. Bunları çeşitli dönemlere ayırarak “Ta-Ta” ya da “Da-Da” adları altında geçmektedirler. Tarihçi Reşideddin ise bu konuda halkı özbeöz bağımsız bir kavim olarak vermekte ve dillerinin Moğolca olduğunu yazmıştır. Diğer tarihçilerden Cüveynî ise Tatar kavim adından etnik olmaktan çok siyasal bir terim olarak söz etmektedir. Bu anlayış şekli Çinlilerde de rastlanır. Böylece “Tatar” adı bir çeşit kavimler birliğini belirtmiştir. Buna karşılık Kâşgarlı Mahmut, Gerdizî gibi çağının inanılır yazarları Tatarları tamamen Türk saymaktadırlar. Bugünkü dil ve kültürleri bu görüşü doğrulamaktadır.”¹⁹

Bugünkü Kazan (veya İdil) Tatarları İdil-Kama Bulgarı ile XIII. yy’da Orta Asya’dan bu bölgeye gelen Kıpçak (Kuman) Türklerinin torunlarıdır. Bir Türk boyu olan Bulgarlar VII. yy’da bu bölgeye yerleşmeye başlayıp, IX. yy’da bir devlet kurmuşlardı. 922 yılında resmen İslâmiyeti kabul ettiler. 1220’lerde Cengiz Han’ın torunu Batu Han’ın istilasına neticesinde Bulgar Devleti yıkıldı ve burada kurulan Altın Ordu (1236-1502) Devletinde çoğunluğu teşkil eden Türkler Moğollardan fazla olduklarından idareyi yine kendi ellerine aldılar. XV. yy’ın ikinci yarısında Altın

¹⁸ Çuvaş ve Gagavuz Türkleri dışındaki Türk dünyası destan anlatıcılarının bölgelere göre tasnif edildiği bu tablo için bk. Metin Arıkan, *Türk Dünyası Destan Anlatma Geleneği: Türk Dünyası Destancılık Okulları Üzerine Bir Deneme*, Kömen Yayınları, Ankara, 2017 s. 51-52. Türk dünyası destancıları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Arıkan, a.g.e., s. 33-54. Konuyla ilgili bilgi için ayrıca bk. Karl Reichl, *Türk Boylarının Destanları, -Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı*, - Çev. Metin Ekici, TDK Yayınları, Ankara, 2014 s. 62-95.

¹⁹ Wilhelm Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.

Ordu Devletinin çözülme devrinde İdil- Ural ve Altın Ordu'nun hakim olduğu bölgelerde Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Kasım (1445-1681), Astrahan (1466-1556), Sibir (1220-1598) Hanlıkları ve bağımsız Nogay urukları meydana geldi. Kazan Hanlığının sınırları içinde yine bir Türk boyu olan Çuvaşlar batıda yaşayan Başkurtlar, Fin kavimleri Udmurt (Vot veya Votiak), Mari (Çirmiş) ve Mordvinler bulunuyordu. Bu halklar aynı şekilde eski Bulgar Devletinin de sakinleri idi. Uzun mücadelelerden sonra Moskova knezliğinin güçlenmesi neticesinde Kazan Hanlığı (1552) düştü. Böylece Rusların doğuya doğru ilerlemesi için herhangi bir tabii engel kalmamış oldu.²⁰

Tatarlar, Rusların işgaline maruz kalmış ve bu işgaller sırasında çeşitli zorluklar yaşamış bir millettir. IV. İvan tarafından 1552 yılında Kazan istila edilmiştir. Bu istilanın ardından IV. İvan büyük katliamlar yapmış; cami, medrese, kütüphane gibi halkı dini ve millî yönden besleyecek ne varsa yakıp yıkmış, halkın büyük bir kısmını da sürmüştür. Bu fiilleri sebebiyle “Korkunç İvan” olarak da anılmıştır. Sonraki yıllarda da Kazan civarındaki köyler boşaltılarak buralara Ruslar yerleştirilmiştir. İşgalden önce 40 bin civarı olan Kazan'ın Türk nüfusu işgalden 15 yıl sonra 6 bine inmiştir. Ayrıca Müslümanları ezerek zorla Hristiyanlaştırma politikası da Rus Devleti'nden destek alan Ortodoks Kilisesi eliyle 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirilmiştir.²¹

²⁰ Nadir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1989 s.89.

²¹ Bk. Nadir Devlet, 1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Müllet Meclisi 1917-1919), Ötüken, İstanbul, 1998, s. 43. Tatarlarla ilgili detaylı tarihi bilgi için bk. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007; Halil İnalçık, “İdil-Ural Tarihine Kısa Bir Bakış”, *İdil-Ural Tarihi Sempozyumu* (Ankara, 10-12 Ekim 2011) Bildiriler I. Cilt, Haz. İlyas Kemaloğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 1-7; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Müllî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Tatar etnoniminin anlamlarını gösteren tablo 2:²²

Tablo 2. Tatar Etnoniminin Anlamları

Tatarlar			
	Kime Tatar diyorlar	Kimler diyor	Kati etnik adları
1	2	3	4
1	Çin'in kuzeyli komşuları olan tüm Türk Moğol Mançurlar; daha sonra Orhon-Yenisey Türkleri, Moğol Kimakların bir kısmı	Çinliler (ta-ta veya da-da), Kendileri (zati adları)	Eski Tatarlar
2	Başlangıçta Moğol ve eski Tatarlar'dan, daha sonra tüm mağlup halklardan toplanan Çingizi (fetih ve tenkil) orduları.	Bizzat Çingiziler ve tüm diğer halklar (tahkir amaçlı olarak)	Moğol- Tatarlar
3	Çingizi Moğol devletlerinin tüm sekenesi.	Batı Avrupalılar, Tatar kelimesini (cehennem zebanileri anlamındaki) tartar şekline dönüştürerek.	Tartarlar
4	Cuçi ulusu (Altın Orda) ahalisinin tamamı, yani Özbek, Kazak, Bulgar-Tatar, Kırım Tatarı, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Fin-Ugorlar'ın ataları (Tüm gayr-ı Rus doğulu halklar dahil)	Ruslar	Orda Tatarları
5	Daha sonraki tüm Türkler, bilhassa Müslüman Türkler	Ruslar	Türk-Tatarlar
6	Kırım Hanlığı'nın Türk ahalisi.	Ruslar ve xx. Yüzyıldan itibaren bizzat kendileri.	Kırım Tatarları
7	Kuzey Karadeniz Türkleri	Ruslar ve xx. Yüzyıldan itibaren bizzat kendileri.	Dobruca Tatarları
8	Moğol öncesi İdil-Bulgar Devleti'nin ve Bulgar hegemonyası altında kalan tüm bölgelerin Türk dili ahalisinin torunları	Ruslar ve XIX. Yüzyıl sonlarından itibaren bizzat kendileri.	Bulgar-Tatarlar.

4.2. BAŞKURT ADI VE TARİHİ

Başkurtlar, güney ve Orta-Ural Dağlarının doğu ve batı taraflarındaki bozkırlarda ve ormanlık alanlarda yaşayan bir Türk boyudur. Başkurtların lehçe ve ırk bakımından Kıpçak grubuna girdikleri söylenmekte ve asıl yurtları olarak

²² Mirfatih Z. Zekiye, Türklerin ve Tatarların Kökeni, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s.220-221.

Türkistan'ın batı kısımları gösterilmektedir. İslam coğrafyacılarından Gerdizî, Hazarların altında 2000 askeri bulunan Başkurt (Başcurt) adlı bir beyden bahsediyor ki; bu durum, Kök Türkler dağılınca batıdaki Bulgarların yükseldiği ve Bulgar beylerinden birinin adının “Kurt” olduğu, Başkurt isminin de bundan gelmiş olabileceği şeklinde açıklanmaktadır.²³

Başkurt adıyla ilgili birbirinden ilginç çok sayıda görüş ortaya atılmıştır. Togan'a göre Başkırt kelimesi Beş Ogur'dan gelmektedir. Başkırtlar'ın aslı Türkistan'ı terkederek kuzeye yönelen ve sonra batıya geçen Kıpçak Türkleri'ne dayanmaktadır. Bir kaynağa göre bunlardan bir grup Macaristan'a kadar gitmiştir.”²⁴ Ural Bölgesi ve Başkurt Türkleri denince ilk akla gelen isim ünlü tarihçi, Tükolog ve devlet adamı Zeki Velidi Togan'dır (1890-1970). Türkiye'de ve dünyada Başkurt tarihinin ve genel olarak Başkurtların tanınması onun sayesinde olmuştur. Zeki Velidi tüm ömrünü milletine adayan biri olarak hayatının büyük bir kısmını vatanından ve milletinden uzaklarda geçirmişse de Başkurt milleti için hizmet etmiş, Başkurtlarla ilgili birçok eser yazarak Başkurt Türklerinin sesi olmuştur.²⁵

Başkurt kelimesinin kökeni ile ilgili efsaneler de vardır. Bunların en gerçekçisine göre de, bir göç esnasında bozkırlarda yollarını kaybeden Başkurtların karşısına çıkan kurt, onlara yol gösterdi ve onlara yeni vatan olarak Ural Dağlarını bulmalarına yardımcı oldu. Başkurtların ataları da bu hayvana kurt dediler. Kurdun yollarını bulmaya yardım eden kavmin dört reisi, onların da üç oğulları vardı. İşte bu yedi şahıs yedi ayrı ile başkan (baş) oldu. Böylece bu yedi başkanın başkanlığındaki halk, kılavuzluk eden kurdun peşinden geldikleri için Başkurt ismini aldılar. Bazı araştırmacılar ise bu kurt efsanesine dayanarak “Başkurd” veya “Beşkurd” şeklinde açıklamak istemektedirler. Son ihtimale göre, başlangıçta “Beşkurt” kelimesi, birbirine akrabalık ve dinî inançlara bağlı beş kabileyi aksettirdi.²⁶

²³ Saadettin Gömeç, “*Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme*”, Tarihten Bugüne Başkurtlar Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2008 s.209.

²⁴ Mehmet Saray, “Başkirt”, TDVİA, C.5, İstanbul, TDV Yay., 1992, s.130.

²⁵ Roza Kurban, Biz İdil'den Ural'dan... Bilge Kültür Sanay Yayıncılık, İstanbul, 2014 s.219-220.

²⁶ İlyas Kamalov, “*Başlangıcından Günümüze Başkurtlar*” a.g.e. s.27.

Başkurt Türkleri 9. yüzyıldan beri bu günkü topraklarında yaşarlar. Başkurdistan 13. yüzyılda Altın Ordu idâresine girmiş 15. ve 16. yüzyılın ortalarına kadar da Kazan Hanlığı'na bağlı kalmışlardır.²⁷

Başkurtlar 9-12. yüzyıllar arasında devletleşmiş olup Volga Nehri ile Orta ve Güney Urallarda yaşamışlardır. 1236 yılında Moğollara yenilip Altın Ordu Devleti'ne dâhil oldular. Bu devlet dağılınca da Kazan Hanlığı içerisinde kaldılar. 1552'de IV. İvan öncülüğündeki Rus istilasında Başkurtları Tatarlardan farklı bir durumda görmekteyiz. Rusya ile anlaşma yoluna giden bu Türk kavmi, IV. İvan'dan yaşadıkları arazinin işletme hakkının kendi ellerinde kalması, kendi din ve geleneklerine göre hayatlarını sürdürebilme gibi bazı imtiyazlar elde etmeyi de başarmıştır. Fakat 1579'da Rusların Başkurt topraklarında Ufa şehrini kurmaları ve onların topraklarını ele geçirmeleriyle huzurları bozulmuştur. Topraklarına Ruslar yerleştirildi ve daha önce verilen hakları da geri alındı. Bundan sonra uzun yıllar ayaklanmalar ve baskılarla kargaşa dolu tecrübeler yaşadılar. Ayaklanmaları Ruslar tarafından çok sert karşılıklarla bastırıldı. Yalnızca 1735-1741 yılları arasında 19 bin civarı Başkurt idamla veya çok ağır cezalarla cezalandırılmış, yüzlerce Başkurt köyü ateşe verilmiş, binlerce kişi bu saldırılarda öldürülmüş ve on binlercesi hapse atılmış ve malları yağmalanmıştır. Bu saldırılar döneminde halk şairleri dinî ve millî duyguları muhafaza etmekte büyük bir rol oynamışlardır. Mesela Salavat Yulay hem bir halk şairi hem de Başkurt isyanlarında komutanlardan biridir ve Başkurt kahramanlarına ait destanların yayılmasına büyük hizmet ederek Rus sömürgecileri ile gerek bedeniyle gerek de şairlik gücüyle mücadele etmiştir.²⁸

Başkurt Türklerin 10. yüzyılda İslamiyet'e girmeye başlar. Rus idaresi altında diğer Türk boyları gibi Hıristiyanlığa girmeleri için baskılar yapılmasında rağmen çok az bir kısmı baskılara boyun eğse de baskı kalkınca tekrardan İslamiyet'e dönmüşlerdir. 17. yüzyıldan 1917'ye kadar süren Hıristiyanlaştırma çabalarına ve

²⁷ Nevzat Özkan, a.g.e. s.139.

²⁸ Bk. İlyas Kamalov, "Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar", Tarihten Bugüne Başkurtlar: Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler, Haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov, Ötüken, İstanbul, 2008, s. 25-31. Başkurtlarla ilgili bilgi için ayrıca bk. Sergey İvanoviç Rudenko, Başkurtlar, Çev. Roza-İklil Kurban, Kömen Yayınları, Konya, 2001.

daha sonra ateizmi propoganda eden yayın ve konferanslara rağmen Başkurt Türkler’inde İslâm inancı silinememiştir.²⁹

5. TATAR VE BAŞKURT ADI VE TARİHİ HAKKINDA BİLGİ

5.1. TATAR ADI VE TARİHİ

Tatar kelimesi ilk olarak Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Türk hakanının “yuğ” törenine katılan diğer Türk boylarının arasında “Otuz Tatar” grubunu temsil eden bir topluluktan söz edilmesi şeklinde geçmektedir. Tatar adı, Çin kaynaklarında 9. yüzyıldan sonra anılmaya başlanmış olup³⁰ çeşitli dönemlere ayrılmış olarak “Ta-Ta” ya da “Da-Da” adları altında görülürler. Kaynaklardaki çeşitli bilgiler değerlendirilince “Tatar” adının bir çeşit kavimler birliğini belirttiği anlaşılmaktadır. Kâşgarlı Mahmut ise Tatarları tamamen Türk saymaktadırlar. Bugünkü dil ve kültürleri bu görüşü doğrulamaktadır.³¹ Nadir Devlet, “Çağdaş Türk Dünyası” adlı çalışmasında şu bilgileri verir:

Bugünkü Kazan (veya İdil) Tatarları İdil-Kama Bulgarları ile XIII. yy’da Orta Asya’dan bu bölgeye gelen Kıpçak (Kuman) Türklerinin torunlarıdır. Bir Türk boyu olan Bulgarlar VII. yy’da bu bölgeye yerleşmeye başlayıp, IX. yy’da bir devlet kurmuşlardı. 922 yılında resmen İslâmiyeti kabul ettiler. 1220’lerde Cengiz Han’ın torunu Batu Han’ın istilası neticesinde Bulgar Devleti yıkıldı ve burada kurulan Altın Ordu (1236-1502) Devletinde çoğunluğu teşkil eden Türkler Moğollardan fazla olduklarından idareyi yine kendi ellerine aldılar. XV. yy’ın ikinci yarısında Altın Ordu Devletinin çözülme devrinde İdil- Ural ve Altın Ordu’nun hakim olduğu bölgelerde Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Kasım (1445-1681), Astırahan (1466-1556), Sibir (1220-1598) Hanlıkları ve bağımsız Nogay urukları meydana geldi. Kazan Hanlığının sınırları içinde yine bir Türk boyu olan Çuvaşlar, batıda yaşayan Başkurtlar, Fin kavimleri Udmurt (Vot veya Votiak), Mari (Çirmiş) ve Mordvinler bulunuyordu. Bu halklar aynı şekilde eski Bulgar Devletinin de sakinleri idi. Uzun mücadelelerden sonra Moskova knezliğinin güçlenmesi neticesinde Kazan Hanlığı (1552) düştü. Böylece Rusların doğuya doğru ilerlemesi için herhangi bir tabii engel kalmamış oldu.³²

Tatarlar, Rusların işgaline maruz kalmış ve bu işgaller sırasında çeşitli zorluklar yaşamış bir millettir. IV. İvan tarafından 1552 yılında Kazan istila

²⁹ Nevzat Özkan, a.g.e. s. 139.

³⁰ Nevzat Özkan, Türk Dünyası: Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat, Geçit Yayınları, Kayseri, 1997, s.143. Ayrıca bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Kürşat Yıldırım, Tatar Adının Kökeni Üzerine, Türkiyat Mecmuası, C.22, 2012 171-190.

³¹Yukarıdaki bilgiler ve daha detaylı malumat için bk. Wilhelm Barthold, Tarihte Türk Dünyası, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008; Nevzat Özkan, Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat, Geçit Yayınları, Kayseri, 1997, s.143. Kürşat Yıldırım, Tatar Adının Kökeni Üzerine, Türkiyat Mecmuası, C.22, 2012, 171-190.

³² Nadir Devlet, Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1989 s.89.

edilmiştir. Bu istilânın ardından IV. İvan büyük katliamlar yapmış; cami, medrese, kütüphane gibi halkı dini ve millî yönden besleyecek ne varsa yakıp yıkmış, halkın büyük bir kısmını da sürmüştür. Bu fiilleri sebebiyle “Korkunç İvan” olarak da anılmıştır. Sonraki yıllarda da Kazan civarındaki köyler boşaltılarak buralara Ruslar yerleştirilmiştir. İşgalden önce 40 bin civarı olan Kazan’ın Türk nüfusu işgalden 15 yıl sonra 6 bine inmiştir. Ayrıca Müslümanları ezerek zorla Hristiyanlaştırma politikası da Rus Devleti’nden destek alan Ortodoks Kilisesi eliyle 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirilmiştir.³³

Tatar etnoniminin anlamlarını gösteren Aşağıdaki tablo, Mirfatih Z. Zekiyev’in “Türklerin ve Tatarların Kökeni” adlı çalışmasında yer almaktadır.³⁴

Tablo 3. Tatar Etnoniminin Anlamları

Tatarlar			
	Kime Tatar diyorlar	Kimler diyor	Kati etnik adları
1	2	3	4
1	Çin’in kuzeyli komşuları olan tüm Türk Moğol Mançurlar; daha sonra Orhon-Yenisey Türkleri, Moğol Kimakların bir kısmı	Çinliler (ta-ta veya da-da), Kendileri (zati adları)	Eski Tatarlar
2	Başlangıçta Moğol ve eski Tatarlar’dan, daha sonra tüm mağlup halklardan toplanan Çingizi (fetih ve tenkil) orduları.	Bizzat Çingiziler ve tüm diğer halklar (tahkir amaçlı olarak)	Moğol- Tatarlar
3	Çingizi Moğol devletlerinin tüm sekenesi.	Batı Avrupalılar, Tatar kelimesini (cehennem zebanileri anlamındaki) tartar şekline dönüştürerek.	Tartarlar

³³ Bk. Nadir Devlet, 1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibiryâ Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919), Ötüken, İstanbul, 1998, s. 43. Tatarlarla ilgili detaylı tarihi bilgi için bk. İlyas Kamalov, Avrasya Fatihî Tatarlar, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007; Halil İnalçık, “İdil-Ural Tarihine Kısa Bir Bakış”, İdil-Ural Tarihi Sempozyumu (Ankara, 10-12 Ekim 2011) Bildiriler I. Cilt, Haz. İlyas Kemaloğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 1-7; Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Müllî Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

³⁴ Mirfatih Z. Zekiyev, Türklerin ve Tatarların Kökeni, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s.220-221.

Tablo 3(Devam). Tatar Etnoniminin Anlamları

4	Cuçi ulusu (Altın Orda) ahalisinin tamamı, yani Özbek, Kazak, Bulgar-Tatar, Kırım Tatarı, Başkurt, Nogay, Karakalpak, Fin-Ugorlar'ın ataları (Tüm gayr-ı Rus doğulu halklar dahil)	Ruslar	Orda Tatarları
5	Daha sonraki tüm Türkler, bilhassa Müslüman Türkler	Ruslar	Türk-Tatarlar
6	Kırım Hanlığı'nın Türk ahalisi.	Ruslar ve xx. Yüzyıldan itibaren bizzat kendileri.	Kırım Tatarları
7	Kuzey Karadeniz Türkleri	Ruslar ve xx. Yüzyıldan itibaren bizzat kendileri.	Dobruca Tatarları
8	Moğol öncesi İdil-Bulgar Devleti'nin ve Bulgar hegemonyası altında kalan tüm bölgelerin Türk dili ahalisinin torunları	Ruslar ve XIX. Yüzyıl sonlarından itibaren bizzat kendileri.	Bulgar-Tatarlar.

5.2. BAŞKURT ADI VE TARİHİ

“Başkurtlar, güney ve Orta-Ural Dağlarının doğu ve batı taraflarındaki bozkırlarda ve ormanlık alanlarda yaşayan bir Türk boyudur.”³⁵ Lehçe ve ırk yönünden Kıpçak grubuna dâhil edilen Başkurtların asıl yurtları olarak Türkistan'ın batı tarafları gösterilmektedir.³⁶

Ural Bölgesi ve Başkurt Türkleri denince ilk akla gelen isim; 1890 yılında Rusya Federasyonu'nun Başkirt Özerk Cumhuriyeti topraklarında doğan ve 1970 yılında İstanbul'da vefat etmiş olan tarihçi, Türkolog ve devlet adamı Zeki Velidi Togan'dır. Türkiye'de ve dünyada Başkurtların tanınması onun sayesinde olmuştur. Hayatının büyük kısmını vatanından ve milletinden uzaklarda geçirmiş olsa da Başkurtlarla ilgili birçok eser yazarak milletin sesi olmuştur.³⁷

Başkurtların aslı Türkistan'dan göçüp önce kuzeye, ardından da batıya geçen Kıpçak Türklerine dayanmaktadır. Togan, “Başkirt” kelimesinin Beş Ogur'dan

³⁵ Saadettin Gömeç, “*Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme*”, Tarihten Bugüne Başkurtlar Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008 s.209.

³⁶ Bk. Gömeç, *a.g.m.*, s.209.

³⁷ Roza Kurban, Biz İdil'den, Ural'dan..., Bilge Kültür Sanay Yayıncılık, İstanbul, 2014 s.219-220.

geldiğini söylemektedir.³⁸ Kamalov, “Başkurt” kelimesinin kökeniyle ilgili efsanelere de değinir. Bu efsanelerden biri şöyledir:

Bir göç esnasında bozkırlarda yollarını kaybeden Başkurtların karşısına çıkan kurt, onlara yol gösterdi ve onlara yeni vatan olarak Ural Dağlarını bulmalarına yardımcı oldu. Başkurtların ataları da bu hayvana kurt dediler. Kurdun yollarını bulmaya yardım eden kavmin dört reisi, onların da üç oğulları vardı. İşte bu yedi şahıs yedi ayrı ile başkan (baş) oldu. Böylece bu yedi başkanın başkanlığındaki halk, kılavuzluk eden kurdun peşinden geldikleri için Başkurt ismini aldılar.³⁹

Başkurtlar 9-12. yüzyıllar arasında devletleşmiş olup Volga Nehri ile Orta ve Güney Urallarda yaşamışlardır. 1236 yılında Moğollara yenilip Altın Ordu Devleti’ne dâhil oldular. Bu devlet dağılınca da Kazan Hanlığı içerisinde kaldılar. 1552’de IV. İvan öncülüğündeki Rus istilasında Başkurtları Tatarlardan farklı bir durumda görmekteyiz. Rusya ile anlaşma yoluna giden bu Türk kavmi, IV. İvan’dan yaşadıkları arazinin işletme hakkının kendi ellerinde kalması, kendi din ve geleneklerine göre hayatlarını sürdürebilme gibi bazı imtiyazlar elde etmeyi de başarmıştır. Fakat 1579’da Rusların Başkurt topraklarında Ufa şehrini kurmaları ve onların topraklarını ele geçirmeleriyle huzurları bozulmuştur. Topraklarına Ruslar yerleştirildi ve daha önce verilen hakları da geri alındı. Bundan sonra uzun yıllar ayaklanmalar ve baskılarla kargaşa dolu tecrübeler yaşadılar. Ayaklanmaları Ruslar tarafından çok sert karşılıklarla bastırıldı. Yalnızca 1735-1741 yılları arasında 19 bin civarı Başkurt idamla veya çok ağır cezalarla cezalandırılmış, yüzlerce Başkurt köyü ateşe verilmiş, binlerce kişi bu saldırılarda öldürülmüş ve on binlercesi hapse atılmış ve malları yağmalanmıştır. Bu saldırılar döneminde halk şairleri dinî ve millî duyguları muhafaza etmekte büyük bir rol oynamışlardır. Mesela Salavat Yulay hem bir halk şairi hem de Başkurt isyanlarında komutanlardan biridir ve Başkurt kahramanlarına ait destanların yayılmasına büyük hizmet ederek Rus sömürgecileri ile gerek bedeniyle gerek de şairlik gücüyle mücadele etmiştir.⁴⁰

Başkurt Türkler 10. yüzyılda İslamiyet’e girmeye başlamışlardır. Rus idaresi altında Hıristiyanlığa girmeleri için diğer Türk boylarına da yapıldığı gibi baskılar

³⁸ Mehmet Saray, “Başkirt”, TDVİA, C.5, İstanbul, TDV Yay., 1992, s. 130.

³⁹ İlyas Kamalov, a.g.m. s.27.

⁴⁰ Bk. İlyas Kamalov, “Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar”, Tarihten Bugüne Başkurtlar: Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler, Haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov, Ötüken, İstanbul, 2008, s. 25-31. Başkurtlarla ilgili bilgi için ayrıca bk. Sergey İvanoviç Rudenko, Başkurtlar, Çev. Roza-İklil Kurban, Kömen Yayınları, Konya, 2001.

yaşamışlardır. 17. yüzyıldan 1917'ye kadar süren bu baskılara rağmen çok az kısmı boyun eğmiş, baskı kalkınca da tekrar İslamiyet'e dönmüşlerdir.⁴¹

6. TATAR VE BAŞKURT DESTANLARI HAKKINDA BİLGİ

Bu kısımda öncelikle Tatar destanlarıyla ilgili genel bilgiler verilip bazı özellikleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra Tatar ve Başkurt destanları üzerine yapılan tasnif çalışmalarına bazı örnekler verilmiştir.

6.1. TATAR DESTANCILIK GELENEĞİ

Tatar Destanları kitabını hazırlayan Fatih Urmanç, destanı tarif ederken aşağıdaki ifadelerle yer vermiştir:

Destanlar; bireyden aileye, aileden topluma ve toplumdan da devlete uzanan bütünlüğün, bir halı motifinin işlendiği gibi motiflerle anlatıldığı eserlerdir. Bu motif yapılarının her bölümünde Türk boylarının insanlık değerleri vardır. Bu temel yapıların oluşturduğu çerçeve incelendiğinde, onlarda Türk insanının, eşyayı, doğayı ve evreni algılaması ve yorumlayış tarzı görülür.⁴²

Naci Ata Yıldız, “Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar” adlı kitabında Tatar destancıları için *sesen* ve *cırav* kelimelerinin kullanıldığını, bu terimlerin eski dönemlerde “akıl veren kişi” ve “bilgili kişi” anlamlarına geldiğini kaydetmiştir. Ayrıca Tatar destancılık geleneği geçmiş dönemlerde canlı olmasına rağmen Kazan'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra oluşan şartlar dolayısıyla zayıflamış ve millî konular işlenememiştir. Bu sebeple dinî konulara ağırlık verilmeye başlanmış; fakat mollaların destancılık geleneğine karşı olmaları ve olumsuz propogadaları sebebiyle bu gelenek zayıf kalmıştır.⁴³

Tatar destancılık geleneğinden derlenmiş olan destanlar, yapıları bakımından genellikle manzum ve mensur karışık olarak bulunurlar. Tatar destanlarının manzum kısımları alt alta gelen mısralarla veya dörtlük nazım birimleriyle söylenir. Bunlarda 7 ve 8 heceli kalıplar yaygın olmakla birlikte 14 heceli kalıplara kadar varan mısralar da görülmektedir. Tatar destanlarının genellikle çok uzun olmamalarının sebebi geleneğin bozulmasıdır. Yine de İdigey gibi hacimli destanları da mevcuttur.⁴⁴

⁴¹ Nevzat Özkan, a.g.e. s. 139.

⁴² Urmanç, a.g.e. C.1. s.8.

⁴³ Naciye Ata Yıldız, a.g.e. s. 46-47.

⁴⁴ Naciye Ata Yıldız, a.g.e. s. 47-48.

Tatarlar zaman zaman kısmen de olsa özgürleşme ve millî değerleri için mücadele etme fırsatı bulmuşlardır. 1917 Ekim Devrimine kadar halk destanlarının derlenmesi, ortaya çıkarılması ve ilmi olarak incelenmeleri yolunda oldukça büyük adımlar atılmıştır. Radlof, 1872 yılında basılan “Türk Halklarının /kabilelerinin/ Halk Edebiyatı Örnekleri” isimli eserinde Tatar halk hikâyelerinin önemli bir bölümünü, esasen de Sibir Tatarları arasında yaygın olanları ayrı ve hacimli bir ciltte yayınlamıştır. 20. yüzyılın başlarındaki hürriyet döneminde gazete ve dergilerde halk hikâyelerine ilgi atmış; Tatar, Kazak, Özbek halk hikâyelerinin Tatarca veya Tatarca-Kazakça karışık versiyonları defalarca ve yüksek sayılarla basılarak kitap olarak yayınlanmıştır.⁴⁵

Sovyetler Birliği kurulduktan sonra Ruslaştırma politikası ve hak ihlalleri daha da hız kazanmıştır. Bolşevikler ve liderleri Stalin zamanındave sonrasında ise Tatar halkının kendisi gibi destanları da büyük zulümlere maruz kaldı. Stalin, Tatar halkını Tataristan’dan sürme amacını gerçekleştiremeyince onları manevî açıdan zayıflatmak gerektiğine karar verdi. Bunun için de Tatarlara kimliklerini ve tarihlerini unutturmaya yönelik kararlar çıkarttırarak Tatar halk destanlarının araştırılmasını yasakladı. Lenin zamanında da buna benzer kararlar çıkmışsa da Tatar halkının tarihine, diline, edebiyatına ve genel olarak ruhî dünyasına en büyük zararı Stalin’in kararları vermiştir. Bilim dünyasında, Tatar halkının Kazak, Kırgız, Özbek, halklarındaki gibi hacimli manzum eserlerinin olmadığı görüşü yetiştirilmeye başladı.⁴⁶

Bu şekilde baskılara maruz kalan ve tarihleri bile tahrif edilerek geçmişlerini doğru öğrenmeleri engellenen milletler için hayat tecrübelerini yansıtan edebî ürünler daha da mühim hâle gelmektedir. 1552’deki Rus işgali sonrasında millî ve dinî duygularını ortaya çıkaracak her türlü faaliyetleri engellenen Tatar Türkleri de sözlü kültüre yapışp masal, destan ve halk hikâyelerini kendi içlerinde de olsa yaşatmışlardır. Daha sonra bunlar yazıya geçirilmiş ve çeşitli varyantlar hâlinde yayılmışlardır.

⁴⁵ Mirfatih Zekiev vd.; *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, Tatar Edebiyatı-I, C.17, s. 66.

⁴⁶ Zekiev vd.; a.g.e. C. 17, s. 67.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, büyük zulümlere ve baskılara maruz kalıp dinî ve millî hislerini ortaya çıkaracak hiçbir kültürel faaliyete izin verilmeyen Tatar Türkleri, uzun yıllar çok ağır şartlar altında yaşamışlardır. Söz ve vicdan hürriyetine kavuştukları andan bu yana ise birçok destana ilgi yeniden artmıştır. “İdigey” destanı Rus ve Tatar dillerinde yayınlanmış ve destan hakkında araştırmalar yapılmıştır. Bunları ilmî esaslara uygun bir şekilde araştırmak ve incelemek Tatar Türklerini tanımak adına büyük bir öneme sahiptir.⁴⁷

Destanları keskin hatlarla gruplara ayırmak mümkün olmamakla birlikte ortaya çıkışlarına göre sözlü veya yazılı olarak tasnif edilebilecekleri gibi, konularına göre de mitolojik, kahramanlık, aşk destanları vb. sınıflanabilir. Bu sınıflama elbette ağır basan temaya göre yapılır.

“Mitoloji”, mit bilimi anlamına gelir ve “mit”in asıl manası, “gerçek hikâye” ve bunun da ötesinde sahip olunan çok değerli şeyler, kutsal, değerli ve manalı olandır.”⁴⁸ Mitoloji, bir milletin geçmişteki dünyayı algılama biçimidir. Kişilerin hayata dair ideallerini, tecrübelerini ve ortak söylemlerini sembolik bir dille ana inanç unsurlarına değinerek betimlemektedir.⁴⁹ Kısacası mitoloji binlerce yıldır halkların ve milletlerin, soyların ve kabilelerin etnik-medenî sisteminde hâkim olmuştur.⁵⁰ Mitolojik unsurların en yoğun olarak görüldüğü ürünler de halkın üretimi ve bir anlamda hafızaları olan destanlardır.

Medenî hayatın gelişmediği eski çağlarda insanlar, yer altı ve su altı krallıklarında ejderha, dev, cinler-periler ve çeşitli iyi veya kötü şeylerin yaşadığını düşünmüşlerdir. O dönemlerde insan, kendisini tabiatın ayrılmaz bir parçası olarak saymıştır. Bugün de doğal yaşamı devam ettiren topluluklarda doğayla bu ilişki devam etmektedir. Bu inanç sonucunda o iyi veya kötü şeylerle belirli ilişkiler kurmaları gerektiğine inanmışlardır ve mitolojik destanlarda bunların yansımaları mevcuttur. Bu tarz destanlarda iki dünya arasında ortak bir bağ kurma isteği

⁴⁷ Zekiev vd.; a.g.e. C.17, s. 67. Ayrıca İdigey destanı hakkında bk. Zekiev vd.; a.g.e. C.17, s.238-239.

⁴⁸ Erman Artun, *Ansiklopedik Halk Bilimi/Halk Edebiyatı Sözlüğü Terimler-Motifler-Kavramlar*, Adana, Karahan Kitabevi, 2014, s.36. Mitoloji hakkında daha detaylı bilgi için bk. Erman Artun, a.g.e., s.361-367.

⁴⁹ Reyhan Gökben Saluk, “Mit ve Mitoloji”, *Türk Mitolojisine Giriş*, Ed. Fatma Ahsen Turan ve Meral Ozan, Ankara: Gazi Kitabevi, 2015, s.7-8.

⁵⁰ Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş*, Çorum, Karam Araştırma ve Yayıncılık, 2005, s. 5-7.

hissedilir.⁵¹ Çalışmamıza konu olan mitolojik destanlar arasında söz konusu durumları en güzel yansıtan örneklerden biri Tülek'tir.

Kahramanlık destanlarında ise soy kabile, aile, ülke ve halk; özgürlük mücadelesi, kahramanların cesaret ve yiğitlikleri konuları işlenmiştir. Destan kahramanının görevi, ülkenin ve halkın özgürlüğünü korumak, onları savunmaktır.⁵²

Aşk destanlarında ise bazen trajik ve acıyla sonlanan aşk anlatılır. Bunların klâsik örneklerinden birisi “Kuzı Kürpeç ile Bayan-Sılu” destanıdır. “Yusuf ile Züleyha” ise kitabî destanlar sınıfına giren ve konusu ilahî kitaplara dayanan bir destandır. Klasik Türk edebiyatının en önemli aşk hikâyelerinden olan “Leyla ile Mecnun” ve halk hikâyeleri arasında yer alan “Tahir ile Zühre” ve “Şahsenem ile Garip” de Tatarların aşk destanları arasında yer alırlar.

6.2. BAŞKURT DESTANCILIK GELENEĞİ

Başkurt Türkleri, çok zengin bir halk edebiyatı ve destan kaynağına sahiptir. Bunlar arasında *Ural Batır*, *Akbuzat*, *Küsek Bey*, *Zöhra ile Aldar*, *Zayatülek ile Hıvhılv*, *Akhak Kola*, *Kara Yurga* gibi sadece Başkurlara has destanlarla, muhteva ve konuları bakımından diğer Türk boyları arasında da ortak olan *Alpamışa*, *Kuzıykürpas ile Mayanhılv* ve *Buzyığit* gibi eserler yer almaktadır. Başkurt destanları; Kazak cırlarında, Özbek, Karakalpak, Türkmen ve diğer halkların destanlarında ve Yakutların olonholarında da görüldüğü gibi halk şiirinin nesirle karışımından oluşmaktadır. Fakat manzum ve mensur kısımların oranı Başkurt destanlarının hepsinde aynı değildir. Mesela *Ural Batır*, *Akbuzat*, *Küsek Bey* destanlarında manzum kısımlar ağırlıktayken *Alpamışa* ve *Zayatülek ile Hıvhılv*'da nesir öndedir. *Kuzıykürpes ile Mayanhılv* destanının T. Belyayev varyantıyla *Zühra ile Aldar* destanının bir varyantının ise tamamına yakını nesirden oluşmaktadır.⁵³

Başkurt destanlarının manzum kısımlarında en çok 7 ve 8 heceli mısralardan oluşan kıta/dörtlük veya sayısı elliye varan mısralardan meydana gelen “kobayır”

⁵¹ Urmançı, a.g.e., C.1, s. 18.

⁵² Bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 20-21.

⁵³ Ahmet Suleymanov vd.; Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-I, C.29, s.18-19.

şekli kullanılır. Bu destanlarda kafiyenin de çok önemli bir yeri vardır. Destan anlatıcıları, nesir kısımlarını halk hikâyeciliği geleneğinde olduğu gibi anlatırken manzum kısımları ise sesen ve kobayırıcılar ezgili olarak söylerler. Destan anlatıcılarının icra sırasında kullandıkları kalıp ifadeler Başkurt destanlarında da sıklıkla rastlanmaktadır. Bu destanlardaki başlangıç formelleri, genellikle sade ve basit bir yapıdadır.⁵⁴

“Boron-boron zamanda, atahı ülges, esehë yugalğas, biş-altı yeşende Hevben tigen bër bala yëtëm torop kalğan, ti.” / “Öncelerin öncesi zamanda, Hevben denilen bir çocuk, babası ölüp anası yok olunca beş-altı yaşında yetim kalmış.”⁵⁵

Başkurt destanlarını teşekkül ettiren ve okuyarak günümüze kadar taşıyan sanatçılara “yırav” ve “sesen” adları verilmektedir. Bunların toplumda çok saygın bir yerleri vardır. Halkı düşmana karşı örgütleyip savaşa çağırırlar, uruklar arasındaki problemleri çözüp dostluk ve kardeşliği güçlendirirler, herkes onlara danışarak adım atar, onlar gelmeden düğün veya eğlence başlamaz, övdükleri itibar kazanır, yerdikleri hakir olur. Bu kişiler, Başkurtların bilge önderleridir.⁵⁶

Başkurtların tabiatla kurdukları bağ destanlara yansımaktadır. Onların; kainatın, yeryüzünün, gökyüzünün, gök cisimlerinin ve bütün canlıların yaratılmasıyla, şekillenmesiyle ilgili mitolojik inançları bu destanlarda sıkça görülür. Ural Batır, Akbozat, Alpamişa, İdige ile Moradım, Küsek Bey ve Karas ile Aksa gibi destanlarda ise olay örgüsü tamamen bu inançlarla ilgilidir.⁵⁷

Yukarıda Tatar destancılık geleneğinden bahsedilirken de ifade edildiği gibi destanları keskin hatlarla gruplara ayırmak mümkün değildir. Bununla birlikte ortaya çıkışlarına göre sözlü veya yazılı, konularına göre de mitolojik, kahramanlık, aşk destanları vb. olarak sınıflanabilir. Bu sınıflama ağır basan temaya göre yapılır.

İncelediğimiz destanlar arasında hem Tatarlarda hem de Başkurtlarda bulunan; yani her iki grupta da ortak olan dokuz destanı, kullandığımız çalışmalarda kaydedildikleri isimlerle birlikte aşağıda tablo hâlinde sunmayı yararlı görüyoruz:

⁵⁴ Ahmet Suleymanov vd.; a.g.e. C.29, s.19-20.

⁵⁵ Ahmet Suleymanov vd., a.g.e. *Başkurt Destanları 1: Mitolojik Destanlar*, C. 1 s.179.

⁵⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bk.: Suleymanov vd., a.g.e. C.29, s. 22-28.

⁵⁷ Suleymanov vd.; a.g.e. C.19, s.18.

Tablo 4. Tatar ve Başkurtlarda Ortak Olan Destanlar

Tatar Destanları	Başkurt Destanları
“Tülek”, “Tülek Kitabı”, “Tülek-Susılı Destanı”, “Tülek Kitabı’nın Sonu”, “Zayatülek ile Susılı” başlıklarıyla beş varyant	“Zayatülek ile Hıvhlıv” başlığıyla tek varyant
“Alpamşa” başlığıyla üç varyant	İkisi “Alpamışa”, biri ise “Altı Yaşında Alpamışa” başlığıyla üç varyant
İlki “Çura Batır Hikâyesi”, diğer üçü “Çora Batır” başlığıyla olmak üzere 4 varyant	İkincisinde “kısa varyant” notuyla olmak üzere “Sura Batır” başlığıyla iki varyant
İkisi de “Kuzı Körpe ile Bayansılı” başlığıyla iki varyant	İlki “Kuzıykürpes ile Mayanhılv”, ikincisi “Kuzıykürpes” başlığıyla olmak üzere iki varyant
“Yusuf Kitabı” başlığıyla tek varyant	İlki “Kıssa-yı Yusuf”, ikincisi “Yusuf Kitabı” başlığıyla iki varyant
“Tahir ile Zühre” başlığıyla üç varyant	“Tahir ile Zühre” başlığıyla tek varyant
“Seyfûlmülk” başlığıyla tek varyant	“Seyfûlmülük” başlığıyla tek varyant
“Büz Yiğit” başlığıyla tek varyant	“El-Kıssa Bozyiğit” başlığıyla tek varyant
“Hikâyet-i İsa Oğlu Amet” başlığıyla tek varyant	“Gaysa Oğlu Emet” başlığıyla tek varyant

6.3. TATAR VE BAŞKURT DESTANLARINA DAİR YAPILAN TASNİF ÇALIŞMALARI

Fatih Urmanç, Tatar destanlarını birkaç grupta incelemenin mümkün olabileceğini belirtmiş ve eserine aşağıdaki tasnifi almıştır:

1. Eski masalsı- mitolojik destanlar: “Tülek”, “Yirtöşlik”, “Altayın Sayın Süme” bunlardandır.
2. Kahramanlık destanları: “Mişek Alp”, “Ak Kübik”, “İdigey”, “Cık Mergen”, “Çura Batır” bu gruba örnektir.
3. Lirik Epik ya da aşk destanları: Kuzı Kürpeç bilen Bayan Sılı”, “Hurluga hem Hemra” bunlardandır.
4. Kîtabi destanlar: “Yusuf Kitabı”, “Seyfû’l-Mülûk”, “Leylâ ile Mecnun”, “Tahir ile Zühre”, “Büz Yiğit” gibi destanlar bu grupta yer alır.⁵⁸

⁵⁸ Bk. Urmanç, a.g.e., C.1, s. 15-16. Yazar, mitolojik destanlar kısmına kaydettiği “Tülek Kitabı”yla ilgili bir açıklama da yaparak uzun zaman halkın dilinde ve gönlünde yer edinmiş olan bu destan daha sonra basılı olarak “Kitabî destan” şeklini almış olsa da bu durumun eserin tür özelliklerini değiştirmedığını ve mitolojik destan olarak kaldığını belirtmiştir. Türk mitolojisi hakkında bilgi için

Tatar destanlarının tematik tasnifini içeren aşağıdaki sınıflama ise Naciye Ata Yıldız'ın çalışmasında yer almaktadır:

“Tatar destanlarının tematik tasnifi

1. Muhabbet destanları: Yusıf Kıssası, Buz Yiğit, Seyfilmülik, Tahir Bilen Zühre, Leyle bilen Mecnun, Kuzı Körpe bilen Bayan Sılu, Kamber, Şahsenem hem Garib, Tülek-Sısulı, Cümcüme vd.
2. Tarihî destanlar: İdige, İdige Pi, Tuktamış Han, Urak Bilen Mamay, Mırza Dus, Maktımsılu, Gıysa Uğlı Amet, Çura Batır, Kuplandı, Atulı Batır, Biy Ağış, Ak Boga, Hucaş, Seyt, Ebilkasıym, Kuplandı, Karatsa, Büri Han, Cık Mergen, Ataklı Kız Tutbike vd.
3. Alp kişiler hakkındaki destanlar: Mişek Alp, Ak Kübik, Kara Kükil, Alıpmemşen/Alpamşa/Alpanşa/Alfamış, Altayın Sayın Süme, Yestey Mönki, Kadiş Mergen, Yirtöşlik, Küyirniñ Uğlı, Korkot vd.”⁵⁹

Aşağıda da Başkurt destanlarının tasnifine dair bilgiler görülmektedir:

Başkurt destanlarının tematik tasnifi

Başkurt destanlarıyla ilgili geniş bir sınıflandırmayı Muhtar Segidov yapmıştır. Bu çalışma şöyledir:

“1. Uruk cemiyetinin dağılma devrini yansıtan destanlar:

- a. Mitolojiye esaslanan kahramanlık şiirleri ya da kobayırlar: “Ural Batır”, “Ak buzat”.
- b. Hayvancılığa bağlı sosyal hayat ve aile yaşantısı hakkındaki kobayır ya da hikâyeler: “Akhak Kola”, “Kara Yurga”, “Kunır Buğa”, “Zayatülek Menan Hıvhlıv”

2. Feodalizmin başlangıç devrini yansıtan destanlar:

- a. “Uruk-kabile barışı ve birliği ülküsünü güden, bu fonda sosyal ve aile münasebetlerini tasvir eden hikâyeler: “Alpamışa”, Kuzıykürpas Menan Mayanhılv”, “Zöhra Menan Aldar”.

bk. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar) C.II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.

⁵⁹ Naciye Ata Yıldız, a.g.e. s. 279.

- b. Uruklar arası mücadeleyi tasvir eden şiirler: “Kuşak Bey”.
- c. Feodalizmin gelişme devrini yansıtan kahramanlık şiirleri: “İzevkey Menan Morazım”, Margan menan Mayanhılıv”, Targın menan Kucak”, “Yek Margan”, “Buzyeget”.

3.Feodalizmin gelişme devrini yansıtan kahramanlık şiirleri (ya da hikâyeleri): “Karas Menan Karahakal”, “Karas Menan Akşa”, “Taveş Margan”, Salavat Batır”, “Bayık-Ayzar Sasan.

Sağitov’un 1972 yılında yapmış olduğu bu sınıflandırması, 1987 yılında Ufa’da yayımlanmış olan “Boronço Başkort Kobayırzarı” adlı eserde de yer almıştır. Sınıflandırmanın bir benzeri Salavay öalin’in “Tarih ham Halık Proza-hı” çalışmasının iskeletini oluşturmaktadır.”⁶⁰

Suleymanov ve arkadaşlarının hazırladığı Başkort destanları kitabında, M. M Segitov ve S.E. Galin’in tarihî ve kronolojik bilgilerden yola çıkarak hazırladıkları bir tasnif yer alır:

1)İlkel Çağ ve Sonraki Uruk-kabile Cemiyeti Devrimi: “Ural Batır”, “Miney Batır ile Şülgen Padişah”, “Akbozat”, “Zayatülek ile Hıvhlıv”, “Alıp Batır”, “Alpamışa ile Barsınhlıv”, “Kunır Boğa” destanları;

2) Uruk-Kabile Düzeninin Dağılımı ve Feodal Cemiyetin Doğuşunu Yansıtan Destanlar: “Aksak Kola”, “Kara Yorga”, “Kuzıykürpes ile Mayanhılıv”, “Aldar ile Zühre” “Buzyeget”, “Yusuf ile Züleyha”, “Korkutname” destanları;

3) Feodal İlişkilerin Sağlamlaşp Cemiyetin Gelişim Devrinde Ortaya Çıkan Destanlar: “Aktaş Han”, “Hungı Hartay” “Han Kızı Altınses”, “Möyten Bey”, “İzevkey ile Morazım”, “Yek Mergen”, “Mergen ile Mayanhılıv”, “Targın Kujak”, “Cengizname”, “Aksahan ile Karas Sesen”, “Karahakal”, “Yulay ile Salavat”, “Alasabır ile Ebrey Batır” gibi destanlar sayılabilir, ayrıca her bir grup şartlı olarak tasnif edilmiştir.”⁶¹

⁶⁰ Zekiev vd.; a.g.e. C. 29, s.19.

⁶¹ Suleymanov vd; a.g.e. C.1, s.16.

İKİNCİ BÖLÜM

TATAR VE BAŞKURT DESTANLARINDA KADIN

Sözlü edebiyat ürünlerinin hepsinde “tip” unsuru kullanılır; çünkü bu ürünler toplumun kolektif değerlerini sunarlar. Ortak değerlerin bir unsur üzerinde toplanması “tip”i ortaya çıkarır. Söz konusu değerler, sözlü edebiyat ürünlerinde kahraman üzerinden ortaya konulur; dolayısıyla bu eserlerdeki kahramanların hepsi tiptir.⁶² Destanlar da bir milletin asırlardır süregelen hafızasının birikimi ve yansıması olarak kadın ve erkek tipleri içerirler. Bu bölümde Tatar ve Başkurt destanlarında “kadın”ın ne şekilde ve hangi vasıflarla yer aldığı incelenmiştir.

Tipler sosyal bakımdan anlamlıdır; çünkü yukarıda da belirtildiği gibi bunlar, belli bir dönemde toplumun inanıp kabullendiği değerleri temsil ederler. Olumlu veya olumsuz özellikleri yansıtan ve edebî eserlerin anahtarı vazifesini gören tipler, bir milletin ortak özellikleridir.⁶³

Destan, tipik olaylar üzerinde gelişir. Kahramanın doğumu, yaşlı ana-baba, atını seçmesi, sevgilisini ve eşini seçmesi gibi birçok olay tipiktir. Destanda süregelen olaylar da tipler aracılığıyla gerçekleşir; yani konular tiplerin hareketleri eşliğinde sunulur.⁶⁴ Aşağıda belli başlıklar altında Tatar ve Başkurt destanlarındaki kadın tiplerine dair bilgiler görülmektedir.

1. KIZ

1.1. KIZ ÇOCUK

Türk destanlarında erkek çocuğunun öncelikli olarak istenmesi, kızlara değer verilmediği gibi yanlış bir yargıya sebep olabilmektedir. Ataerkil yapı içinde soyun devamı ve aile ya da uruğun güvenliğinin sağlanmasında erkek çocuğa ihtiyaç duyulup istense de bu durum kız çocuğa değer verilmediğini göstermez.⁶⁵ Çalışmamıza konu olan destanlarda kız çocuğun da ağırlıklı olarak mutlulukla

⁶² Bk. Ülkü Kara Düzgün, *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi*, Kömen Yayınları, Konya, 2014, s. 49

⁶³ Bu konuda bilgi için bk. Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3, Tip Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991, C. 3, s. 5-8.

⁶⁴ Bk. Düzgün, a.g.e., s. 49.

⁶⁵ Düzgün, a.g.e., s. 526.

karşılandığını ve sevildiğini tespit ettik. Çocuksuzluktan sonra kavuşulan evlatta padişah ve vezir⁶⁶ veya iki han⁶⁷ tiplerinin durumu dikkati çeker. Bunlarda padişahın kızı, vezirin ise oğlu olduğunu; yine hanlardan birinin oğlu, diğerinin kızı olduğunuve kızı olanın da oğlu olan kadar sevinç yaşadığını görürüz. Bununla birlikte istisna olarak kabul edilebilecek olumsuz örnekler de mevcuttur. Aşağıda tespitlerimize dair örnekler görülmektedir:

İlk örneğimiz Başkurtların mitolojik destanları arasındaki “Ak buzat”ta yer almaktadır. Destanın erkek kahramanı Hevben, ava çıktığında altın tüylü bir ördeğe nişan alır ve esasen bir padişah kızı olan ördek şeklindeki kız, ona şöyle seslenir:

Altın ördek Hevben'e:
Yiğit vurduğun avın
Ördek değil, bilsen sen,
Gölde yüzüp dolaşan,
Şanlı Şülgen Padişahın
Canı gibi gördüğü kızıyım.⁶⁸

Bu dizelerde görüldüğü üzere padişahın kızına olan sevgisi, kızının dilinden ifade edilmiştir.

Diğer bir örnek yine Başkurtların sosyal hayata dair destan örnekleri arasında gördüğümüz “Maktımhılıv” dandır:

Eski zamanlarda Harıbay adlı bir han yaşamış. Onun bir oğlu ve Maktımhılıv adlı bir kızı olmuş. Maktımhılıv'ın yüzü o kadar nurluymuş ki onun nuru üç kilo metrelik çakırm yerden görünürmüş. O, işte bu kendi nuruyla dikiş dikermiş. Aya güneşe görünmemiş.⁶⁹

Harıbay adlı hanın kızı olan ve destana da adını veren Maktımhılıv'ın aslında bir de ağabeyi vardır; fakat burada ağabeyiyle ilgili herhangi bir ayrıntıya değinilmezken Maktımhılıv'ın özelliklerine dair açıklayıcı bilgiler verilmiştir.

Bir başka örnek, yine Başkurtların sosyal hayata dair destanları arasındaki “Kıssa-yı Yusuf”ta görülmektedir. Züleyha'dan bahsedilen bölümde onun güzelliği ve babasının kendisine olan büyük sevgisi bilhassa belirtilmiştir:

⁶⁶ Bu konuda örnekler için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 503 (Tahir ile Zühre), Urmançı, a.g.e., C.2, s. 263 (Şaahsenenm ile Garip).

⁶⁷ Bu konuda örnek olarak bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 55 (Kuzıykürpes ile Mayanhılıv), Aynı destanın Tatarlardaki bir örneği için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 31 (Kuzı Körpe ile Bayansılı).

⁶⁸ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 181.

⁶⁹ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s.283.

Bu Züleyha, Melikzade, Taymus kızı,
Dolunay ay gibi parlayıp durur onun yüzü,
Cennetteki huri kızına benzer imdi.

...
O Taymus ulu Melik, Mağrip sahibi

...
Züleyha ise onun sevdiği kızı, imiş

...
Züleyha Melik Taymus'un kızı idi,
Yastığı babasının dizi idi.

(...)
Yakup, Yusuf'u nasıl sevmiş ise,
Yusuf, Yakup önünden inmediyse,
Züleyha da babasına aziz idi,
Belki daha çok sever imdi.⁷⁰

Aşağıdaki örnek iseyine Züleyha'ya dair olup Tatar destanlarında kitabî destanlar kısmında yer alan “Yusuf Kitabı”ndan alınmıştır. Bu örnekte de tek kızı olan Züleyha'ya babasının sevgisini, onu memnun etmek için isteklerini yerine getirdiğini ve Züleyha'nın babasıyla yakınlığını görmekteyiz:

Günlerden bir gün padişah Züleyha'yı karşısına çağırır:

-Kızım, sana ne oldu? Sen günden güne eriyor, soluyorsun, yüzün sarardı.

Gözlerin kederli bakmaya başladı, diye sorar babası Züleyha'ya.

Züleyha babası onun her sözünü, her dileğini yerine getirmiş, onun hakkında kaygılanmış. Züleyha ona bir yıllık sırrını söylemek zorunda kalmış.

- Senin dizine başımı koyup daldığımda, bundan bir yıl önce, düşümde çok güzel bir yiğit görmüştüm. O, Mısır padişahı Yusuf'um dedi. Bir yıl geçtikten sonra ben aynı düşü gördüm babacığım. Her vakit o göz önümde, hiçbir iş yapamıyorum. Senin tek kızınım gönder beni Mısır ülkesine, diye babasına arz etti.

Babası der:

- Kızım, kervanla üç aylık yol. Oraya nasıl gitmek gerek? Pek çok zorlukla karşılaşırın.

Yine de Züleyha çok arzu edip isteyince onu cariyeleri, hizmetkârları, köleleri ile mallar yükleyip kervanla Mısır ülkesine yolcu eder.⁷¹

Sosyal hayata dair Başkurt destanları arasındaki “Kuzıykürpes”te de Sarıbay, kızının sağlıklı şekilde doğmasına çok sevinir ve onun için kurban kestirip ismini koydurur:

Bu sırada diğer tarafta, yeni doğan kızını görmek için Sarıbay, kendi yaylağına gitmeyi arzular. O, oğullarından öne çıkıp beşinci gün deyince yaylağına döner, çocuk doğuran karısını sağ salım, kızını çok iyi durumda görür. Bunun üzerine geciktirmeden molla çağırıp kurban kestirir ve çocuğa Mayanhılıv diye ad koydurur.⁷²

⁷⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s.330-331.

⁷¹ Urmançı, a.g.e., C.2, s.89.

⁷² Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 599.

Beyler ve hanlar zamanını anlatan Başkurt destanları arasındaki “İdige ile Muradım”da da Habrav İhtiyar’ın Toktamış Han’a söylediği sözler arasında “nazlı” büyümüş kızları dikkati çekmektedir:

Huri kızı gibi görklü,
Bülbül gibi erikli,
Sana nazlı İnyı’yı
Sana nazlı Kinye’yi
İkisini de alır o;
Baş köşene döşek serer o,
Nazlı büyüyen kızını
Döşü altına alır o.⁷³

Sosyal hayatla ilgili Başkurt destanları arasında bulunan Zühre ile Aldar’daki aşağıdaki örnek de dikkat çekicidir. Bu örnekte “tek” çocuk olarak bir kız evlat, babası tarafından belli bir kalıba sokulmadan yetiştirilir. Annesi erkek işi olarak gördüğü bazı işlere kızının karışmasını hoş bulmasa da babası bundan memnuniyet duyar ve kızını sınırlamaz:

Annem sık sık beni er-at işlerine karışyorsun, diye azarlasa da, babamın ise, tam tersine, hoşuna giderdi. O, erkek çocukları olmayınca, beni kendi bahadırı sayarak, her zaman benim dediğime göre davranırdı. Sürüden en iyi atı seçip binmeyi buyurur en iyi silahlarını bana güvenerek verirdi.⁷⁴

Mitolojik Başkurt destanları arasındaki “Miney Batır ile Şülgen Padişah”ta arkadaşlarıyla ava çıkıp yoruluncaya kadar avlanan Tandisa, Ülker İhtiyar’ın kızıdır. Aşağıya aldığımız bir eğlence meclisine dair örnekte bir kız olarak Tandisa’nın toplum içinde önemli bir yerinin olduğu, çok sevilip yetenekleriyle takdir edildiği görülmektedir:

Meclis başkanı:

- Bizim Tandisa’mız türkü söylemek ister, dedi. Hep birden:

Söylesin, söylesin, diye alev kapmış gibi birden parlayan ses yükseldi. Alkışlayıp istediler onun türkü söylemesini. Gençler Tandisa’nın “Guguk” türküsünü, onun yaptığını yaparak söylemesini istediler. Tandisa, karşı gelmeyip, neşeli sesiyle hem söyleyip hem de oynayıp guguk kuşunu canlandırdı. Babası İran’dan getirdiği uzun kollu, uzun etekli mavimsi “yelen” giysisini giymiş, büyük ustalıkla yakıştırıp oynadı da, söyledi. Eskiden izlemiş olanlar onun gibi oynamaya can attılar. İlk görenler hayran kalıp, şimdi uçacağım, şimdi türkü söyleyeceğim, diye heveslenip, yüreklerinin coşup, göğüs kafesinden çıkacak gibi hissettiler, kendilerini.

⁷³ Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s.206-207.

⁷⁴ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s.123-124.

Hareketlerini benzer şekilde yaparak, kanatlarını yayıp, sallanarak ağaç arasına girmiş, guguk kuşuna katılıp, durdu, kız.⁷⁵

Aşağıdaki örnek ise mitolojik Tatar destanları içinde yer alan “Yirtöşlik”ten alınmıştır. Bu destanda yedi kızı olan bir han vardır ve kızlarına dair herhangi bir olumsuz düşüncesi bulunmaz. Tam tersi hepsine değer verir ve mutlulukları için uğraşır. Yedi kızı arasında en çok sevdiği ise en küçük kızıdır. Bu durum, kızlarını evlendirip servetinden onlara çeyiz olarak paylar verdiği kısımdaki sözlerinden anlaşılmaktadır:

Babası altı kıza malından mal, halkından halk, hazinesinden altı kıza akçe verip sıra yedinci kıza geldi.

-Ey çocuğum, yedi çocuğumun içinde yedisinin özü olarak büyüttüğüm çocuklarımın küçüğü, sevgili kızım, malımdan mal, hazinemden akçe vereyim sana!⁷⁶

Tatar destanı kitabî destanlar kısmında “Hikâyet-i İsa Oğlu Amet”ten aldığımız aşağıdaki metin ise olumsuz bir örnektir. Başkurtların beyler, hanlar zamanını anlatan destan örnekleri içinde de “Gaysa Oğlu Emet” başlığıyla yer alan destanda Canıbek Han’ın kız çocuğa tavrı Tatarlardaki varyantla aynıdır. Canıbek Han’ın 9 oğlu vardır ve eşi yine hamiledir. Eşinin doğumunun yakın olduğu günlerde ava çıkmak ister ve yola çıkmadan önce eşine, kendisi yokken doğum yapar da erkek olursa müjdecî göndermesini; kız olursa öldürmesini, aksi hâlde karısını öldüreceğini söyler. Bu örnekte kız çocuğa düşman bir baba görülmektedir; fakat karısıyla erkek olan diğer çocukları babasıyla aynı düşünceyi paylaşmazlar:

-Ey hanım! Ben avdan dönene kadar çocuk dünyaya gelir. Eğer kız çocuk olursa öldür! Eğer erkek olursa, güneyden sevdiğin birini müjdecî olarak gönder! Eğer kız doğurup öldürmezsen, seni öldürürüm, dedi.

Han ava gittikten sonra Taydulı Hanım, Tanrı Tealâ’nın fermanıyla bir kız doğurdu. Kızını öldürmedi, büyük oğlu Birdibek’e gönderdi. Büyük oğlu Birdibek kızı evlatlık aldı. Ondan sonra hanın kendisine haber göndermediler. Hana insan gitmedi. Canıbek kız doğduğunu öğrendi. Gelip saraya girdi. Sordu:

-Ey dadılar, öldürdü mü?

Onlar söylediler:

-Öldürmemiş, dediler.

Han saraya geldi, Taydulı Hanım karşıladı. Han ok attı, bacağa geldi.

Hanım dokuz sultanın anasıydı. Oğulları sinirlenip babalarına söylediler:

-Oğlan gerekiyorsa, dokuz oğlun var, sadece bir tane kızı sen neden çok görüyorsun, dediler.

Bundan sonra han, sinirlenip kızı öldürmeye adam gönderdi.⁷⁷

⁷⁵ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.257

⁷⁶ Urmançı, a.g.e., C.1, s. 141.

Bu destan, Başkurt destanları arasında da “Gaysa Oğlu Emet” başlığıyla mevcuttur.⁷⁸

Yine Tatar destanları kitabî destanlar kısmındaki “Seyfûlmûlk”te bulunan bir örnek de kız çocuğa duyulan sevgiye güzel bir örnektir. Destanda cinler padişahı olan Zenki’nin kaba görünüşlü ve çirkin kızından söz edilir. Bu kız, Seyfûlmûlk’e âşık olur; ama aşkına karşılık bulamaz. Babası Zenki ise kızına överek ve sevgiyle sahip çıkıp Seyfûlmûlk’e şunları söyler: “Niye sen benim değerli, güzel kızıma öyle yüz gösterdin? O seni saf sevgiyle seviyor. O benim biricik güzel kızım.”⁷⁹

Mitolojik Başkurt destanı olan “Altı Yaşında Alpamışa” başlıklı varyanttan aldığımız aşağıdaki metinde tek çocuk olan bir kızın on parmağında on marifet denecek şekilde yetenekleri yanında, olağanüstü bedenî gücü zikredilmiş ve eş seçme hakkına da müdahale ettirmediği belirtilmiştir:

Çok eski zamanlarda Baydevlet adlı bir aksakal yaşamış. Onun Barsınlıv adlı tek bir kızı vardır. Bu kız hem ozan, hem güzel, hem de batır biri olur. Altı batman ağırlığındaki taşı eğirgeç yerine fırlatıp döndürmüş. Bu kız ile her taraftan birçok aksakal evlenmek istese de, kızı razı olmaz, güvey seçmeyi kendi bakımına bıraktırmış.⁸⁰

Başkurtların “Mergen ile Mayanhılv” destanından alınan aşağıdaki örnekte, Nogay Han’ın saldırısına karşı yapılacak savaşa katılmak isteyen Mayan’la babasının diyalogu görülmektedir. Babası kızını çok sevmekle birlikte onun erkekler gibi güçlü olmadığını söyleyerek koruma psikolojisiyle savaşa katılmasını uygun görmez; fakat güzel olduğu kadar da akıllı ve aktif bir kız olan Mayan’ın cevabı sonucunda babası savaşa katılmasına izin verir. Babasının, batır⁸¹ erkekleri örnek verip ne olursa olsun erkek batırlar gibi olmadığını söylemesi üzerine Mayan da alp tipi kadınların erkeklere üstün gelmelerini ve zor duruma düşerek erkekleri kurtarma rolünü dahi üstlenmelerini hatırlatmıştır:

Kız er-at olmaz diye
Küçümseme babacığım
İli düşman bastığında

⁷⁷ Urmançı, a.g.e., C.2, s. 101. Başkurt destanlarındaki metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, 387-393.

⁷⁸ Bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 387-388.

⁷⁹ Urmançı, a.g.e., C.2, s. 311.

⁸⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.355.

⁸¹ Başkurt Türkçesi Sözlüğünde “batır” kelimesinin anlamı şu şekilde verilmiştir: 1. Korku bilmez, cesur. 2. Kahraman cesur kişi. 3. Fedakârca hizmeti ile tanınan kişi. Bk. Murat Özşahin, Başkurt Türkçesi Sözlüğü, TDK Yay. Ankara, 2017, s.66.

Hepsi ata bindiğinde
Ben de ata bineyim
Savaşa koşturayım babacığım

Bunu duyunca Nedirşe
Demiş kızı Mayan'a:
-İlin görkü, evladım
Ata binen er olur
Savaşa koşturan er olur
(...)
Ey, evladım, kız çocuğu
Çift yürekli olsan dahi
Eline sadak alan,
Düşman ordusunu tarumar eden,
Cesarette düşmanın
Ordusuna karşı koyan,
Atını oynatıp yürüdüğünde
Düşmanı hayran eden
Şülgen ile Mesim'i
Dağıtan Hevben gibi
Kaya delip su veren
İdil ile Yayık gibi
Babsak'ın öcünü arayan
Küsek Bey gibi değilsin
Savaşa giderim, desen de
Düşmanına savaş açarak
İlin öcünü alacak
Savaşan kahraman değilsin

Mayan babasına söz söylemiş:
- Erkek olan babama
Batıra damga değil o
Uzun saçlı olmak
Horluğa damga değil o
Alpamışa'yı kuyudan
Barsın kurtarmış değil mi?
Nerkes güzel güreşte
Yayık'ı devirmiş değil mi?
Şanlı Akboz atını
Nerkes almış değil mi?⁸²

Tatar ve Başkurt destanlarında kız çocukla ilgili kısımları değerlendirdiğimizde, her iki grubun destanlarında da kız çocuğun sevinçle karşılandığı, değer verilip nazla büyütüldüğü görülmektedir. Elbette destanların mitolojik veya realist unsurlarının daha baskın olmasına göre kız çocuğa dair bazı farklılıklar da mevcuttur. Mesela mitolojik destanlarda kızlar da erkekler gibi güçlü ve batır olup babalarına rahatlıkla eşlerini kendilerinin seçmeyi istediklerini

⁸² Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 81-82.

söyleyebilmekte ve sınamayla eşlerini seçmektedirler. Realist yönü ağır basan ve konuları genellikle aşk olan veya sosyal muhtevalı destanlarda ise kızlar daha nahif olup bedenî güçleriyle değil, bilhassa güzellikleriyle ön plandadırlar. İncelediğimiz destanlar arasında sadece bir destanda baba tarafından kız çocuğa düşmanlık beslendiğini tespit ettik. Tatar destanları arasında “Hikâyet-i İsa Oğlu Amet”, Başkurt destanları arasında ise “Gaysa Oğlu Emet” başlığıyla yer alan, yani her iki grupta da bulunan bu destanda, hamile olan karısına çocuk kız doğarsa öldürmesini söyleyen adam hem dokuz oğlu hem de karısı ve halk tarafından yadırganıp eleştirilir. Dolayısıyla destanda onun bu kız evlat düşmanlığına destek olan herhangi bir ikinci şahıs mevcut değildir. Sonuç olarak, Tatar ve Başkurt destanlarında kız çocuk, genellikle el üstünde tutulup özenle yetiştirilen değerli bir konumdadır.

1.2. KIZ KARDEŞ

Destanlarda kız kardeş tipine çok sık rastlamasak da yine de azımsanmayacak kadar örnek mevcuttur. Bu tip bazen erkek kahramanın ağabeyini çok seven kardeşi olarak görünür, bazen de kadın kahramanın kız kardeşi olarak ortaya çıkar. Dikkat çekici diğer bir örnek de erkek kahramana âşık olup kıskançlıktan kavga eden kız kardeşlerdir. Bunların dışında da bazı örnekler mevcuttur.

Başkurt destanı “Koblan Batır”dan alınan aşağıdaki örnekte, ili için savaşa çıkacak olan ağabeyi Koblan’la vedalaşırken ondan ayrılacağına çok üzülen kız kardeşi Kolansas’ın sözleri görülmektedir:

Kolansas ağlaya ağlaya şöyle demiş:
“Yalnız ağabeyim, can görküm,
Birlikte doğan kulunum,
Gerek olanda direğim,
Birlikte atar yüreğim!”⁸³

Tatar destanı “Çora Batır”dan alınan aşağıdaki örnekte ise ağabeyi Çora, Kazan’a döneceği zaman kız kardeşinin ona söylediği sözler görülmektedir:

(...)
Han kızı saf kardeşi
Al yazma örtünüp
Yürüyüp evden çıktı
Ağabeyinin boynuna sarılıp

⁸³ Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s.58.

Bu sözleri söyledi:
Kır doru ata binmişsin
Kuyruğunu, yelesini
İpek ile örmüşsün
Ağabeyim, nereye gidersin?
Okunu yayını takmışsın
Ok koymadığın kabını
Sağ yanına takmışsın
Ağabeyim, nereye gidersin?
Büyük kılıç kuşanıp
Kara baş mızrak kaldırıp
Ağabeyim, nereye gidersin?
(...)
Gitme ağabeyim gitme
Bizi öksüz koyma
Ağabeyim, sen Kazan'a gidersen
Babam ile annemi
Kime emanet edersin?⁸⁴

Tatar destanları arasında “Çura Batır”dan alınan yukarıdaki metinde kız kardeşin, Kazan’a gidecek olan ağabeyine söylediği sözler görülmektedir. Başkurt destanları arasındaki “Sura Batır”da ise Sura’nın annesi ve eşiyle olan konuşmaları yer alırken kız kardeşine dair bir metin yer almaz.

Tatar destanı “Hurluga ve Hemra”da Hurluga’nın ablası Hurzaferan da Hemra’ya âşık olur ve kardeşinden bir geceliğine kocasını kendisine bırakmasını ister:

Hemra Hurluğa’nın sarayının tepesine gelip düşer. Âşıklar yeniden kavuşurlar. Hurzaferan deveye ne olduğunu sorup öğrenir. Bundan sonra peri kızı kardeşi Hurluğa’nın yanına gelir. O daha sonra, nikâhlarını bozup, bir gece Hemra’yı vererek durmasını ister. Hurluga ablasına: “Kadıya git, eğer o bu işe fetva verirse, Hemra’yı sana bir gece veririm.” der.
Hurzaferan kadıya gider ve ona ar eder:

İrem Bağı’nın yarısını vereyim,
Elimdeki şehirlerin birini vereyim,
Bağ toprağının birini vereyim,
Kadım, Her ne edeyim,
Kabul edin, kadım, arz ettiğimi.
Esirgeme elinden gelenibana nikâh kıy deyiver!
Hurzaferan der,
Kadım, bana nikâh kıy deyiver!

El-kıssa. Kadıya geldiklerinde, Hurluga ablasının yüzünden damga göründü, bildi ki, ablası geçen günde kadıya öpücük vermiş, yüzü kızarmış.⁸⁵

⁸⁴ Urmançlı, a.g.e., C.1, s. 369-371.

⁸⁵ Urmançlı, a.g.e., C.2, s. 69.

Aşağıdaki örnek ise Başkurt destanı “Zühre ile Aldar” dandır. Zühre, hayatına dair bilgi verirken ablasını aşağıdaki şekilde tanıtır:

Biz babamın iki kızı idik, ablamın adı Hılıvbike idi. Ben size çocukluk çağlarımı anlatıp durmayacağım. Büyüyüp, ergin yaşlara gelmeye başlayınca, biz elimize yay alıp ok atmayı da öğrendik. Ok atışmada daha ustası ben isem, ablam el işlerinde daha becerikliydı.⁸⁶

Tatar destanı “Tahir ile Zühre”den alınmış olan aşağıdaki örnekde ise erkek kahramana âşık olan üç kız kardeşin kavgalarına ve çekişmelerine dairdir:

Günlerden bir gün bu üç kız kardeş Tâhir’i birbirinden kıskanıp aralarında kavga çıkardılar. Büyük kız, kardeşlerine söyledi.

-Kızlar, gelin, sizle bir maslahatım vardır, makul görürseniz, söylerim, dedi.

Kardeşleri:

-Abla, siz makul görürseniz, olur dediler.

Ablaları söyledi:

-Hepimiz Tâhir ile üçer gün şiir söyleşelim, kim Tâhir’i yenerse, o sevsin ve Tâhir’in yanında o kalsın, dedi.

Kızlar bu söze razı oldular. Önce büyük kız Tâhir ile üç gün üç gece şiir söyleşti, sonunda Tâhir üstün çıktı. Daha sonra ortanca kız üç gün üç gece şiir söyleşti, Tâhir onu da mat etti. Ondan sonra küçük kız üç gün üç gece şiir söyleşti. Sonunda Tâhir onu da yendi. Şehzade kızlara bu maslahatları yaramadı. Günlerden bir gün bu kızların arasında yine anlaşmazlık çıktı, büyük kız:

-Yol benimdir, çünkü ben hepimizden büyüğüm, dedi.

Ortanca kız:

-Tâhir’e kendimi sunarım, eğer beni kabul etmezse bir gün başını keserim, dedi.

Daha sonra ortanca kız yine söyledi:

-Öyleyse, ben kendimi sunarım, eğer kabul etmezse, zehir verip öldürürüm, dedi.

Daha sonra ortanca kız bunu işitip söyledi:

-Öyleyse, ben de Tâhir’in elini ayağını bağlayıp Şat suyunu atarım, dedi.

Bu şekilde bu kızlar arasında düşmanlık peyda oldu. Şimdi biçare Tâhir nereye gitsin? Şat suyundan kurtuldu, han kızlarına tutuldu.⁸⁷

Yukarıdaki örneklerle göre bir değerlendirme yaptığımızda kız kardeş tipinin destanlarda sıklıkla karşılaşılan bir tip olmadığı ve daha çok sosyal muhtevalı ve aşk konulu destanlarda karşımıza çıktığı, erkek kahramanın kız kardeşi olarak gördüğümüzde ağabeyine çok düşkün ve olumlu bir tip olarak yer aldığı; fakat kız kardeşlerden söz ediliyorsa kendi araların çekişme ve kıskançlık gibi durumlarla da karşılaşıldığı görülmektedir.

Tatar ve Başkurt destanları incelendiğinde; kız çocuk ve kız kardeşin olduğu destanlar şöyledir:

⁸⁶ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s.123

⁸⁷ Urmançı, Tatar Destanları, C.2, s.159.

26 destanda hem kız çocuk hem de kız kardeşten söz edilir. Bunların 11 tanesi Tatar, 15'i ise Başkurt destanları içerisinde yer almaktadır. Söz konusu 11 Tatar destanı şunlardır:

Yirtöşlik, Altayın Sayın Süme, Alıpmemşen, Ak Kübik, Kamber, Çura Batır Hikâyesi, Kuzı Körpe ile Bayansılı, Hurluga ile Hemra, Yusuf Kitabı, Tahir ile Zühre, Şehsenem İle Garip.

Yukarıda yer alan destanların çoğu, mitolojik destanlar ve aşk destanları içerisinde yer almaktadır. 15 Başkurt destanı şunlardır:

Alpamşa, Sura Batır, İdil ile Yayık, Akbuzat, Konur Boğa, Kuzıykürpes ile Mayanhılıv, Kıssa-yı Yusuf, Zühre ile Aldar, Maktımhılıv, Cengiz-name, Aksak Timur, İdige ile Muradım, Tülle Membet, Koblan Batır, Kara At.

Bunlar da Tatarlarda olduğu gibi ağırlıklı olarak mitolojik ve aşk konulu destanlar olmakla birlikte beyler hanlar zamanını anlatan destanlar ve kahramanlık destanlarından örnekler de mevcuttur.

Tüm destanlar incelendiğinde kız çocuğun olup kız kardeşin olmadığı destan metni sayısı 32'dir. Bunlardan Zayatülek ve İsa Oğlu Emet Tatarlarda ve Başkurtlarda ortak iki destandır. Söz konusu 32 destan şunlardır:

Tülek, Zayatülek ile Hıvhılıv, Yestey Mönki, Kara Kükkel, "Hikâyet-i İsa Oğlu Amet/Gaysa Oğlu Emet, Büz Yiğit/El kıssa Bozyiğit, Leyla ile Mecnun, Ural Batır, Miney Batır ile Şülgen Padişah, Kara Yurga, Alıp Batır, Mergen ile Mayanhılıv, Kerte Mergen, Targın ile Kucak, Kıpçak Yiğidi ile Başkurt Kızı, Aktaş Han, Han kızı Altınses, Yalık Bey, Karmasan ile Sermesen Bey, Son Hartay, "İlevkey, Keyleyle Yayık Batırlar", Karagülümbet ile Akkülümbet, Küsek Bey, Teteges Bey, Bikyen Mergen, Köbek Batır, Akay Yavı (Savaşı), Karasakal, Yulay ile Salavattır.

İncelenen destanlar içerisinde kız çocuk ve kız kardeşin bulunmadığı 20 destan tespit edilmiş olup bunlar aşağıda görülmektedir:

Mişek Alıp, Kadış Mergen, Kör Ulu, Cik Mergen/Yek Mergen, Muradım ile Bukhın, Eberay Batır, Mamay Han Hikâyesi, Möyten Bey, Kıpçak Soylu Yamgırsı Bey ile Kuskar Bey'in Yeni il Bulduğu, Kazanfari (Kazanfer) Bey Zamanı iki Kilmet

Kavgası, Bayazıt Batır, Kübelek Tilev Batırları, Salavat Batır, Burangol Kaşka, Perovsky Yaylası, Kinyekey, Sükem Batır, Bilal ile Düsen, Karas ile Akşa adlı destandır.

2. EŞ SEÇİMİ VE EVLİLİK

Destanlarda eş seçimi ve evlilik konusunda aşağıda belli başlıklar altında ve örneklerle görüleceği üzere tarafların bazı kriterleri bulunur. Bunlar, ağırlıklı olarak güzellik ve yiğitlik etrafında olup gençlerin birbirlerine âşık olmaları, evlilik yolunda en belirleyici unsurdur. Evlilikten bahsedilirken İslamî ritüellere başvurulması nadirdir.⁸⁸ Daha çok, evlilik aşamasına kadar gelen gençlere toy yapılmasıyla yuvalarını kurduklarını görürüz.

2.1. KIZLARIN EVLENECEĞİ ERKEKTE ARADIĞI ÖZELLİKLER

Mitolojik unsurların ve kahramanlığın öne geçtiği destanlarda kadın, erkeklerle aynı güçte veya bazen erkekten daha güçlü olarak görülmektedir. Kızların eş seçiminde dikkat ettikleri başlıca özellik, kendisine denk erkeği bulmaktır. Destan kahramanı kız, saygı duyup benimseyeceği ve kendisine uygun göreceği erkeğin, kendisinden daha güçlü olmasını ister. Bunun için de sınama vazgeçilmez unsurdur. Erkek, çeşitli yarışmalarda denenir; kızla güreşip onu da yenmesi gerekir. Böylece kıza layık bir eş adayı olduğunu ispat eder.⁸⁹

Aşağıdaki örnek Başkırtların mitolojik destanları arasındaki “Ural Batır”dan alınmıştır. Huma, Ural’ın bahadırlığını görerek onu sever ve kendisine eş olarak kabullenir.

Ural’ı Huma görünce de,
Bahadırlığını bilince,
İyiliğini sezince,
Ona gönül bağlamış,
O Ural’ı seçmiş.⁹⁰

Başkırtların mitolojik destanlarından “Kara Yurga”dan alınmış olan aşağıdaki örnekte de kızın, eşi olarak göreceği erkekte aradığı özellikler ifade

⁸⁸ Bir örnek olarak “Görücü Usulüyle/Tavsiyeyle Evlenme” başlığına müracaat ediniz.

⁸⁹ Bu konuda bilgi için bk. Gültepe, a.g.e., s. 131.

⁹⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 110.

edilmiştir. Destanın kadın kahramanı Maktımhılıv'ı babası bir ağanın oğluna vermek istemektedir; fakat Ebley'in yiğitliğini ve kahramanlığını bilen Maktımhılıv, kendisine eş olarak Ebley'i seçmiştir. Kendisine engel olmaya çalışan babasına ise aşağıdaki sözleri söyler:

“Babam, sen şanlı er,
Eri seçmeyi bilmedin;
Katı don içinde
Er büyür diye bilmedin
Vahşi öğretip, at binmez,
Meydanlarda şan almaz,
Atadan kalkıp; adam olmaz
Evini düşmandan saklamaz,
Kendisi kız aramaz
Bugün doğmuş gibi bir baykuş
Bana güveyi olamaz!”⁹¹

Yine Maktımhılıv'a ait aşağıdaki sözlerden de anlaşıldığı üzere kız, zengin ve pısrık bir erkeği değil; fakir de olsa güçlü kuvvetli yiğit Ebley'i seçmiş, kendisini parayla satamayacaklarını, zorla kimseye yâr olmayacağını haykırmıştır:

“Hakmar boyu kırık,
Kayın yetişmez demeyin;
Fakir yiğit Eb(e)ley,
Mal bulmaz, demeyin.
Nögöş ağanın oğlundan,
Kut gitmez demeyin;
Nögöş oğlunu sever deyip,
Benden cevap beklemeyin.
Zorla versen Nögöş'e
Karşı koymaz demeyin.
Erim diyen er olmaz,
Boşuna övünüp kabarsa;
Ayrı kazan asamaz,
Hünersiz yatıp zor olsa.
Ben kalınla satılmam,
Yiğidi er olmazsa.
Koynuna girmem
Sevgisi bol olmazsa!”⁹²

Başkurtların mitolojik destanlarından “Alıp Batır”dan alınmış olan aşağıdaki örnekte de kendisi de güçlü bir batır olan kız, Alıp Batır'a kendisini güreşte yenerse onunla evleneceğini söylemektedir:

⁹¹ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 311.

⁹² Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 312.

Kız demiş:

-Öyleyse, sen Alıp Batır'sın demek ki, demiş, eğer beni güreşte yenebilirsen, ben seninle evlenirim, demiş.

Yiğit razı olup güreş yapmış. Bunlar yedi gün, yedi gece güreşmişler. Sonunda, Alıp Batır kızı yenmiş. Alıp Batır demiş:

-Ya güzel kız, sözünü yerine getir, demiş. Kız demiş:

-Benim gönlüm çoktan sende, demiş. Ben seninki, sen benimki, güç sınıadık şimdi, beraber olalım (...)⁹³

Aşağıdaki örnek ise yine Başkurtların “Altı Yaşında Alpamışa” başlıklı mitolojik destanından alınmıştır. Baydevlet adlı aksakalın hem güzel hem ozan hem de batır olan tek kızı Barsınhlıv, evlenmek için bir meclis kurulup sınamalar yapılmasını şart koşar. Babası da kızının bütün isteklerine razı olur ve yiğitler yarışır. Burada kızın kuvveti de özellikle vurgulanmaktadır:

Meydan açılır. Barsınhlıv altı batmanlık taşı meydan ortasına çıkarıp koyar ve batırları çağırır, nereye götürüp koyacaklarını söyler. Birçok batır onu yerinden bile kıpırdatamazlar. Yakın çevrede şan almış Hönele taşı kaldırıp götürür, ancak kızın söylediği yere kadar taşıyamaz, bir yerde durur. Halk:

-Yeterli!... Böyle kaldırması da iyidir!.. Onun kadarını şimdi peygamberden başkası dahi kaldıramaz! Pekala, pekala!... Kız, hediyeni Hönele Batır'a ver! diye bağırmaya başlarlar.

-Kızın batır ile güreşmesi gerek daha diyen sesler de duyulur.

Halk arasından Alpamışa çıkıp, taşı geri getirip yerine koymaktan söz eder ve curcunayı durdurur.

Halk Alpamışa'nın bahadır boyuna bakıp çok şaşırır. Yapamaz bu: bakma bileğe, bak sen yüreğe gibi çeşitli yaklaşımlar, reddetme sözleri duyulur. Kız, Alpamışa'nın dileğini kabul edip:

- Yiğit şevklenip, at terletip gelmiş, nehri kurumasın! diye ona taşı geri getirip gösterdiği yere götürüp koymasını söyler. Alpamışa taşı hiç zorlanmadan yerinden kaldırıp, tek kolu altına koyup kıza bakarak:

-Güzel kız! bir kolum boş! Daha taşın var mıdır, batırın mı var? Bir defada kaldırıp götüreyim! deyince tüm halk şaşırıp kalır.

...Halk ayağa kalkar ve kızın yiğit ile güreşmesini isterler. Kız güreşir, yiğit onu alt eder.(...)⁹⁴

Tatar destanı “Alpamışa” başlıklı varyantta Karlıgaçsılı adlı yiğit kızın eş seçimi için müsabaka meydanı kurulmuştur; fakat burada kızın babası da ön plandadır:

Kızın padişah babası:

- Ey yiğit ne yaparsın güreş mi, savaş mı? der.

- Haydi, der Alpamışa, güreşip görelim, der.

Padişah kendi yiğit kızını güreşmeye gönderir. Güreşe başlarlar. Alpamışa kıızı belinden kaldırıp alır ve padişaha sorar:

⁹³ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.329.

⁹⁴ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 356-357.

- Kızını nereye koyayım, der. (...)Alpamşa bu yiğit kız Karlıgaçsılı'yla evlenir.⁹⁵

Sosyal hayatı anlatan Başkurt destanı “Zühre ile Aldar”dan alınan aşağıdaki örnekte de kadının kendisine eş olacak erkekte aradığı özellikler, Zühre’nin anlatımıyla görülmektedir:

...Kendimi güçlü de, atik de bulunca, kendime eş olacak bir damat bulacağıma inanmayıp babama: ok atışında, güreşte, attan çekip indirmede beni yenecek yiğit benim kocam olur diye kesip attım. Cesur erkeklerin çoğu, benimle güç sınavıp, ok atmayı deneseler de, gelen bir rezil olup döndü.⁹⁶

Başkurtların kahramanlar hakkında destanı “Koblan Batır”dan alınan aşağıdaki örnek de kadının seçilen değil, seçen taraf olması bakımından güzel bir örnektir.

Han kızı Kürkem’e niceler âşıkmiş. Fakat o, şöyle şartlar koşmuş; Her kim direğe asılı altın küpeye okla vurursa, sadece onunla evlenecekmiş. Nicesi mutluluğunu denemiş; vuramamış altın küpeyi. Şimdiki toz, o han kızını almak için yarışan kahramanların çıkardığı toz, demiş yilkıcısı.

Bu sözleri duyunca Koblan, memnun olmuş. O da kendi şansını sınamak istemiş. Fakat yilkıcı bunu istememiş; genç yiğidi fikrinden vazgeçirmek istemiş. Aman sakına bakmadan yiğit, düşündüğünü yapmış. Güzel ata binip, ok yayını takip gitmiş o yarış meydanın gelmiş kendisini tanıtmış. Okla atıp altın küpeyi tam ortasından vurup kırmış. Han kızı, bahadır yiğidin isabetli nişancılığına sevinerek: “Aradığımı buldum” deyip gelip yiğidin elini sıkmış. Han, verdiği sözünü tutarak Koblan ile kızı Kürkem hürmetine otuz gün oyun-meclis, kırk gün düğün yapmış.⁹⁷

Kızların eş seçimi konusunda erkeklerde aradığı başlıca özellik, güçlü birer yiğit olmalarıdır. İncelememiz sonucunda bu konuda dikkatimizi çeken en önemli husus, seçim konusunda şartlar sunan kızların çok büyük oranda mitolojik destanlarda yer aldıklarıdır. Hâkimiyetin kızda olduğu ve erkeklerin beğenilmek için yarıştıkları meydanlar, bu destanların başlıca epizotlarıdır.

2.2. ERKEKLERİN EVLENECEĞİ KIZDA ARADIĞI ÖZELLİKLER

Destanlarda tespit ettiğimiz örnekler arasında erkeğin eş seçiminde kızın güzelliğine âşık olması mühim bir unsur olarak görünmektedir. Kızın söz ustalığı, yır (türkü, şarkı) söyleme kabiliyeti de önemlidir. Bununla birlikte kadının meydan

⁹⁵ Urmançlı, a.g.e., C.1, s. 241.

⁹⁶ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 123.

⁹⁷ Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s.56.

okuyan karakteri ve bedenî gücü de kahramanı etkiler ve sınamalara katılmasında etkili olur.

Başkurtların “Kara Yurga” adlı destanından alınan aşağıdaki örnekte Ebley’in etkileyici, kıymet bilen ve şükreden, huzur veren ve yır söyleyerek dertlerini ifade etme kabiliyeti olan bir güzeli istediği görülmektedir:

Ebley:
“...Şakır kuşu durdurup,
Şaşırtıp dinleten,
Gök güneşi ululayan,
Gece ayı avutan,
Yazın yelli tanında
Derdini saçıp yırlayan
Bir güzeli aradım.”⁹⁸

Tatarların “Çora Batır adlı destanından alınan, Çora’nın babası Narik’in kendisine eş seçmesine dair olan aşağıdaki örnekte de kızın güzelliğinin belirleyici olduğu görülmektedir:

Narik ata binip gider. Köyün dışında gri ata binmiş bir ak sakallı kişiye rastlar. Selam verir (...)
İhtiyar: “Kulum, nereye gidiyorsun?” der.
Narik: “Kendime arkadaş (hanım) aramaya gidiyorum” der.
İhtiyar: “Sana eş olacak kız işte burada, tüccarın kızı Minli Sılu. Uzağa gitme, sana başka kız yakışmaz. Dönüp görmeye git.”
Narik tüccarın kızını gelip görür. Güzellikte dünyada dengi yok. Ondan sonra Narik evine döner, atını bağlar. (...) ⁹⁹

Aşağıdaki örnek ise Başkurtların mitolojik destanları arasında yer alan “Ural Batır”dan alınmış olup evlenilecek kadında toplumca aranan özellikleri göstermesi bakımından önemlidir. Bu metinde toplumun tecrübeli büyüklerinden biri Ural’a, batır bir babadan kut almış ve güzel bir anneden süt emmiş kızın kendisine denk olduğunu, bu kızın batır çocuklar doğuracağını söyler ve Ural da Gölöstan adlı kutlu güzelle evlenir:

Batır babadan kut almış,
Güzel anadan süt emmiş,
Sana denk olur kız,
Batıra ana olur kız,

⁹⁸ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.302.

⁹⁹ Urmançı, a.g.e., C.1, s. 351. Tatarların “Tülek” destanında da Tülek, Susılu’nun güzelliğine âşık olup onun için her şeyden vazgeçer ve kızın su altındaki dünyasında yaşamaya başlar. Bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 33.

Deyince, Ural dinlemiş:
Gölöstan'ı almış,
Bir büyük düğün yapmış.
Birlikte olmuş.¹⁰⁰

Başkurtlarda “kut” inancı önemli bir yere sahiptir. İnsan, kutlu veya kutsuz olarak doğar. Kutlu insana talihli insan derler. Bunlar genellikle sağlıklı, sevimli, mutlu kişiler olup bütün işleri de yolundadır. Hastalık, başarısızlık ve bela onlara uğramaz. Kutsuz veya talihsiz çocuğunise genellikle hamile kadının istediği yerine getirilmediği zaman doğduğuna inanmışlardır. Bu sebeple Başkurtlar, hamile kadınların canının çektiği şeyi mutlaka bulup yedirirler.¹⁰¹ Çocuğa koyulacak “kut”lu isimlerin de hem çocuğa hem de kabileye mutluluk getireceğine inanırlar.¹⁰²

Başkurtların “Tülle Membet” adlı destanında, Membet’in zengin de olsa iktisatlı bir yaşama önem verdiği ifade edildikten sonra kaydedilmiş olan aşağıdaki metinden de anlaşılan, kadının iktisatlı biri olmasının da erkekler tarafından önemsendiğidir:

Atın obur olursa verdi Hüda,
Karı obur olursa vurdu Hüda,
diye büyük düşünce ile iktisat (ölçülülük, ekonomi) hakkında söylemiş değil mi?¹⁰³

“Alpamşa” destanının Tatarlardaki bir varyantından alınan aşağıdaki bölümde ise biri güzel, diğeri cesur olan iki kız arasından cesur olanın öne geçtiği ve âşık olunan kızın cesaretine vurgu yapılan Karlıgaçsılı olduğu görülmektedir:

...Başka bir padişahın iki kızı vardır. Bu kızların büyüğü Gölsılı, küçüğü Karlıgaçsılı adındadır. Gölsılı güzel kız, Karlıgaçsılı cesur kızdır. Kılta, Karlıgaçsılı’yu düşünde görüp ona âşık olur.¹⁰⁴

Eş seçiminde erkekleri harekete geçiren temel unsur kızın güzelliğidir. Bununla birlikte fiziksel güç, cesaret, şarkı ve türkü söyleme kabiliyeti, “kutlu” olması gibi unsurlar da erkekleri etkiler.

¹⁰⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.88.

¹⁰¹ Bu durum Türk toplumunda günümüzde de yaşamaktadır. Hamile bir kadının canının çektiği yiyeceklerin temini, yaşadığımız zaman diliminde Anadolu topraklarında da üzerinde hassasiyetle durulan bir konudur.

¹⁰² Bk. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov, *Tarihten Bugüne Başkurtlar: Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, Ötüken, İstanbul, 2008, s. 192-193. Kut konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Özyetkin vd., a.g.e, 192-197.

¹⁰³ Suleymanov vd., a.g.e. C.3, s. 408.

¹⁰⁴ Urmançı, a.g.e., C.1, s. 241.

2.3. BEŞİK KERTME

Destanlarda beşik kertmesi epizodu padişah-vezir, han-han veya iki yakın arkadaşın; birinin kızı, diğerinin oğlu olması durumunda çocuklarını evlendirip dünür olacakları yönünde birbirlerine söz vermeleri şeklinde görülür. Bu çocuklar genellikle uzun süre çocuksuzluktan sonra kavuşulan evlatlardır. Bazen de yakın arkadaşlar, çocukları doğduktan sonra beşik kertmesi yapma kararı alırlar.

Başkurtların “Alpamişa” adlı destanından alınmış olan aşağıdaki örnekte, Eyler ve Büler adlarındaki iki dost hanın, birbirine yakın zamanda çocukları olur. Eyler Han’ın oğlu, Büler Han’ın isekızı olmuştur ve çocuklarına beşik düğünü yaparlar:

...Şimdi bu iki han kendi aralarında danışır: “Birimizin oğlu, birimizin kızı var, dünür olalım, hiç olmazsa.” diye söz veriştiler. Tam bu anda küçük Altan’dan beşikte yatan Barhın’ın kulağını dişleterek nişanlayıp, beşik düğünü bile yapıp koydular.¹⁰⁵

Aşağıdaki örnek ise Başkurtların “Kuzıykürpes ile Mayanhılıv” adlı destanından alınmıştır. Bu örnekte de çok iyi dost olan iki hanın, çocukları doğmadan önce aralarında sözleştikleri görülmektedir:

“...Birimizin kızı, diğerimizin oğlu doğarsa dünür oluruz.” diye anlaştılar bunlar. Bu iki han evlerine dönünce kendi yorduklarının doğru çıktığını görürler. Küsmes’in bir erkek çocuğu, Küser’in ise bir erkek çocuğu dünyaya gelmiş. İkisi de çocuklarının doğumuna sevinip onlara isim vermeye karar verdiler. At ulaşan yere at, mektup ulaşan yere mektup gönderip pek çok konuk davet ettiler ve büyük isim düğünü yaptılar. Tüm halkın önünde Küsmes Han kendi oğluna Kuzıykürpes diye, Küser Han ise kızına Mayanhılıv diye isim verdiler, bir de kendilerinin aralarında dünür olmaya söz verdiklerini de söylediler.¹⁰⁶

Tatar destanı “Kuzı Körpe İle Bayansılı” başlıklı varyantta ise iki hanın sözleşmesi şu şekildedir:

¹⁰⁵ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 331. Çocuklara birbirlerinin kulağının ısırtılması, Başkurt Türklerindeki beşik düğünü âdetidir. Bunun uygulanmasıyla birlikte iki aile birbirini dünür olarak kabul etmiş olurlar. Çocuklar da küçük yaşlardan itibaren bunu bildikleri için birbirlerinin anne ve babalarına kayınbaba, kayınanne derler. Bu konularla ilgili bilgi için bk. Erkan Karagöz, *Başkurt Türklerinin Cenaze Törenlerinden Bazı Tespitler*, Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri-3, 2016, s.199-205.

¹⁰⁶ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 56.

Evvel zamanda iki han vardı. Biri Ak Han, biri Kara Han idi. Onların hatunları hamile kaldı. İkisi anlaştılar. Kara Han ile Ak Han: “Bizim iki hatunumuz hamile kaldı, doğurduklarında, birisi kız, birisi oğlan olursa onları evlendiririz.”¹⁰⁷

Aşağıdaki örnek Başkurtların “Tahir ile Zühre” adlı destanından alınmış olup padişah ve veziri, çocuklarını beşik kertmesi yapmıştır:

Bir padişah ile vezir varmış. İkisinin de uzun yıllar çocukları olmamış. İkisi de tahmin, tabir yapmaktan hoşlanmışlar. Bir gün yolda aralarında söz vermişler: Padişahın kızı olursa Zühre diye isim verip, vezirin oğlu olursa Tahir adını verip ikisini kavuşturmak. Böyle de olmuştur. Aynı günde padişahın kızı, vezirin oğlu, dünyaya gelir. Sözleştikleri gibi birisine Zühre diye, ikincisine Tahir diye ad verip, kırk günleri olunca kulaklarını diletip (ısırtıp), nişanlayıp beşik düğünü yapmışlar.¹⁰⁸

Tatar destanları arasında yer alan “Şahsenem ile Garip”ten alınan aşağıdaki örnekte de beşik kertmesi yapılanlar padişahın ve vezirin çocuklarıdır:

Günlerden bir gün padişah ile vezir ava çıktılar. Padişah dedi ki:
-Ey vezir, ikimizin de hanımı hamiledir. Hangimizin hanımı kız ya da oğul doğursa birbirimize verelim. Eğer birbirimizden biri ölürse hayatta kalanımız, sevabına yapsın, diyerek kendi dileklerini mühürleyip kaydettiler.¹⁰⁹

Beşik kertme âdeti, destanların önemli epizotlarından. Bu epizoda daha çok aşk destanlarında rastlanmakla birlikte yukarıda verdiğimiz ilk örnekte de görüldüğü üzere mitolojik destanlarda da karşılaşılmaktadır. Fakat mitolojik destanlarda kızı da erkeği de pasif duruma düşüren ve tamamen büyüklerin seçimiyle şekillenen beşik toyu, kahramanın eş seçme şeklini yansıtmaz. Nitekim mitolojik destanlardan birinden alınan yukarıdaki örnekte de kıza beşik toyuyla damat yapılan kişi, kızın sevemediği ve kabul etmediği biri olmuştur. O, eşini yine sınamayla seçmiştir.

2.4. AŞK

Aşk, destanların en önemli motiflerindendir. Destan kahramanı bazen görmeden, bazen rüyada görerek veya bir resim görerek âşık olur. Bunların dışında görür görmez âşık olma veya birlikte büyüüp aynı ortamda vakit geçirerek âşık olma motiflerine de rastlanır. Bunlarla ilgili örnekler aşağıda görülmektedir.

¹⁰⁷ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 31.

¹⁰⁸ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 503.

¹⁰⁹ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 263.

2.4.1. Görmeden Âşık Olma

Başkurt destanı “Kuzıykürpes”in bir varyantında görmeden âşık olma motifi mevcuttur:

Kuzıykürpes, babasını kaybettiği için ne kadar kaygılanırsa kaygılsın anasının bu sözlerini işitince sevinir. Babası müstakbel gelinin güzelliğini, dikiş nakış hünerine olan ustalığını her zaman övüp her zaman Sarıbay’ın yurdundan sık sık Mayanhılıv’ın işlediği işlemeli takke, nakışlı sergi süslemeli heybe gibi armağanlar alıp geldiğinden kızı bütünüyle görmese de onu çoktan beri seviyordu. Kuzıykürpes, bu armağanları Farsi nakışlardan üstün tutup kendi çadırındaki ziynetin en kıymetlisi olarak hesaplıyordu. Anasından emir verilince de babasının sabık arkadaşlarına gidip onların Sarıbay’a elçi olarak gitmelerini rica eder.¹¹⁰

2.4.2. Rüyada Görüp Âşık Olma

Başkurt destanları arasındaki “Kıssa-yı Yusuf”ta Züleyha, Yusuf’u rüyasında görerek âşık olmuştur:

Züleyha Melik Taymus’un kızı idi,
Yastığı babasının dizi idi
Yusuf’un şeklini düşünde bir görmüş idi,
(...)

Düşümde çok güzel bir suret gördüm,
Uyansam, suret kayboldu, ben tek başıma,
Bu sebepten ağlayıp otururum imdi.

O suret, gözüm önünde açık göründü,
Hatırım şaştı ve fehmimi aldı.
Aklımı, sabrımı toplayıp aldı;
Gönlüm, nefsim tek onu diler imdi.
(...)

Züleyha uykudan tamamen mahrum kaldı,
Ay gibi görklü yüzleri çok zayıfladı,
İçmeyip, yemeyip hiçbir rızık,
Gece gündüz “Yusuf” diye ağlar imdi.¹¹¹

Aşağıdaki örnek ise yine Başkurt destanı “El-Kıssa Bozyiğit” başlıklı metindendir. Burada da Karasaç, Bozyiğit’i rüyasında görerek âşık olur.

... Bozyiğit’i rüyasında gördü, âşık oldu, günden güne yüzü soldu. Bir yıl hüznü dolaştı. Ve tabip otacılar buna ilaç bulamadı. İkinci yıl yine Bozyiğit’i rüyasında gördü. Kız delikanlıyı eteğinden yakalayıp cevap sordu:

¹¹⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 614.

¹¹¹ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 331.

Gece ağlarım, gündüz zar,
Ben yüzüne intizar;
Ne sebepten oldu yar,
Beni böyle kılıp zar?
Aslını söylersen gerekti.
Bir yıl oldu, yanarım,
Geçen günü sayarım,
Hiç aklımdan çıkmazsın,
Söze ne gün kanarım,
Adını söyleyen gerekti.¹¹²

Aşağıdaki örnek ise Tatar destanı “Büzyiğit” başlıklı metindendir. Burada önce Büzyiğit’in kızı rüyasında gördüğü söylenir; sonra da şehzade kızı Karaçeçsılı’nun Bozyiğit’i rüyasında görerek âşık olmasına geçilir:

(...)
Bir hanın yalnız oğlu oldu, dedi.
(...)
Bir gün yatıp düş görür,
Önünde atlı bir kız görür,
O da bir padişahın yalnızymış,
Bir yalnız bir yalnız denek olur.
El-kıssa. Karaçeçsılı bir şehzadenin kızıydı. Sahibicemal, yani güzel yüzlüydü. On beş yaşında Büz Yiğit’i düşünde gördü, âşık oldu. Günden güne yüzü soldu. Bir yıl kaygılı yaşadı. Tabipler çare bulamadı. Ertesi yıl da Büz Yiğit’i düşünde gördü. Burada kız, Yiğit’i eteğinden tutup cevap istedi:
Gece ağlayıp gündüz zar,
Ben yüzüne intizar.
Ne sebepten oldun yar,
Beni böyle kıldın zar?
Aklını söyleseydin.
Bir yıl oldu, yanarım,
Geçen günü sayarım.¹¹³
(...)

Tatar destanları arasında “Seyfölmölk”te ise rüyada görerek âşık olma motifi şu şekilde verilmiştir:

Seyfölmölk padişah oğludur. Bir vakit babası düşmanla savaşa gider. Seyfölmölk dinlenmek için durur yatar, düş görür, düşünde ona padişah kızı güzel Şehircemal gelir. O Şahircemal’e âşık oldum. Dünyada ondan güzel kız yok. Onu aramaya gidiyorum, der.¹¹⁴

¹¹² Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s.432.

¹¹³ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 325.

¹¹⁴ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 309.

2.4.3. Resmini Görerek Âşık Olma

Yine Başkurt destanı “Seyfûlmülûk”te, padişah olan babasının kendisine hediye gelen bir pöstekeyi Seyfûlmülûk’a hediye etmesi sonucunda Seyfûlmülûk, bu pöstekeye işlenmiş olan kız suretini görerek resimdeki kıza âşık olur:

...Pöstekeyi asmış ki ne görsün: Pösteğinin kol dibinde bir surat varmış. O kadar güzel bir kızın resmi! İnanılmaz güzellikte bir kızmış. Seyfûlmülûk’ün aklı gider. “Bu ne hâl?” der. (...) Seyfûlmülûk yemekten, içmekten kesilir. Günden güne sararır, kurur. Şimdi Sait ile beraber oynamaya da gönlü çekmez. Gündüz ağlar, gece ağlar, kapanıp yatıp ağlar.¹¹⁵

Başkurt destanı “Seyfûlmülûk”te ise resmini görerek âşık olma motifi yer alır.Yani aynı destanın Tatarlar ve Başkurtlardaki metninde âşık olma epizotunda farklılık görülmektedir.

İncelediğimiz destanlar içerisinde rüyada görerek âşık olma, aşk destanlarında karşılaşılan bir motiftir.

2.4.4. İlk Görüşte Aşk

Başkurt destanı “Altı Yaşında Alpamişa” başlıklı varyantta Barsin, Alpamişa’yı görür görmez âşık olur. Bu aşkıta erkeğin gücüne dikkat çekilmektedir:

(...)Çok güzel yüksek bir yerde Eler han tahtında karısı ile oturuyorlar. Padişahın kızı, Barsin, ortalarında oturuyorlar. Her taraftan binlerce halk toplanmış. Yarış yapılmakta. Yiğitler ok atıyor, ama altın yüzükten hiçbiri geçiremiyor. Ansızın Barsin yerinden kalkar: kırk üç atlı gelmekte, hepsinin de ayrılıp, ortalarında Alpamişa gelmektedir, Barsin koşma söyler:
Baba, baba, öbek gelir,
Öbek içinde biri gelir.
Oturursa, ev sallanır,
Yürürse yer sallanır.
O da olsa, bir taneymiş, bir taneymiş,
Bana olur damat imiş, damat imiş!
Diye Alpamişa’ya âşık olur.
Bana olacak damat imiş, damat imiş! diye Alpamişa’ya âşık olduğunu belirtir.¹¹⁶

Yine Başkurt destanı “Zühre ile Aldar”da da Alabirde, Zühre’yi görür görmez âşık olmuştur. Burada güzellik unsuru ön plandadır:

¹¹⁵ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 513.

¹¹⁶ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.365.

...Karşılamaaya çıkan Zühre'nin güzelliğinden büyülenip yüreği yerinden kopmuş, Alabirde durduğu yerde taş gibi kesilmiş kalmış. (...)Alabirde'nin gönlü tamamen başka şeyde: o çadır içinde ev sahibesinden başka hiçbir şeyi görmüyor, sadece onu izleyip oturuyor, onu bütün Başkurt halkının görkü olarak görüyormuş. (...) -Gizlim saklım yok demiş orada Alabirde. Ben ona sırlıklam âşık oldum (...) ¹¹⁷

Başka bir örnek, Başkurtların “Karasakal” adlı destanında görülmektedir.

Minlegol, Banu isimli güzeli görür görmez sevmiştir:

Aşkadar'ın boyunda,
Yabani çilek olgunlaştığında,
Alan, tarlan, çayırd
Kızlar oyununa rastlamış.
Banu adlı bir güzel
Yır söyleyip çilek verince,
Minlegol da güzeli
Bir görmede hoşlanmış.

İki gencin yüreği,
İki aradaki dileği
Ana babaya açılmış.
Kız babası Mevlitbay,
Pek uygun görüp bu işi,
Kız kulağını ısırtıp nişanlamış. ¹¹⁸

Tatar destanı “Tülek”ten alınan aşağıdaki destan metninde Tülek ve su perisi Susılu birbirlerine görür görmez âşık olurlar:

Tülek gelip kıza selam verdi. Kız saçını yüzünden çekti, dönüp baktı, Tülek'i gördü, ah edip söyledi:

-Eğer arkam dönük vaziyette oturmamış olsaydım, yüzümü sana ne zaman gösterecektim! dedi. Tülek'e orada âşık oldu, hiç söz söyleyecek hâli ve oradan gidecek dermanı olmadı. İçinden söyledi:

-Bu yiğidi bir süreliğine kandıramazsam şayet, onun yanına gideceğim, dedi. O an kızın bütün vücudu titredi, ayakta durmaya hiç dermanı kalmadı.

Tülek kıza türkü söyledi:

-İnip geldiğim atımdan,
Şimdi kendin görürsün
Selam verdim ben sana,
Ay gibi güzel yüzüne.
Âşık oldum ben sana
İnce zarif boyuna,
Sözünü söyle Susılu! ¹¹⁹

¹¹⁷ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s.112-115.

¹¹⁸ Metnin dipnotunda kulak ısırtma âdetiyle ilgili şunlar yazılmıştır: “Burada eski bir âdet, iki tanıdık, dostların birisinin oğlunun diğerinin kızının kulağını ısırtıp (dişletip yani nişan koyma), önceden dünür olma geleneğinden bahsedilmektedir.” Bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s.153.

¹¹⁹ Urmançı, a.g.e. C.1, s. 33.

Yine Tatar destanı “Zayatülek ile Susılu” başlıklı varyantta erkeğin aşkı daha vurucu ifadelerle anlatılmıştır:

Zayatülek bir görüşte kıza can ten ile âşık olup, hiçbir şey söyleyecek hâli kalmadı.
(...) Tülek kıza âşık olup şu beyiti söyledi:

BEYİT
İnip geldim atımdan
Şimdi senin nasibine
Selam verdim ben sana
Ay gibi güzel yüzüne
Âşık oldum ben sana
Güneş gibi güzel özüne,
Hayran olup kalmışım
Bal şeker gibi sözüne
Sözünü söyle, Susılu,¹²⁰

(...)

(...)

İlkin dokuz ay taşıyan,
Ağırlıktan bükülen
Ayrı memeden süt veren
Annemden de vazgeçeyim.
Gece uykusunu üç bölen,
Geceleyin kalkıp emziren,
Ağızdan kaymak yediren
Annemden de vazgeçeyim,
Seninle olayım,
Suya düşüp öleyim¹²¹

(...)

Bu destanın Başkurtlardaki “Zayatülek” başlıklı metninde de Zayatülek, su kızı Hıvhlıv’a ilk görüşte âşık olur ve onun için her şeyden vazgeçmeye hazır olduğunu söyler.

Ne kadar yalvarmışsa da Zayatülek, su kızını bırakmamış. Yiğit kıza âşık olmuş, ona şöyle demiş:

“Yıldız saçıp gece boyu
Durmadan yeldim, güzel kız;
Adını, ilini bilmiyorum,
Söyleyiver güzel kız.
İkimiz birlikte olalım,
Birlikte yuva kuralım.”

Hıvhlıv ona, boşuna ümit beslememesini, kendisiyle olması durumunda su dibinde öleceğini söylese de Zayatülek aşkı için ana ve babasından vazgeçmeye de ölüme de hazırdır:

¹²⁰ Urmançı, a.g.e. C.1, s. 117-119.

¹²¹ Urmançı, a.g.e. C.1, s. 123.

“Dokuz ay boyu taşıyıp,
Ağırlıktan bükülen,
Gece uykusunu üçe bölüp,
Göğüs sütünü emdiren,
Anmadan vazgeçeyim,
Suya girip öleyim,
Seninle olayım!
Ayrı sakal büyüten,
Babamdan da vazgeçeyim,
Su dibine ineyim,
Senin için öleyim!”¹²²

2.4.5. Bir Süreç İçinde Âşık Olma

Tatarların kitabî destanları arasında yer alan ünlü aşk destanı Leylâ İle Mecnûn’dan alınan aşağıdaki örnekte Kays’ın Leylâ’ya aşkı, onun güzelliğine vurulmasıyla başlar. Leylâ da Kays’ın yakışıklılığına âşık olur. İki genç, aşk başlamadan önce aynı hocadan ders almış ve sınıf arkadaşı olarak bir arada bulunmuşlardır:

Günlerden bir gün Kays Leylâ’ya yan gözle baktığında gördü ki yüzü gül, saçı sümbül, bağıri amber, kaşları kamer, gamzesi hançer, gözleri mahmur, sim teni kâfur, bedeni bir mehtaptır ki günden güne güzelliği artmakta. Elbet, Kays muratsız bir yoldan gönül kuşunu zülfü gamına düşürüp can ve gönülden meftun oldu. Leylâ da Kays’ın güzelliğine bakıp o yakışıklı oğlan diye candan Kays’a mail oldu.¹²³

Aşağıdaki örnek ise Başkurt destanı “Tahir ile Zühre”den alınmıştır:

Beş, altı yaşlarında mollaya okumaya vermişler. Birbirlerine “kardeş” diye seslenirlermiş. İkisi de o kadar akıllı çocuklarmış ki, onlara molla ile hazret aciz kalır olmuş. On yaşa gelince ilk olarak Zühre’nin Tahir’e karşı aşkı uyanır. O aşk o denli güçlü olur, bir gece Zühre, hiçbir fırsat bulamayıp:

“Sen benim kardeşimsin.” diye, Tahir’i dudağından öpüverir. Tahir onu bu davranışı için çok sert ikaz etmiş:

“Ey, utanmaz kız, ben senin kardeşimin! Neden böyle davranırsın?!” demiş. Buna küserek Zühre bir müddet mollaya ders almaya ayrı gitmiş. Ama Zühre’nin aşkı o derece arttı, de, gönlüne sahip olamadı. Kadın ve kızların bu hayata sevgisi daha erken uyanır. Peygamberler zamanında bile böyle olmuş. İlk olarak kadın âşık olur, genelde. Zühre’nin aşkı çok kuvvetli olmuş. O Hak Teâlâ’ya şöyle yalvarmış:

-Benim aşkımı Tahir’e de ver! demiş.

(...)

Aşkımı hissedip görmezse,

Kadrimi bilmez.

Âşıkların sözüne

Kulağına asmaz.

¹²² Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.319-320.

¹²³ Urmançı, a.g.e., C.2, s. 203-205.

Hudâ Teâlâ Zühre'nin duasını kabul eyleyip Tahir de zahir oldu. Zühre'ye gün geçtikçe aşk sözleri söylemeye başladı. (...) Aşkın kuvvetinden Tahir'in yüreği yerinde durmaz oldu.¹²⁴

İncelediğimiz destanlarda kahramanların farklı şekillerde âşık olduklarını tespit ettik. Birbirlerini görmeden âşık olan kahramanlar olduğu gibi; rüyada görerek veya resmini görerek âşık olanlar da vardır. Ayrıca, birbirlerini şahsen görür görmez veya aynı okulda eğitim görüp, aynı mahallede yaşayıp belli bir zaman geçtikten sonra başlayan aşklar da vardır.

2.5. EVLENMEK İÇİN BÜYÜKLERİN RIZASINI ALMA

Başkurt destanı “Zayatülek ile Hıvhılıv”da su kızı Hıvhılıv'ın babası, kızının bir insanı sevdiğini öğrenince önce çok sinirlense de damat adayını tanıyınca evlenmelerine izin verir:

...Hıvhılıv, Zayatülek'i bir babasına göstermiş. Batır gövdeli, nurlu yüzlü, güzel yiğidi görmesiyle Asılıkül Padişahı'nın gönlü rahatlamış; siniri yatışmış.
“Tamam kızım, sana yer oğluyla evlenme yazılmış. Ben razıyım. Zayatülek, artık seninle burada rahatlıkla yaşasın. Yeri özleyip gitmeyi düşünseniz, bela gelir. Su altı dünyasını bırakıp yere çıkarsanız ikiniz de helak olursunuz.”¹²⁵

Başkurt destanları “Alpamişa”da Eyler Han'ın oğlu Altan'la beşik kertmesi olmasına rağmen onu kendisine layık görmeyen Barhinhılıv, kendisini güreşte yenen Alpamişa'ya âşık olur. Alpamişa da ona âşık olmasına rağmen fakir olduğu için han kızına eş olamayacağını düşünmektedir. Barhinhılıv aşkı için mücadele edip verilmiş sözü olan babasının karşı çıkmasına rağmen babası Büler Han'ın, annesinin ve ağabeyinin rızasını almayı başarır:

Han sarayına varınca, Barhinhılıv Alpamişa batırı elinden tutup Büler Han'ın sarayına götürdü. Babası ile anasına, ağabeyine koşma sırasıyla şöyle söyledi:

Barhinhılıv'ın babasına söylediği:

-Kalksana baba, kalksana baba

Kalkıp belin bağlasana baba,

Eve konuk getirdim,

Kalkıp elini versene, baba

Anasına söylediği:

-Kalksana ana, kalksan ana,

Kalkıp belin bağlasana ana,

Gök entarin giysene ana,

¹²⁴ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s.503-505.

¹²⁵ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 321.

Sana damat getirdim,
Kalkıp da baksana ana
İki elini versene ana
Ağabeyine söylediği:
-Kalksana ağabey, kalksana ağabey,
Kalkıp belini bağlasana, ağabey,
Sana yoldaş getirdim,
Kalkıp elini versene, ağabey?¹²⁶

Babası Barhın'ı azarlar, annesi ağlar ve abisi Alpamişa'ya elini uzatır. Barhın tekrar ağlayarak babasına koşma söyler. Ancak üçüncü yalvarmasında babası dayanamayıp yumuşar ve Alpamişa'ya elini uzatır:

...Babacığım, aziz babacığım
Kızının gözyaşını görsene
Görsene babacığım görsene
Alpamişa adlı batıra
Damat diye elini versene
Versene babacığım versene
Kızın eş gördüğü Alpamiş'ı
Öz oğlun gibi görsene
(....)

Bu sözleri duyunca babası da dayanamamış, rızasını gösterip Alpamişa'ya elini vermiş.¹²⁷

Başkurt destanı "Alpamişa"nın bir varyantında da Barsinhılıv ve Alpamişa birbirlerine âşık olmalarına rağmen Barsinhılıv'ın babası karşı çıkmaktadır. Alpamişa sevgilisine, kavuşmaları için babasının rızasını alması gerektiğini söyler:

-Barsinhılıv, hoşçakal! Baban razı olursa kavuşuruz. Çok büyük ve geniş bir kavak ağacı var buralarda, o geniş kavak yanında ben seni beklerim, diye Barsin'i iline uğurlayıp kalır.¹²⁸

Kız gidip çok zorluk yaşayarak sonunda babasının rızasını alır ve dönüp sevgilisine müjdeyi verir:

Barsin Alpamişa'yı görüp koşarak gelir. Alpamişa, Barsin'i kucağına alır.
- Han razı mı, neden geciktin? der.
Barsin:
-Babam, anam razı. Otuz yük malım gelir. Gaffar ağabeyim uğurlayıp geldi, der.
Hep birlikte sevinip eve dönerler.¹²⁹

¹²⁶ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.339-340.

¹²⁷ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 341.

¹²⁸ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 368.

¹²⁹ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 371.

Destanlarda âşıkların evlenmelerine problem çıkaran taraf kızın ailesidir ve kişi olarak da genellikle kızın babasıdır. Fakat gençler onların gönlünü alarak evlilik adımı atmayı önemserler ve yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere bu konuda uğraş verirler. Sonunda da aileyi razı etme konusunda başarıya ulaştıkları görülür. Destanlarda evliliğe varana kadar birçok çilenin çekilmesi ve kahramanların kolayca birbirlerine kavuşamamaları, evliliğin Türkler tarafından çok önemsenmesine de işaret eder. İnsan için emek harcadığı şeylerin değeri de büyük olur. Hayatın en önemli adımı olan evliliğin de önemli gayretler sonunda başlaması; onun da kıymetini zahmeti ölçüsünde artıracaktır.

2.6. GÖRÜCÜ USULÜYLE/TAVSİYEYLE EVLENME

Başkırtların “Tülle Membet” adlı destanında Membet kızı görüp beğenir, kimin kızı olduğunu öğrenip ister ve kızı verirler. Kız yönünden ise herhangi bir bilgi verilmemiştir:

Membet ırmağa taharet almaya indiğinde üç kız su boyunda balık yakalıyorlarmış. Büyük yapılı kıvrıcık saçlı bir kız oltasını sudan her aldığı balık alıp çıkartıyor, diğer iki kız oltasını her sudan aldıklarında boş çıkarmış. “Bu balığın kopmasında bir baht varmış, bu kızla ben evleneyim.” diye, Membet kızların yanına gidip, “Kızım, sen kimin kızı, babanın ismi ne?” diye sorup öğrenir de, hizmetçilerine gelip: “Bakır kazana büyük (parça) eti, bolca koyunuz, bu köyün mollarını, aksakallarını çağıracağım.” diye, çağırıp, konuk ettikten sonra: “Ey falan ağabey, senin Yomahultan adlı kızını eşliğe istiyorum, kabul ederseniz, bu mecliste mollaya söz kabul nikâhı yapmanızı rica ederim.” deyince, Membet, elbette, belli, bir bay olup tanınması nedeniyle kızı verirler.¹³⁰

Yine Başkırt destanı “Ural Batır”da Ural, halkın tavsiyesiyle Gölöstan’la evlenir:

Aralarında en büyüğü
Dünyayı çok göreni:
Batır babadan kut almış,
Güzel anadan süt emmiş,
Sana denk olur kız,
Batıra ana olur kız,
Deyince, Ural dinlemiş
Gölöstan’ı almış,
Bir büyük düğün yapmış.
Birlikte olmuş.¹³¹

¹³⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 401.

¹³¹ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 88.

2.7. KALIN ÂDETI

“Kalın”, Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir ve bu âdet Türk dünyasında hâlâ yaşamaktadır.¹³² Günümüzde Anadolu’da özellikle güneydoğu ve Doğu Anadolu’da “kalın” a yakın bir mahiyete sahip olarak yaygın olan gelenek, “başlık parası”dır. Dîvânü Lûgati’t-Türk’ünde Kaşgarlı Mahmud, kalın maddesinde bu kelimeye “cehiz” anlamını vermiştir.¹³³ “Orhan Türkdoğan, “kalın” ve “başlık parası”nın birbirinin aynı olmadığına işaret ederek “kalın”ın babanın oğlunun evlilik adımı için kız tarafına verdiği pay ve süt hakkı olduğunu, başlığın ise evlenme sırasında kızın ailesine verilen bir hediye gibi görüldüğünü kaydetmiştir. Türklerde “kız”, değerlidir. Türklerin en eski yazılı metinlerinden Göktürk yazıtlarında, “kız” sözünün bir karşılığı da “pahalı”dır. Kalın, “süt hakkı”, “kemik hakkı” gibi anlamlara gelir.¹³⁴ Kalın, evliliğin kaçırarak değil de bir uzlaşma içerisinde başlamasını da gösterir.¹³⁵ Aşağıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere, kullandığımız yayınları hazırlayan araştırmacılar, destan metinlerinin Başkurtça aslında “kalım” olarak geçen kelimeyi bazen “kalın” olarak Türkiye Türkçesine aktarmışlar, bazen de “başlık” olarak kaydetmeyi tercih etmişlerdir. Bu durum dikkate alınınca ikisi arasında büyük bir farkın olmadığı düşünülebilir. İncelediğiniz destanlardan “kalın” a dair aldığımız birkaç örnek, aşağıda görülmektedir:

Başkurt destanı Kara Yurga’dan alınan aşağıdaki örnekte, Maktımhılıv’ın babası Mesem’in, kızıyla evlenmeye talip kişilerden yüklü miktarda “kalın” istediği belirtilmiştir:

Ebley dönerken, her bir konakladığı yerde Maktımhılıv’ın güzelliğini, usta yırcılığını, aşıklığını duymuş. Onun için nice ağalar sürü sürü mal vermiş yine de Mesem’in istediği kadarını verememişler şeklinde söylenen sofraya arkası sohbetleri de duymuş. Ebley, kalın ödeyip almaya, Mesem’i malla razı etmeye durumu yetmeyince ne yapacağını bilemeyip şaşkın şaşkın yol boyunca düşüne düşüne, türlü yollar, çareler araya araya, yaylasına dönüp gelmiş.

¹³² Kalınla ilgili bilgi için bk. A. Rıza Gönüllü, “Türklerde Kalın Âdeti”, Türk Kültürü, Eylül 1989, Sayı: 317, s. 53-55;

¹³³ İlgili kısımlar için bk. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri), Çev. Besim Atalay, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, C. III; s. 371-372.

¹³⁴ Bk. Orhan Türkdoğan, “Türk Ailesinin Yapısı ve Tarihi Gelişimi”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 96, Haziran 1995, s. 8-9.

¹³⁵ Kalın ve çeyiz konusunda bilgi için ayrıca bk. Gülden Sağol Yüksekaya, Kalın ve Çeyiz, *Hediye Kitabı*, Haz. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 396-403.

Ebley gidince, çok geçmeden Mesem konukluktan dönüp gelmiş. Mesem dönüp biraz geçtikten sonra Nöğöş Ağa oğluna Maktımhılıv'ı isteyip elçi göndermiş. Elçi, Mesem'in istediğince yilkının her türlüünden birer sürü vermeye razı olmuş. Mesem, kızını Nöğöş Ağa'nın oğluna vermeyi düşünmüş.¹³⁶

Başkurtların “Son Hartay” adlı destanından alınan ve görücü usulü evlenmeye de örnek oluşturan aşağıdaki metinde de “başlık” olarak Türkiye Türkçesine aktarılan kelime, metnin Başkurtça aslında “kalım”dır. Yalık Batır'ın oğlu Karmasan'a Kara Abız adlı kişinin kızı Aybike'yi isterler ve kızın babası da kalın olarak üç sürü koyun, yarım sürü yılık hayvanı ister:

Bëzzëñ yavısı kettë Kara abızğa
Ös kötöv kuy, yartı öyör yılık mal
Talap ittë kalımına akhaka
Baş hav bulha, yelmë
Ni mal ölüşö?
Uga layık Karmasandın keleşë!

Türkiye Türkçesi:

Bizim aracı gitti Kara Abız'a
Üç sürü koyun, yarım sürü yılık hayvanı
Talep etti başlık olarak aksakal.
Baş sağ olursa, zayi midir ki hayvan payı?
Buna layıktır Karmasan'ın hanımı!¹³⁷

Tatarların “Altayın Sayın Süme” adlı destanından alınan aşağıdaki örnekte de Türkiye Türkçesine “başlık” olarak aktarılan kelime yine metnin Başkurtça aslında “kalım” olarak görülmektedir. Bir şehrin hanı, Altayın Sayın Süme'den kızının “kalın”ı olarak Börükçi'nin yedi akbüz atını ister:

- Ya, pehlivan, kızımın siña biriyim. Börükçiniñ cidi akbüz atın kitir. Kızımın kalımı ul bulsın!

Altayın Sayın Süme eytti:

- Yahşı bulır, kitiym, anı alıp kitiriyim.

Türkiye Türkçesi:

-Ey, pehlivan, kızımı sana vereyim. Börükçi'nin yedi akbüz atını getir. Kızımın başlığı olsun.

Altayın Sayın Süme:

-İyi olur, gideyim onu alıp getireyim.¹³⁸

¹³⁶ Metnin Başkurtça aslında da kelime “kalım”dır. Bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.304.

¹³⁷ Metinler için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s.378.

¹³⁸ Metinler için bk. Urmançı, a.g.e. C.1, s. 178-179.

2.8. BABANIN UYGUN GÖRÜP KIZINI VERMESİYLE YAPILAN EVLİLİK

Bu başlık altındaki örnekler esasen görücü usulüyle evlenmeye de girmektedir; fakat bunlarda etken faktör “baba” olduğu için, söz konusu durumu belirterek ayrı bir başlık altında değerlendirmeyi makul bulduk.

Başkurt destanı “Targın ile Kujak”ta Targın genç bir yiğittir. Aksahan’ın kızı Akyondoz’a eş seçimi için yapılan güreş müsabakasında Targın herkesi yener, ama babası sözünü tutmaz ve kızı vermez. Gençler kaçınca da yaşlı Kujak peşlerine düşüp Targın’ı yenip küçük duruma düşürerek kızı getirir. Kızın babası da Akyondoz’u yaşlı Kujak’la evlendirir:

Yaşlı Kujak Akyondoz’u babasının yanına getirir. Aksahan verdiği sözünü tutup kızını Kujak’la evlendirir. Meclis çok muhteşem geçer. Yaşlı Kujak, böylece, genç hanımla hâlen yaşıyormuş de.¹³⁹

“İdige ile Muradım” başlıklı Başkurt destanında Kabardin adlı han, Aksak Timur’un kızı Firdevs’i sevip babasından istemiş, olumsuz yanıt alınca da kızı kaçırmıştır. İdige kızı kurtarıp babasına getirince Timur çok sevinip kızını İdige’yle evlendirir:

Kabardin’i öldürmüş,
Kendine sırdaş kur başını
Kalmık iline han etmiş;
Satmır Han’ın kızını
Babası yanına götürmüş.
Kızı dönünce Satmır Han
İlini toplayıp, düğün yapıp,
İdige’yi şereflendirmiş;
Kızını ona verip daha da,
Bütün işlere baş edip,
Onu vezir tayin etmiş.¹⁴⁰

Başkurtların “Küsek Bey” başlıklı destanında da Uraz Han, bahadırılığını ve yakışıklılığını gördüğü Babsak Batır’a kızını verip günlerce süren düğün yapar:

Uraz Han’ın Yemile adlı kızı varmış,
Elde altın toynak kuzuymuş,
“Kıpçakların batırı Babsak’a
Kızımı vereyim.” diye sözü olmuş.

¹³⁹ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s.557-558.

¹⁴⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 232.

Uraz Han, Babsak'ı çağırmişti,
Nikâh kıyıp, kızını koşup koymuş;
Bir ay toy kurup, güreş kurup,
At yarışdırıp, yüğrük seçip çarptırmış.¹⁴¹

2.9. KAÇARAK EVLENME

“Kara Yurga” başlıklı Başkurt destanında Maktımhılıv ve Ebley birbirlerini sevseler de kızın babası Mesem çok başlık parası istemektedir. Nöğöş Ağa istenen başlığı vermeye razı olup Maktımhılıv'ı oğluna almak için Mesem'le konuşmuş ve Mesem de onun oğlunu damatlığa uygun görmüştür. Ebley ise kızı sevse de kalın verecek malı olmadığı için kendini Maktımhılıv'a denk görmez. Maktımhılıv, Ebley'le karşılaştıklarında aslında kaçma niyetinde değildir; fakat Ebley'in atı Kara Yurga onu Ebley'in peşinden götürür ve gençler konuşurlar. Sonra da Maktımhılıv sevdiği adamla gider ve toy yapıp birlikte yaşamaya başlarlar. Aşağıdaki metin, Ebley'in sözleriyle başlamaktadır:

(...)

Kalın verip kız almak
Er yiğide şan değil
Benim babamın serveti
Mesem Ağa'ya denk değil
Kalına da malım yok
Bu yüzden Kara Yorga'm
Alıp geldi birlikte
Seven yiğit el verse
Kızı gözyaşı döker mi?
Gönüller birlikte olursa
Babanın baskını böler mi?
Son sözünü söyleyiver
Baban yatıp kalmaz o
Uruk uruk yığılıp
Öç almadan kalmaz o
Kara Yorga'm, dizine çök
Güzelim insin, yorulmuş
Nazlayıp avutalım
Ural'ından usanmış

Kara Yorga deve çöker gibi yere çökünce Maktımhılıv attan inmiş de elindeki akik yüzüğünü Ebley'e verip:

İşte yiğit bu hediye
Görüşmemizin belgesi
Ava özünü çağırdım
Ben Hudanın tilkisi
Benim babam şan tutmuş
Namusa o dökemez

¹⁴¹ Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s.537.

Uruk yığıp gelse de
Aramızı üzemez
Saçımı beşe örsem de
Elmas kılıç kolumda;
Babam Ural'ını salsa da
Engel olmaz, yoluma.

diye söylemiş. Ebley, bu sözleri duyunca kızı kucaklayıp almış da atlarını soğutmaya başlayıp çim üstüne dinlenmeye oturmuşlar. (...) Dönüp toy edip gün geçirmeye başlamışlar.¹⁴²

2.10. ÇOK EŞLİLİK VE KUMA

Türklerde tek eşlilik esastır. Bazen siyasi sebeplerle kağanın birden fazla evlilik yaptığı görülse de ilk eşten sonraki hanımlar “hatun” konumuna erişemez. Hatun, bütün temsillerde kağanın yanında yer alır ve kağanın yokluğunda da kocasının görevlerini üstlenir.¹⁴³ Bu durum, Türklerin kadına bakışının temelde cinsiyete dayalı olmadığını da göstermektedir. Fakat sonraki zamanlarda çevre kültürlerin veya kabul edilen dinlerin ve 4 eşe kadar müsaade edilen İslamiyet'in etkisiyle halk arasında da çok eşlilik görülmeye başlanmıştır. Topluma yansıyan çok eşlilik, toplumun aynası gibi olan destan metinlerine de doğal olarak yansımıştır. Aşağıda çalıştığımız destan metinlerinde birden fazla eşten söz edilen kısımlardan bazı örnekler görülmektedir:

Başkurt destanları “Miney Batır ile Şülgen Padişah”tan alınan aşağıdaki metinde batır bir kız olan Tandısa'yı kendisine ikinci eş olarak almayı düşünen fesat biri, Tandısa'yı Miney'den kıskandığı için millete yalanlar söyleyerek Miney'in kahramanlıklarını örtmeye ve kendine mâl etmeye çalışır:

(...)
Savaşım ben dün, hey
Alıp vurayım derken
Çelmek attı şu Miney
Okumu fırlatırken
Dirseğime dokundu
Bundan ki benim okum
Yanlış yöne dikildi
Direğe de çıkamadım

¹⁴² Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.308-309.

¹⁴³ Düzgün, a.g.e., s. 526. Türklerde kadının konumuna ve ailedeki fonksiyonuna dair detaylı bilgi için bk. Ali Sarıkoyuncu, Türklerde Kadın Hakları Üzerine Bir Değerlendirme, Bilig Dergisi, 1999, Sayı-8, s. 113-122. Nermin Abadan Unat, “Toplumsal Değişme ve Türk Kadını”, *Türk Toplumunda Kadın*, 1982, İstanbul, Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları ve Türk Sosyal Bilimler Derneği, s.1-32; Orhan Türkdoğan, Türk Ailesinin Yapısı ve Tarihi Gelişimi, Türk Dünyası Araştırmaları, 1995, Sayı. 96, s. 1-47.

Kaygan bir şey sürmüş
Oydu ki benden önce
Direğe çıkıp inmişti
Onun getirdiği ayıyı
Ben kendim yakalayıp verdim...
(...)

Tandisa'dan hoşlandığını onu Miney'den gerçekten kıskandığından sözleriyle hissettirmiş gibi oldu. Gerçekten de, o kıskanıyordu. Orta yaşlarda olsa da, o ikinci eş olarak Tandisa'yı alırım, diye düşünüyordu.¹⁴⁴

Başkurtların "Altı Yaşında Alpamışa" başlıklı destan metninden alınmış olan aşağıdaki örnekte de Baydevlet'in hem ozan hem güzel hem de batır olan tek kızı Barsınlıv'ı Hönele adlı bir hanın üçüncü eş olarak alma isteğinden söz edilmiştir. Burada dikkati çeken husus, kızın fikrinin ön planda olmasıdır. Kendisini isteyen kişi bütün isteklerine razı olduğu için güreş meydanı kurup denemeyi uygun görür:

Günlerden bir gün Hönele adlı bir han kendine üçüncü karılığa almak için adamlarını istemeye gönderir. Kızın bütün dileklerine de razı olmaya söz verir. Kız, babasına söyleyip, çok büyük güreş meydanı toplamaya karar verir.¹⁴⁵

Başkurt destanı "Kuzıykürpes" in bir varyantından alınan aşağıdaki metinde de Karabay'ın üç karısı olduğundan söz edilmektedir:

Karabay'ı mal davarı çok imiş; uruktaşlarını da mal bakmaya heveslendiren oymuş. Onun üç karısı varmış; fakat, hiç birisinden de çocuk olmamış.¹⁴⁶

Başkurt destanları arasında "Yalık Bey, Karmasan ile Sermesen" başlıklı metinden alınan aşağıdaki örnekte de Yalık Bey, üç eşi olduğunu ve her hizmetini eksiksiz gördüklerini söylemektedir. Ayrıca burada "Üçü ayrı üç dilde" mısrası da dikkati çekmekte olup bu kadınların farklı etnik kökenlerden oldukları anlaşılmaktadır:

En iyisi yiğidin.
Üç taneydi hanımım.
Çevikten çevik gelmiş;
Kalksam, üstüm bakımlı,
Yatsam döşek silkelenmiş,
Gerek oda ağartılmış,
Minderim kabartılmış;
Kımız çıksa başıma,
Üçü birden karşılar,
Sıvayıp okşayıp üstümden,
Üçü ayrı üç dilde
Nazlı sözleri söyler,

¹⁴⁴ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 251-252.

¹⁴⁵ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 355.

¹⁴⁶ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s.591.

Temaşa gösterirler;
Gönlümü bulurlar,
Gerdeğe kapatırlar;
Kıskanmak yok kumadan,
Ağır söz ile seslenen.¹⁴⁷

Başkurtların “Tülle Membet” başlıklı destanında da Membet’in üç eşinin olduğu ve kendisinden aktarılan ifadede de neslinin çok olması için birden fazla evlilik yaptığı kaydedilmiştir:

Membet’in üç hanımı bazı zamanlar kendi aralarında kavga ettiklerinde: “Ey niye didişirsiniz?! Ben sizleri kadın isteğimden aldığım yok! Bana tek bir kadın da yeter. Sizleri, neslim çok olsun diye aldım.” demiş. İşte bu sözü de gerçekleşmiş: Membet’in nesli bu günde iki yüz evli olduğundan, Membet ile birlikte gelip, birlikte yaşayan Gabdulla’nın çocukları bu günde sadece sekiz evden ibaret.¹⁴⁸

Yine Başkurtların “Karagülumbet ile Akkülumbet” adlı destanından alınan aşağıdaki örnekte ise iki kardeş olan bu kişilerden olumlu karakter olan Akkülumbet’in iki çocuğu olduğu, olumsuz bir karakter olan Karagülumbet’in her sene bir önceki 4 eşi boşayıp yeni hanımlar almak suretiyle 4 eş aldığı ve hiç çocuğunun olmadığı anlatılmaktadır:

...Akkülumbet’inAkyiğit, Babsak adlı iki oğlu varmış. Karagülumbet’in ise her sene dört genç eş ile evlenip dört eş boşayıp durmasına karşın, çocukları olmamış, de. Ağabeyi Akkülumbet’in erkek kardeşi Karagülumbet’in bu davranışına içi çok sıkılıp her zaman bunun hakkında söyleyegelmiş.

- Kardeşim, çiçek otlamış hayvan gibi, her yıl çiçekten çiçeğe atlayıp gelinleri değiştirip duruyorsun...

Karagülumbet’in fiilini, Akkülumbet’in oğlu olan Akyiğit de köpeğin işine benzeterek ağır bir dille eleştirir. Burada doğal olanın tek eşlilik olduğuna da işaret edilir:

- Baba, ona niye şaşırıyorsun? Dünyada varlık canlının kocası, karısı var. ölüp ayrılınca kadar onunla yaşam sürdürür, çocuk büyütür. Sadece köpeklerin belli bir karıları yoktur. İstedikleri zaman karşılaştığı birisiyle kavuşur. (...)¹⁴⁹

Başkurtların “Koblan Batır” başlıklı destan metninden alınan aşağıdaki örnekte de Koblan’ın han kızını ikinci eş olarak aldığı görülmektedir. Burada ilk eşi Kürkem’in duasını alarak evlenmesi de belirtilerek Kürkem’in razı olduğuna işaret edilmiştir:

¹⁴⁷ Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s.312-313.

¹⁴⁸ Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s.408.

¹⁴⁹ Metinler için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s.523-524.

Bunun üzerine ata anasının, Kürkem'in duasını, Fatıhasını alıp Koblan Bahadır, han kızını ikinci eş olarak almış. Çok büyük düğün yapmışlar. Oraya bütün Kıpçak ili toplanmış. Koblan'ı övüp ozanlar destan, yırcılar yır söylemiş.¹⁵⁰

Başkurtların “Kinyekey” başlıklı destan metninden alınan aşağıdaki örnekte de Tora Han'ın oğlu olan İşey'in 4 tane eş aldığı söylenmiştir:

İşey almış dört hanım,
Her hanıma beş oğlan.
Oğlandan oğlan doğmuş,
Her biri soylu olmuş,
Soyu ile cihan dolmuş.¹⁵¹

Tatarların “Kara Kükel” başlıklı destanından alınan aşağıdaki örnekte ise Kara Kükel'in 8 karısından 28 çocuğu olduğu söylenmiştir:

Dinlenip anlaştılar, on beş deve yükü mal verdiler. Kara Kükel Alp'ı çağırıp, gelip kızını verdiler. Kara Kükel Alp, kızı alıp kendi ülkesine döndü. Yolda bir düşmana rastladı, onların hepsini öldürüp, kendi hükmü altına aldı. Onların arasında Zöbeyde isimli bir kız vardı, bu kızı da aldı. Kara Kükel Alp kendi ülkesine dönüp geldi, kendi şehrinde kendi evine ulaştı. Sekiz karısından yirmi sekiz çocuk doğdu. Çocukların hepsi de Kara Kükel öldüğünde, toplanıp, mezarını kazıp, temizce yıkayıp, kefenleyip gömdüler.¹⁵²

Çok eşlilik konusuna ilk iki örnekte de görüldüğü gibi mitolojik destanlarda da rastlanmakla birlikte, bunlar genellikle başkahraman olan erkek tarafından değil, zenginliğine vurgu yapılan başka kişiler tarafından yapılan evliliklerdir; fakat Tatarların mitolojik destanlarından “Kara Kükel”de Kara Kükel'in 8 karısından 28 çocuğunun olduğuna vurgu yapılması da dikkat çekicidir. Burada soyun ilerlemesine işaret edildiği anlaşılmaktadır. Realist yönü ağır basan destanlarda ise destanda merkezî konumda bulunan kişilerin de çok eşli oldukları görülmektedir; fakat bunlarda da “Tülle Membet” örneğinde görüldüğü gibi çok eşlilik sebebi olarak neslin çoğalmasına vurgu yapılmıştır. Dikkati çeken başka bir husus da çok eşlilikte ağırlıklı sayının “üç” olmasıdır. Bu da “üç eş”in çoğu zaman formel bir ifade olduğunu düşündürmektedir.

3. EŞ OLARAK KADIN

Aile, toplumun çekirdeğidir. Diğer milletler gibi Türkler de dâhil oldukları farklı kültür ve uygarlık sahalarından etkilenmişlerdir. Bu sebeple İslam öncesi,

¹⁵⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 66.

¹⁵¹ Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 238.

¹⁵² Urmançı, a.g.e., C.1, s.213.

İslam'ın kabulü sonrası ve Batı medeniyeti etkisinde Türk aile yapısı arasında belli farklılıklar mevcuttur. Bununla birlikte Türk kültürü ve medeniyetinin “aile” kurumuna verdiği değer, temel unsurları yönünden hiçbir zaman değişmemiştir.¹⁵³

Yukarıda ilgili kısımlarda da belirtildiği gibi kadın, toplumda olduğu gibi Türk devlet yapısında da eş olarak aktifti; çünkü kağanın hemen yanında hatun yer alıyordu ve devlet idaresinde söz sahibiydi. Türklerde kadının eş olarak konumuna ve haklarına bakıldığında birçok topluma göre çok daha iyi durumda olup saygı duyulan, özgür ve bazı konularda bugünkünden daha fazla hakka sahip olduğu söylenebilir.¹⁵⁴

Türk kültüründe genel anlamda eş olarak kadını değerlendirecek olursak kocasına destekçi, evine ve ailesine sahip çıkan, sadık ve düşünceli bir kadın görürüz. Destan metinlerinde tespit ettiğimiz örneklerde de kadının genel hususiyetleri bunlardır; fakat istisna olarak kocasına yalan söyleyip hile ile aldatan ve kötülük yapmasına sebep olan kadınlara da rastlanmaktadır. Bir anlamda reel hayatın aynası gibi olan destanlarda, gerek erkek için gerek de kadın için gerçek hayatta da karşılaşılan her türlü tipe rastlamak elbette ki olağandır. Tespit ettiğimiz bazı örnekler, aşağıda belli başlıklar altında görülmektedir:

3.1. KADININ EŞİNE SEVGİSİ VE İLGİSİ

Başkurt destanı “Köbek Batır”dan alınan aşağıdaki bölümde, düşmana karşı savaştan dönen Köbek Batır nişanlısıyla evlenir. Batır'ı moralsiz ve huzursuz gören eşi, onu rahatlatmak için kobayır söyler. Bu örnekte eşinin her hâline dikkat eden ve onun mutlu olması için çaba harcayan bir kadın görmektedir:

Çok eski devirlerde bizim ile Kalmık baskın yapmış. Köbek Batır, gelin nişanlayıp düğün yapacağım derken, o sevdiği kız ile evlenmeden düşmana karşı savaşa gitmiş.

Kalmık baskıdan galip dönünce, nişanlısını istemeye gitmiş. Genç eşi ile kavuşunca, Köbek Batır'ın gönlü huzur bulamamış. Genç eşi onun gönlünü rahatlatayım diye, Kobayır¹⁵⁵ ile söyleyip hâlini anlatmış.

Köbek Batır dediler
Köbek Batır dediler
Er aslanı dediler

¹⁵³ Türk aile yapısı ve tarihi süreçteki gelişimi hakkında bilgi için bk. Türkdogan, a.g.m. s. 1-47.

¹⁵⁴ Bk. Sarıkoyuncu, a.g.m., s. 115.

¹⁵⁵ Başkurt Türkçesi Sözlüğü'nde “kobayır”ın anlamı şu şekilde verilmiştir: “Tarihî bir olay ya da kahramana ithaf edilen eser, kahramanlık destanı.” Bk. Özşahin, a.g.e. s.368.

Er aslanı dediler
Tezce gelir dediler
Tezce gelir dediler
İlini, yurdunu teskin edip
İlini, yurdunu teskin edip
Savaştan döner dediler
Savaştan döner dediler
Dediler, ey, dediler
Köbek Batır, pek bahadır
Köbek Batır, pek bahadır¹⁵⁶

Yine Başkurt destanı “Zühre İle Aldar”dan alınan ve Zühre’nin dilinden anlatılan aşağıdaki kısımda, sınama yarışında Muynak’ı yenip Zühre’nin eşi olan Aldar’la Zühre’nin diyalogu görülmektedir. Zühre, Muynak’ın hile yapıp kendilerine zarar vermesinden endişe etmekle birlikte, eşinin yanında cesaretinin arttığını da ifade eder. Kocasını Aldar ise Zühre’ye, Muynak’ın oyunlarına karşı birlikte karşı koyabileceklerini ve kaygılanmamasını söyler. Burada karı kocanın birbirlerine sevgilerini ve desteklerini görmekteyiz:

- Ey sevgili Zühreciğim! Bahadır kocaya vardktan sonra cesaretinle gücün de bitti mi yoksa? diye sordu.
- Hayır, dedim ben. Yanımda sen varken gayretim iki kat daha fazla, yine de onun her türlü hile yapabileceğinden huzursuzum.
- Boşuna endişelenme, onun hilesine karşı biz de bir amelini buluruz, diye yanıtladı Aldar.¹⁵⁷

Tatarların mitolojik destanları arasında “Tülek” başlıklı varyantta, yer altı dünyasında yaşayan Susılu’nun, yeryüzüne çıkıp saçını taramak için eşi Tülek’ten izin istediğini görmekteyiz. Bu örnek de kadının eşine karşı nezaketle yaklaşımına önem verdiğini göstermesi yönünden dikkatimizi çekti:

- Ey yiğit, sen bana izin versen, her sabah çıkıp, saçımı tarayıp, yüzümü süsleyip gelirdim, dedi. Tülek kıza izin verdi. Her sabah yalnız çıkıp, saçını tarayıp, yüzünü süsleyip gelirdi.¹⁵⁸

Yine yukarıdaki destanın bir başka varyantı olan “Tülek Kitabı” başlıklı metinden alınan aşağıdaki bölümde Susılu, eşine destek ve onun hüznüne ortak olarak Tülek’i teselli etmiştir. Susılu’ya âşık olduğunda onun için her şeyden vazgeçmeye hazır olduğunu söyleyerek su altı dünyasına inen Tülek, Bir süre sonra yeryüzünü özleyip ah vah etmeye başlamıştır. Susılu da onu kendine getirecek nasihatlarla bulunup teselli vererek derdini paylaşır:

¹⁵⁶ Metnin tamamı için bk. Suleymanov vd., a.g.e. C.4, s. 127-128.

¹⁵⁷ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 203.

¹⁵⁸ Urmançı, a.g.e., C.1, s. 41.

Günlerden bir gün Tülek içinden ah u zar etti: “Ey Kerim-i Rahim, bu kadar periler, kuşlar, yaban hayvanları, haşereler ile sağ olup yaşaya yaşaya, yalnız canı toz basıp, şeklim değişip cinler, periler şekline dönmüşüm!” diye, hüngür hüngür ağladı. O gece kızın yanına yattı ve kızı söyledi: “Ah yazık, senin güzel yüzüne aldanıp soyumdan ayrıldım, cinssiz kaldım, ölecek olsam, nerede babam, nerede annem? Nerede kendi cinsim insan?” dedi.

Ondan sonra kız söyledi: “Ey yiğit, aklın mı gitti? Bu yardım, bu devlet kimden dedi, bilmez misin? Bu devlete ulaştıran Tanrı Teâla’yı unuttun mu? dedi. Ayrılanları kavuşturmak ona kolaydır” diyerek çok öğüt verdi. Bu sözler yalnız yiğidin gönlünü avuttu.¹⁵⁹

“Miney Batır ile Şülgen Padişah” adlı destandan alınan aşağıdaki örnekte, seferden dönen Miney’i yarı yolda karşıladığı belirtilen Tandisa’nın eşine kavuşma heyecanı ve sevgisi ifadelere yansıtılmıştır:

Savaş sona erdikten sonra Miney’e Tandisa ile kavuşma nasip oldu. Savaşta zafer kazanıp, döndüğünü duyup Tandisa’sı Miney’ini yarı yolda karşıladı.

Bunlar kızın yurduna dönüp üç gün kalıp, dinlenip, yeniden kavuştuktan sonra, gebe kızıl bir sığır verip, onları Miney’in uruğuna, Ural’ın Kuzey Başkurtlarının yaşadığı tarafa saygı ve hürmet gösterip uğurladılar.¹⁶⁰

Başkurt destanı “İkinci varyant” notuyla kaydedilmiş olan “Alpamışa” metninden alınan aşağıdaki bölümde Barsin, düşmana karşı savaşmaya giden kocası Alpamış’ı yalnız bırakmaz ve gerekirse ölüme razı olarak kocasıyla gider. Bir süre savaşıp dinlenmek için uykuya çekilen kocasını, düşman geldiği ve Alpamışa kendisini nasıl uyandırması gerektiğini anlattığı hâlde o şekilde uyandırmaya kıyamaz. Bu metinde kadının, kocasına sevgisi ve bağlılığı çok açık olarak görülmektedir:

...Alpamışa yoldaşlarını alıp Eler Han’a yardıma gitmeye karar verir. Barsin kocasını bırakmaz. Akkiyik’e gelince Gaffar Barsin’i geri yollamaya çalışır. Barsin: -Geri dönmeyeceğim! Alpamışa’nın yanında olacağım, onunla birlikte ölürüm, diye kalır. (...)

Alpamışa üç gün, üç gece savaşır. (...) düşman askerlerinin hepsini ezerek öldürür, kalanları kaçar.

Alpamışa Barsin’in yanına gelir de:

-Ben uyuyacağım. Düşman gelirse sen beni yumuşak yerimden hançer ile toprağa sokarak uyandırırısın, yoksa ben uyanmam. Ama yüreğime saplama, diye ayak kolunu dört tarafa atıp uykuya dalar.

Barsin iki gün, iki gece yanında elinde hançerle nöbet tutar. Üçüncü gününe yine düşman saldırır. Barsin tenine hançeri değdirmeyi dener saplamaya acır, yapamaz. Sonra Alpamışa’nın yüzüne eğilip sıcak gözyaşları ile ağlamaya başlar:

“Sıcak gözyaşı damlalarım yüzüne yaş olarak düşsün, aziz kocamı uyandırısın!” der.

“Barsin’in sıcak gözyaşları Alpamışa’nın yüzünü yakıp yere yuvarlanır. Alpamışa birden uyanır.

¹⁵⁹ Urmançı, a.g.e., C.1, s. 67.

¹⁶⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 281-282.

-Eyvah, yoksa çok mu uzun uyudum?
diye yerinden zıplayıp kalkar. Barsin'i eve gönderir. Kendi ordusuyla düşmanı kıymaya başlar.¹⁶¹

“Zayatülek ile Hıvhılıv” adlı Başkurt destanından alınan aşağıdaki metinde ise hem uyarıcı ve kocasını yönlendiren hem de onsuz ancak kısa bir süre yaşayabileceğini söyleyerek sevgisini ve bağlılığını ifade eden bir kadın görülmektedir:

“Zayatülek, sen uruktaşlarının kanını dökme. Belki, onlar mühim bir haber getiriyorlardır; önce sözlerini dinle. Eğer seni zorla götürürlerse, kırk gün sonra buraya gelirsın; ben seni beklerim. Asılıkülsüz ve sensiz ben kırk günden fazla fazla yaşayamam. Şimdi ben, saldıranlara görünmemek için saklanacağım demiş. Hıvhılıv Zayatülek onun fikrine razı olmuş. (...)

...Zayatülek, memleket işleriyle meşgul olurken Hıvhılıv, yapayalnız dertlenip, sevdiğinin dönmesini kaygıyla beklemekteymiş. Asılıkül'den de Zayatülek'ten de ayrı yaşama kaygısıyla sararıp solmaya başlamış. O, Zayatülek'i özleyip yırlamış:

“Sabahleyin kalkıp bir baksam,
Yalnız tepe görünür, kuş gibi;
Tülek ile birlikte olan günler,
Uykularda görülmüş düş gibi.
Kök aygır da tulpar, ey gezerler,
Dizgininden çeksen boylarla;
Gözlerimi uyku alanda da,
Gönlüm seni düşünmektedir.”¹⁶²

Başkurt destanı “Kuzıykürpes”in bir varyantından alınan aşağıdaki metinde, oğlu kendisini dinlemeden sevdiği kızı bulmak için gidince oğlundan ayrılığın acısıyla eşinin yokluğunu da derinden hisseden kadın, eşine hislerini dizelere dökerek dillendirmiştir:

Hey dostum, can yoldaşım!
Sen öldükten sonra huzur gitti,
Bana kara gün yetti,
Bütün kıvanış sevinç yok oldu,
İflah olmaz kaygı kaldı.
Yanıp sevdiğin oğlun da

Bezdirici değil anaya,
Benden izin, dua almadan,
Gitmiş uzak uruğa,
Kendisi [nin] sevdiği güzele
Ömür boyu dost olmaya,
Gelin kılmak için.
Heyunutulmaz can dostum,

¹⁶¹ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 372.

¹⁶² Suleymanov vd., a.g.e. C.1, s. 324-325.

İşitmiyorsun zarımı,
Huri kızlarının kucağında
Unutmuşsun kaygımı!¹⁶³

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere destanlarda kadının eşine sevgisi ve ilgisi çeşitli şekillerde görülmektedir. Bazen canı sıkılan eşine türkü veya içini ferahlatacak sözler söyleyerek rahatlatan bazen kocasını doğru olanı yapması için yönlendiren bazen de kocasının zarar görmemesi için gidip düşmanla savaşan kadınlar, eşlerine gönülden bağlı olduklarını ortaya koyarlar.

3.2. ERKEĞİN EŞİNE SEVGİSİ

Başkurt destanı “Miney Batır ile Şülgen Padişah”tan alınan aşağıdaki metinde eşi Tandisa’yı kurtaran Miney’in, eşine söylediği sözlerden Tandisa’ya aşkı ve bağlılığı açıkça görülmektedir. Dikkat çekici bir durum da Miney’in karısını dudaklarından öptüğü belirtildikten sonra dudaktan öpme âdetinin o zamandan kaldığının kaydedilmiş olmasıdır:

-Tandisa’m gönlüm! Bu, benim. Evet, benim. Sen özgürsün, diye yüzünden okşayıp, dudaklarından öpmüştü güzel eşi kendine geldi. Dudaktan öpme âdeti o zamandan âdet olarak kaldı.
İşte böyle Miney, Tandisa güzelini bulup, onu saraydan adaya çıkardı. Bu anda ağaçlarda, kuşlar da: “Bizi de! Bizi de!” der gibi oldular.¹⁶⁴

Başkurt destanı “Konur Boğa”dan alınan aşağıdaki metinde, baba evinden ayrılırken Kolanses’e çeyiz olarak verilen sığırın buzağılarının kaybolması sonucunda onun çok üzüldüğü ve kocasının da karısını teselli edici sözler söylediği görülmektedir. Ayrıca kocası sadece sözlerle teselli vermekle de kalmayıp karısının derdini unutmaması için elinden geleni de yapmıştır. Bu örnekte karısını seven, değer verip derdiyle dertlenen ve mutluluğu için çaba harcayan bir eş görülmektedir:

Yaylaya dönünce kocasına bakıp:
-Çukurları dolaşıp yürüdüm,
Buzağılarımı bulamadım;
Ölmüştür desem yine de
Uçan kuzgun görmedim
Sığırım öldü, kalmadan

¹⁶³ Suleymanov vd., a.g.e. C.2, 626.

¹⁶⁴ Suleymanov vd., a.g.e. C.1, s. 273.

Buzağım gitti, eş olmadan
Şimdi kalan boş başım
Nasıl yaşar mal görmeden

Diye erinin önünde hıçkırıp ağlayınca, eri avutarak
Sürü sürü maldan üstün
Adımı verdim, çalışmadan
Ural'da büyüyen özünü
Sevdim, görüp konuşmadan
Malın bana şan değil,
Tülü onun can değil,
Tozan mala yaş dökme,
Birisi de sana dert değil,
İl kaplayan gök yıkım,
O da sana armağandır,
Ayrı tırnak mallarım,
Sana hediye dir.
Sen, Ural'ın sunguru,
Ben, ovanın tulparı
Bir denk yaşasak, doğur
Bizim elin sultanı.
Gözüne bakıp
Bana bakıp sallanır
Bileğinde singilder
Bütün kaygını dağıtıp
Peltek dille öğütler.
Mal kaygısı büyük değil,
Başka bela gelmesin;
Kolanses denilen şanın var,
Yüzüne sarı düşmesin;
Mal görmemişmiş deyip
İl senden dolayı gülmesin!

deyip Kolanses'i teselli etmiş. Kolanses'i güldürüp neşelendirmek için ata, anasına götürmeyi düşünse de yolu bilemeden şaşıp kalınca sonunda türlü yer, türlü yaylalara konuk olmaya alıp gitmiş. Aylar, günler geçmiş, Kolanses iki kunır buzağıyı da unutmuş, mal kaygısını da dağıtmış.¹⁶⁵

Yukarıda kadının eşine sevgisine örnek olarak ilgili kısmını aldığımız “Zayatülek ile Hıvhılıv” başlıklı destanda erkeğin eşine sevgi ve bağlılığına örnek oluşturan bir metin ise aşağıda görülmektedir:

Zayatülek, dünya meşakkati ile uğraşırken belirlenen vaktin gelip çatıldığını da anlamamış.

“Hıvhılıv'ı alıp geleyim artık, yalnızlıktan sıkılmıştır.” deyip hesaplarsa kırk gün geçmiş; kırkinci gece geçmek üzereymiş.

Zayatülek, en iyi ata binip, Balkantov'a doğru koşturmuş, ne olursa olsun yetismeye çalışmış. Fakat, Zayatülek, yetişememiş. O, Balkan'a gelip ulaştığında kırk birinci gün başlamış, Hıvhılıv, ölmüş. Zayatülek, bu derdi, kaygıyı taşıyamamış. O kabir

¹⁶⁵ Suleymanov vd., a.g.e. C.1, s. 288-289.

kazmış. Hıvılv'ı kabire koyduktan sonra Zayatülek polat mızrağıyla kendisini kesip, ölüp, sevgilisinin yanına düşmüş.

Zayatülek'i aramaya çıkan insanlar nice günlerden sonra Hıvılv ile ikisinin bir kabirde yatan cesetlerini bulmuşlar. Onlar Zayatülek ile Hıvılv'ı saygıyla hürmetle görmüşler, kabirlerini iri iri taşlarla çevirip örmüşler.¹⁶⁶

Başkurt destanı “Zühre ile Aldar”dan alınan aşağıdaki metinde Aldar, kötü ve çok tehlikeli bir peri ile savaşa gideceği zaman, eşinin yanında olmasının kendisine çok büyük bir güven verdiğini ifade etmektedir. Burada da sevdiği eşinin değerini ve hayatındaki etkisini çekinmeden ifade edebilen bir eş görülmektedir:

Yoldaş olarak yanımda Bahadır Zühre varken ben o peri ile dövüşmekten korkmuyorum, deyince, ben de ağzımı açıp söz söylemeye kalkışmadım.¹⁶⁷

“Cengiz-name” başlıklı destan metninden alınan aşağıdaki metinde ise güneşe çıkınca güneşten hamile kalan Gömelek Kürekle adlı kızın Turmavul Mergen'le buluşması ve kızla birlikte olmak istediğinde kızın hamile olduğunu söyleyerek birkaç gün beklemesini istemesi, Mergen'in ise her şeye rağmen Gömelek Kürekle ile beraber olup bakire olduğunu görünce iltifat edip daha bir candan sevmesi görülmektedir. Bu da erkek bakışında bekârete de önem verildiğini gösteren bir örnek olarak dikkatimizi çekti:

-Ey Gömelek Kürekle! Bu karnındaki çocuğun güneşten olduğu gerçek imiş. Adamdan olmuş olsa, kız olmaz idin dedi. Sevgisi dolup taşı. Sonra Gömelek Kürekle dedi:

-Ömrümde erkek yüzünü gördüğüm yoktur. Bugün gece seni gördüm, dedi. Sonra Turmavul Mergen dedi:

-Özü gebe, özü kız! Urazlı nazlı düş oldu dedi.¹⁶⁸

Destanlarda erkeklerin de eşlerine sevgileri ve iltifatları dikkat çekicidir. Bunlar, eşini mutlu etmek için emek veren âşık erkeklerdir.

3.3. EŞİNİ UYARAN VE YOL GÖSTEREN KADIN

Kırgız Türklerinin büyük destanı Manas'takadın, evin talih ve namusunun koruyucusu olarak tasvir edilir. Ahlaka aykırı işler yapmaya meyleden kahramanları son anda kadın kurtarır. Kadının sözünü dikkate almadığı gün, kahramanın

¹⁶⁶ Suleymanov vd., a.g.e. C.1, s. 325-326.

¹⁶⁷ Suleymanov vd., a.g.e. C.2, s. 216.

¹⁶⁸ Suleymanov vd., a.g.e. C.3, s. 73.

ölümüdür. Kadın sadıktır ve ailesine karşı sınırsız bir sevgisi vardır.¹⁶⁹ Bu vasıflar esasen Türk kültüründeki sağlam aile yapısını inşa eden ve yuvayı yapan dişi kuş olarak anılan “kadın”ın genel vasıflarıdır. Kadının eşini uyarması ve doğru olanı yapması konusunda yol göstermesine dair, çalışmamıza konu olan destanlardan aldığımız birkaç örnek aşağıda görülmektedir:

“Sura Batır” adlı Başkurt destanından aldığımız aşağıdaki metinde doğum vakti gelen Minhılıv bir yandan doğum sancısı çekmekte, diğer yandan da yanındaki tek kişi olan ve şaşkın hâlde bulunan kocası Narıkbay’ı uyarak kendine getirmeye çalışmakta ve doğuma yardımcı olması için yol göstermektedir:

Narık’ın hâlâ şaşkın durduğunu görünce, Minhılıv güçlü sancısından inleyip yine koşmayla söyledi, de:

Ey beyciğim, beyciğim,
Şaşkın durma, beyciğim.
Hanı öz eliyle öldürmüş
Şaşkın durma, batırım!
Şaşkın durma, batırım!
Önünde ben yatarım,
Şaşırsan, taşa dönüştürüm.
Oğlunu kaybedersin.
Kendini toparlasana
Oğlunu kurtarsana!

Bundan sonra Narık Bey, çabucak taharet alıp, okunması gereken duaları okuyup ebe anne vazifesini yerine getirmeye koyuluyor. Bebeği kurtarıp, göbek bağıni kesip anne kucağına yatırır. Tombalak bebek, annesinin göğüs sütünü iştahla emmeye başlar.¹⁷⁰

Tatar destanları arasında yer alan “Çura Batır Hikâyesi”nde ise ilgili kısım şu şekildedir:

(...)

O zaman Narren Batır’ı Minlisulı’nun sancılandığını anlayıp, ne yapacağını bilmeden heyecanlanmışken, Minlisulı, Narren Batır’ın kaybolduğunu anlayıp, yine türkü ile söyledi:

Ey yiğidim, yiğidim,
Heyecanlanma, yiğidim.
Kabrinde Kazıy Bey’in kardeşini kesip,
Kendi elin ile sen vurdun,
Heyecanlanmadın yiğidim.
Hacıtarhan’da Akça Sultanı kesip,
Kendi elin ile sen vurdun,
Korkmadın, yiğidim!
Kurbanlığı kessene,

¹⁶⁹ İnan, a.g.e. s. 276.

¹⁷⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s.76.

Duanı etsene,
Çabuk yetişip gelsene.

Narren Minlisulu'dan bu sözü duyduktan sonra çabucak kalkıp, Kalavız deresine gelip, abdest alıp, iki rekât namaz kılıp gelip, Çura denen hizmetçisini azat edip, gök aygırını kesip kurbanlık edip, Tanrı'ya yalvarıp gelip, Minli çocuğunu aldı. Erkek çocuğu doğdu. Adını azat edip ettiği hizmetçisinin yerine Çura koydu.¹⁷¹

(...)

Başkurt destanı “Koblan Batır”dan alınan aşağıdaki metinde Koblan'ın karısı Kürkem, savaşa giden eşini hem yüceltir hem de uyarılarda bulunur:

Karısı Kürkem şöyle demiş:
“Aslanım, altınım
Sağ gidip sağ dön!
İle giren düşmanı
Yolunu basıp kırıp dön!
Düşman seni yenemez
Doru atın var oldukça,
İle düşman giremez.
Şunu da hatırında tut:
Karaman adlı yoldaşın,
Kazan Han'ın şehrini (yurdunu)
Alırım der, alamaz.
Altı sıra dağı geçip
Naçar içeri giremez,
Kapıyı o açamaz,
Düşman saldırışını durduramaz.
Karaman sana bakar,
Asker umutlarını bağlar,
O zaman dayan doru atına,
O yetirir, muradına.
Benim sözümü tutarsan,
Kadrimi bilirsin,
Aman ol sultanım,
Sağol, hoş ol, sultancığım!”¹⁷²

Başkurtların “Tülle Membet” destanından alınan aşağıdaki örnekte eşinin tavsiyesini dikkate almayan Sefiyulla bin İskender adlı kişinin, mallarından elinde kalan tek kırağını da kaybettiği görülmektedir. Metinde namaz vurgusunun yapılması da İslam etkisi olarak dikkati çekmektedir:

Sefiyulla bin İskender Orski'de görev yapıp, Bikyen Şemsetdin yüzbaşının Gölzahira adlı kızıyla nikâhından on beş yıl sonra varlıklı bir zengin olup, keyif ve sefa içinde yaşayıp, 1921 yılında kime dokunmadı ki! Mart ayında tek gökçe kırağa kalıp, günün birinde hanımı:

-Ne diye oturuyorsun, dua namazını kılıp yat! Dediğinde:

¹⁷¹ Urmançı, a.g.e. C.1, s. 333.

¹⁷² Suleymanov vd., a.g.e, C.4, s. 59.

-Kılmayacağım, on kısraktan (Allah) bir kısağa bıraktı! diye yatmış imiş, ertesi sabah kalktığında, hırsızlar gökçe kısağını da çalınca, yenge:
-Şimdi namazı kılardın da, gökçe kısrak gitti, diye alay etmiş.¹⁷³

Tatar destanı “Tülek Kitabı” başlıklı metinden alınan aşağıdaki örnekte, gönlünü su altı padişahının kızı olan Susılu’ya kaptırıp onun için her şeyden vazgeçen; fakat bir süre sonra yeryüzündeki yaşamını ve ailesini özleyip kaygısını dağıtıp rahatlamak için kendisine bir ürteke¹⁷⁴ yaparak Allah’a yalvarmasıyla ürtekesi canlanan Tülek’in, Susılu’nun babasına gitmeden önce Susılu tarafından uyarıldığı görülmektedir. Çünkü onun ürtekesine herkes hayran olmuş ve Susılu’nun babası da duydukları sonucunda meraklanarak damadını çağırmıştır. Susılu babasının bir hileyle ürtekeyi almasından endişe ederek kocasını uyarır. Tülek de eşinin uyarısını dikkate alıp uygular:

O zaman kız Tülek’e söyledi: *“Ey yiğit, bu ürtekeyi alıp gitme, bu kutsal bibloyu canlandırıp Hak Tealâ sana vermiştir. Babam ansızın alıkoymasın. Böyle şeyler ona değişiktir, kendine bir ürteke sureti yap, alıp git! dedi. Tülek onun sözünü doğru buldu, ürteke suretini yaptı. O canlı ürtekesini kızın yanına bırakıp gitti.”*¹⁷⁵

“Yestey Mönki” adlı Tatar destanından alınan aşağıdaki metinde, Yestey Mönki karısına gelerek kahraman kişinin olduğu bir yer sorar. Karısı cevap verdikten sonra yola çıkacağı vakit hangi ata ne kadar bineceği konusunda dahi kocasına tembih eder:

(...)

Yilbegen’in atını alıp evine dönüp geldi. Karısına:

-Kahraman bildiğin yer yok mu söyle, dedi.

Karısı:

- Söyleyeyim! Yerin bittiği yerde Yer Kara denen yiğit var. Ona gidersin.

İki atını sal, gezip güçlensin.

Yestey Mönki atlarını saldı. Bir zaman sonra atlarına varıp, tutup geldi.

Karısı çıkıp atları gördü.

Benekli ata üç gün binsen, kara ata bir gün bineceksin!¹⁷⁶

Başkurt destanları arasında “masallaşmış versiyonu” açıklamasıyla ve İzege-İdege başlığıyla kaydedilmiş olan varyanttan alınan aşağıdaki metinde, babasına

¹⁷³ Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 434-435.

¹⁷⁴ Ürteke: “Küçük bir ağaçtan yontulmuş, koç veya teke suretinde, yanında kaval ile dans edilen küçük biblo.” Bk. Urmançı, a.g.e. C.1, s. 43.

¹⁷⁵ Urmançı, a.g.e. C.1, s. 69.

¹⁷⁶ Urmançı, a.g.e. C.1, s. 201.

saygısızlık yapan İdige'y'in oğlu, eşi tarafından güzel bir ders verilerek uyarılır ve aklı başına gelir:

(...)

Böyle giderken Yanbay, Elbek'e şöyle demiş:

-İşte ben sana bakıp geldim de sana söylemeye karar verdim, der. Sen ne biliyorsun? Bilmiyorsun, zekâsız sen. İki kız ortasına genç bir insan oturması lazım! Baban ise, yaşlı olsa da, kendisi oturmuş. –diye, Elbek'e düşmanca söz eder.

Elbek çok kızgın biriymiş. Fazla düşünmeden, arkadan gelip babasının kafasına bir kamçı geçirir, babasının iki gözü yerinden fırlayıp akar. Elbek İzege'yi at arabasından sürükleyip indirir de iki kız arasına oturup evine döner.

Evde bekleyen Elbek'in karısı ise kahinmiş, de. Elbek'in işini fark edip, beşikte yatan çocuğunun altına dikenli dal, kuşburnudalı koyarve kendisi ocağın arkasına gizlenmiş. Elbek kapıdan avluya girer girmez çocuğunun bağırarak ağladığını duyar ve cin gibi tozunup evine girer.

-Karısı ocak arkasından pat diye çıkıvermiş, de:

-A-ha, çocuğuna acıyor musun? Çocuğun için canın mı çıkıyor? Sen ise, düşmanın sözüne inanıp, babana ne yaptın? Herkesin kendi çocuğu kendisi için böyle kıymetli olur işte! diye azarladı, de, bunu.

Elbek hiçbir şey söylemeyip durdu da, başına vurmuş gibi geri dönüp evden çıkıp gitti, de. Atında koşturup varıp babasını yerden kaldırdı, de. Sonra düşman sözüne uyup babasını harap ettiğinden çok pişman olup babasını omuzlarına yükleyip eve götürdü, de. Babasını yüklemiş şekilde Elbek Batır şehri üç defa dolaşıp çıkıp babasının rızasını alıp barış içinde yaşamlarını sürdürdüler, de.¹⁷⁷

3.4. OLUMSUZ EŞ TİPİ

“İdige ile Muradım” destanından alınan aşağıdaki metinde Toktamış Han'ın karısı, görmediği hâlde görmüş gibi kötü bir rüya uydurup eşine anlatarak onu kandırır. Bunu yapmaktaki amacı, rüyasını İdige'nin Toktamış Han'a düşmanlık beslediği ve onu öldürmek istediği şeklinde yorumlatıp eşinin İdige'ye düşman olmasını ve onu öldürtmesini sağlamaktır. Kızları Inyibike, İdige'ye âşık olduğu ve han da İdige'yi sevdiği için, bu kızı seven Selahi, Toktamış Han'ın karısına fitne vermiş kadın da böyle bir tuzakla kocasını kötülüğe sevketmiştir:

(...)

Hanın yanına Han-bike
Gelivermiş o anda.
Görmediğini gördüm, diye,
Kendi niyetini düş diye,
Hana anlatmaya başlamış:

Hanım, uyuyordum,
Çok kötü bir rüya gördüm de,

¹⁷⁷ Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 305-306.

Yüreğim hızlı çarpıp uyandım,
Kendi kendime inanmayıp.
Etrafıma bakındım.
Çok oturdum düşünüp,
Aklım yetmeyip şaşırıp,
İnyı'cık diye az kala
Çığlık ben atmadım.
İnyı'nın dar bir yurttta
Uyuduğunu ben gördüm;
Boynuna dolanmış bir
Ejderha yılan gördüm.
Bağırmaya ünüm yok,
Savunmaya kimsem yok,
Sana koşarak gelmişim,
Seni yine hor gördüm;
Sarayda namaz kılıyorsun,
Başını açık gördüm;
Tahtın durduğu yerde
Çok kötü bir ocak gördüm
Ocak içinde koz yanar
Birisi koru nefesiyle üfler
Senin tahtını o kor ile
Odun etmek ister.
Korkum şudur ulu han,
Bu ne olur, ulu han?

Toktamış:
Ey Han-bike'm bu düşün,
Şeytan düşü değilse
Çok korkunç bir düş imiş
Sarayımda düşmanlık
Kılan adam mı vardır?

Han-bike:
-Saraydaki baş beyin
Elini uzatır kızına,
Bilir misin bunu, ulu han?
Kızın ona kocaya
Varırım dese, davaya
Karşı yanıtın ne, ulu han?
İdige evlenirim dediğinde,
İle haber saldıığında,
Dalaş çekişme başladığında,
Kararın ne olur, ulu han?
Benim bu gece gördüğümde düş:
Senin türbanını uçurmuş,
Kızı sarmış büyük yılan,
O olmasın, ulu han.¹⁷⁸

¹⁷⁸ Suleymanov vd., a.g.e. C.3, s.185-186.

Tatar destanı “Tahir ile Zühre”den alınan aşağıdaki metinde padişahın karısı, kızına vezirin oğlunu uygun bulmadığı için türlü hileler ve eşine büyü yaptırarak verdiği sözü unutturmuştur. Oysa padişah, daha önceden veziriyle birbirlerine verdikleri sözü tutup kızını Tahir’e vermeye niyetlidir. Karısının onu kötülüğe yönlendirmesi sonucunda ise hem Tahir’i hem de kendi kızları olan Zühre’yi toprağa verirler ve saçlarını başlarını yolarlar; ama elbette bir fayda vermez:

-Zühre’yi Tâhir’e vermem gerek, dedi ve sarayına gelip düğün için gerekli hazırlıklara başladı. Ama Zühre’nin anası hanım, padişahın düşüncesini sezip buna karşı bir hile aramaya başladı. Meğer, şehirde usta bir sihirbaz kocakarı vardı. Kısa zamanda hanım o kocakarıyı çağırtıp getirtti ve Tâhir ile Zühre arasında olan muhabbeti bir bir söyledi. Ayrıca padişahın seyredip bunları gördüğünü ve Zühre’yi Tâhir’e vermek istediğini de bir bir anlattı ve dedi ki:

-Ey kocakarı, benim Zühre’yi Tâhir’e vermeye hiç gönlüm yok yoktur. Çünkü benim kızım padişah kızıdır, şehzadelere lâyıktır ve bu Tâhir vezir oğludur. Sen bir ilaç yap, padişahın Tâhir’den gönlü soğusun, vermekten vageçsin, deyip, kocakarıya çok niyaz edip, yüz altın verdi. Eğer bu güzel işi yaparsan, bin altın daha veririm dedi.

Büyüyü yapan kocakarı, padişahın karısına gelir:

-Ey hanım, bu toprağı şerbet için koyup padişaha içirirsen çok iyilik görürün, dedi, hanım da, bu toprağı alıp, “tamam”, kocakarı diyerek bir zaman sakladı. Bir gün padişah şerbet istedi, Hanım da hemen okunmuş toprağı karıştırarak padişaha getirip sundu.

Hanın da çok susamış vaktiydi, şöyle böyle bakmadan şerbeti içti. O an padişahın gönlünde nefret ve soğukluk peyda oldu. Derhâl, Tâhir saray dan çıksın deyip, Tâhir’i Zühre’den ayırdı. Başka bir eve yerleştirip vadesini bozdu.¹⁷⁹

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere kadının, kocasını kötü olan bir davranışa itmesindeki sebep, annenin kızını vermek istemediği bir damat adaydır. Elbette bu durum, söz konusu anne tipinin kendini büyük gören, bencil ve olumsuz karakteri yüzünden meydana gelmektedir.

4. ANNE OLARAK KADIN

Tatar ve Başkurt destanlarında anne olarak kadına baktığımızda genellikle şefkatli, fedakâr ve korumacı olan bir anne modeli görmekteyiz. Anne kimi zaman bazı gerçekleri saklayan biri olarak görünse de yaptığı her şeyi evladını korumak adına yapar. Evlatlarına genellikle öğütler verip onları yetiştiren anne, çocuğu üzerinde aktif role sahiptir.

¹⁷⁹ Metinler için bk. Urmançı, a.g.e. C.2, s.127.

Eski Türklerde asalet yalnız baba tarafında değil, annede de aranırdı. Ev, karı kocanın ortak malıydı veerkek, daima karısına hürmet ederdi. Kadıninaile içindeki rolü şefkat, sevgi, evi ayakta tutma ile sınırlı kalmamıştır. Kadın, ev içerisinde olduğu gibi dışarıda da son derece aktif role sahip olmuştur.¹⁸⁰ Çalıştığımız destanlardan annenin hususiyetlerine dair dikkatimizi çeken örnekler, aşağıda belli başlıklar altında görölmektedir.

4.1. ANNENİN SEVGİSİ VE ŞEFKATİ

Aşağıdaki metin, Başkurt destanları arasındaki “Kuzıykürpes ile Mayanhılıv”dan alınmıştır. Küser Han, kızını Küsmes Han’ınoğlu Kuzıykürpes’le evlendirme sözü verir, ama Küsmes Han ölünce sözünden döner. Kuzıykürpes’in annesi bunu öğrenince oğlunun iyiliğini ve onu korumayı düşünüp Mayanhılıv’la beşik kertmesi olduklarını oğlundan saklar. Dolayısıyla Kuzıykürpes, bir nişanlısı olduğundan habersiz büyür; fakat bir gün yaşlı bir kadından bu durumu öğrenip annesine sorduğunda annesi doğruyu söylemez. Bunun üzerine Kuzıykürpes, annesinin canını acıtacak bir hileyle ondan gerçeği öğrenir. Sonra da annesi onun gitmesine razı gelmese de nişanlısını bulmak için yola çıkar. Oğlunu çok seven ve onun için endişelenen annesinin içi rahat etmeyerek oğlunun peşinden gider ve evladına dua ederek yolcular:

...Kuzıykürpes, evine döner dönmez annesine:

- Bana gelin olacak kız kimdi? Niye o beni bırakıp gitti? diye sordu.

Annesi:

- Nereden uydurdun bu sözü, oğlum?

Hiçbir kızın sana gelin olup istendiği de bırakıp gittiği de olmadı, dedi.

Sonra Kuzıykürpes:

- Anne, canım çok kavrulmuş kurmas çekti, bana kurmas kavurur musun? diye rica etti. Annesi sıcak kurması avucuyla vermek istemişti, Kuzıykürpes annesinin avucunu kapattı da: “Bana gelin olacak kız kimdi? Niye beni bırakıp gitti?” diye sordu. Bundan sonra annesi yakıcı buğday tanelerinin avucunu yakmasına dayanamayıp: “Sana gelin olacak kız, Küser Han’ın kızı Mayanhılıv’dı. Sana vermemek için babası çoktandır yedi dağ, yedi ova, yedi deniz, aşırı yerlere alıp götürdü.” diye söyledi.

(...)Kuzıykürpes gözünü açıp arkasına dönüp baksa, biraz önce geçtikleri dağın tepesinde saçlarını dağıtıp annesi duruyormuş.

O dağın tepesinden annesi:

¹⁸⁰ Bu konularda daha geniş bilgi için bk. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. Mehmet Kaplan, 1990, Ankara, Kültür Bakanlığı, s.152-160.

-Oğlum ben sana ne çok engeller gösterdim, saçlarımı kara orman ettim, göz yaşlarımı deniz, yedi pireyi yedi kurt ettim, hepsini geçip çıktın, batır yiğitmişsin, varacak yolun da, dönecek yolun da on olsun artık! diye söyleyip kaldı.¹⁸¹

Bu destanın Tatarlardaki varyantında ise ilgili kısım şu şekildedir:

Ana pilav yiyesim geldi, pilav pişir der. Anası pişirir, kaşıkla vermeye başlar.

-Hayır, elinle ver, der Kuzı Körpe.

Eliyle sıcak pirinci almıştı, Kuzı Körpe anasının avucunu sıkıp tuttu ve:

-Benim söylendiğim kız var mı? dedi. Kim o? Adı ne? dedi.

-Evet, Bayansılı, der anası.

-Neden ben bunu bilmiyorum?

-Onu babası alıp gitti.

-Neden? -Fakire vermek istemedi, der anası.

-Öyleyse bana azık hazırla, onu aramaya gidiyorum, der Kuzı Körpe.

- Oğlum, kırk ölüm bir gelse,

- Nasıl geçersin? der anası.

- İp atıp geçerim.

- Farenin bile geçemeyeceği sık orman olur,

Nasıl geçersin?

-Kırk kurda rastlasan,

Nasıl geçersin?

Kulaç atıp geçerim.

Anası ağlaya ağlaya azık hazırlar ve oğlunu yolcu eder.¹⁸²

Yine aynı destanın Başkurtlardaki bir varyantında ise ortadan kaybolan Barlıbay adlı oğullarına kavuşan anne ve babanın sevinci ifade edilmiştir:

(...)

Üçüncü gün deyince onlar, Sarıbay'ın yaylağına gelirler. Burada Sarıbay'ın kendisiyle kızından başka hiç kimse yoktur; çünkü, hepsi de bir günlüğüne ava gidip de beş gün boyunca dönmeyen Barlıbay'ı aramaya gönderilmişler. Babası, en çok sevdiği oğlunu, anası sevgili oğlunu gördükleri için hadsiz sevinir. Onu ölümden kurtararak yüklenip alıp gelen Yılıkıbay, ikisinin de canı gönülden söyledikleri teşekkür sözlerini işitir.¹⁸³

Aşağıdaki metin ise Başkurt destanı “Kıssa-yı Yusuf”tan alınmıştır. Kardeşleri tarafından kıskançlıkları sonucu kuyuya atılan Yusuf’u bir kervan bulur ve kardeşleri de ortaya çıkarak onu köle olarak kervandaki kişilere satarlar. Kervan Yusuf’u alıp giderken yolda annesinin mezarının yanından geçerler. Yusuf, mezardaki annesine içini döker ve annesi Rahile mezardan oğluna cevap verir. Rahile’nin sözleri, evladının yaşadığı zorlukları duyunca mezarında dahi yüreği yanan bir annenin feryadı ve şefkatinin yansımasıdır:

¹⁸¹ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 58-61.

¹⁸² Urmançı, a.g.e. C.2, s. 49-51.

¹⁸³ Suleymanov vd., a.g.e. C.2, s. 650.

(...)
Kervan yolu mezarlık üzere geçti
Yusuf'un bir kabre gözleri daldı
Öz anası Rahile'nin kabri imdi
Ağlaya ağlaya söylenir:
-Rahile anam,
Ne hâllere düştüm, gözlerini eyle!
Kardeşlerim sattı beni, sen bilip kal,
Özgür idim bendeliğe düştüm imdi.
(...)

Anasının mezarından bir ses geldi:
Aziz oğlum, Yusuf'um, söyle neler oldu?
Kardeşlerin ne düşünüp, öyle oldu?
Yusuf, sen mi bu hallere düştün imdi?

Canım oğlum, bu cefaya niye düştün?
Cefaya salacak o kadar ne yaptın?
Nasıl benim kabrim yanına geldin?
Kabir üzere bile canım parçalanır imdi.

(...)
Ey Allah'ım! Bu hacetim sana malum
Her zaman ümit bağlar tüm mazlum
Zalimlere satılmış benim oğlum
Kudret ile ona şefkat göster imdi¹⁸⁴

Bu destanın Tatar destanları arasındaki metninde ise annenin Yusuf'a cevap vermesi gibi bir epizot yoktur. Sadece Yusuf'un, annesinin mezarına kapanıp ağlaya ağlaya annesine bahtsızlığını anlattığından söz edilmiştir.¹⁸⁵

Aşağıdaki metin, Başkurt destanı "El kıssa Bozyiğit"ten alınmıştır. Karasaç adlı kızla Bozyiğit, birbirlerini sevip uzun süre sabırla kavuşmayı bekleseler de kavuşamamışlardır. Kızın babası, Bozyiğit'i öldürünce kız da kendini öldürür. Oğlunun öldürüldüğünü duyan Bozyiğit'in annesi, evladına sevgisini ve onu kaybetmenin kendisine verdiği acıyı dile getirir:

Bağrımın pasesi
İki gözümün bebeği
Canım sevdiği han balam
Seni nerede görürüm?
Kime balam derim?
Sen aklıma geldiğinde
Nasıl dayanıp durayım?
Uzak yola gidip sen
Söylemeyip gittin sırrını

¹⁸⁴ Suleymanov vd., C.2, s. 317-318. Destanın diğer varyantındaki ilgili kısım için bk. Suleymanov vd., a.g.e, C.2, s. 420.

¹⁸⁵ İlgili kısım için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 87.

Görmeden kaldım yüzünü
Bu ne hasret can balam?
Sevemeyip kaldım kendini
Bu ne hasret can balam
Sevemeyip kaldım yüzünü
Uzak yola gidip sen
Selam söylesem ulaşmaz
Candan tatlı can balam
Kederin içimden gitmez
Arayıp evde bulamazsam
Seni nerede bulurum?
Seni nerede arayayım,
Kimi sen diye koklayayım?
Senden başka biriciğim
Göz göreceğim yok idi
Senden başka bizlere
Naz gösterecek yok idi¹⁸⁶
(...)

Daha sonra da gidip oğlunun türbe hâlindeki mezarını bulur ve orada oğluna seslenir:

On ay seni taşıyıp,
Ana sütü emzirip,
Tatlı taam yedirip,
Beslemiş ananım,
Kalk, kalk [imdi] karşıda,
Anan durur karşıda,
Yakınıp ağlar başında.

Durmaz yere gidip sen,
Kalk, balam, kalkıp sen,
Hüzünlü ananım görüp sen,
Hallerimi öğren sen.
Balam niye [sen]bir sözsüz,
Sana geldim görmeye?
Yüz, ağzından sevmeye,
Geride kim kalır
Tayım kim olur?
Seni düşünüp yakınırsam,
Gözüme kan dolar.¹⁸⁷
(...)

Tatar destanı “Büz Yiğit”te ise ilgili kısım şu şekildedir:

Bağrımın paresi
İki gözüm karası
Canımın sevdiği can yavrum
Seni nerede görürüm?
Kime evladım derim?

¹⁸⁶ Suleymanov vd., a.g.e. C.2, s. 495-496.

¹⁸⁷ Suleymanov vd., a.g.e. C.2, s. 501.

Sen aklıma gelende
Nasıl dayanırım?
Uzak yola gitmişsin
Selam söylesem gitmez,
Candan tatlı can evladım
Kaygın içten gitmez

(...)

Yabancı ülkelerin içinde
Nasıl yaşadın, göz nurum?
Düşmanların elinde
Nasıl yaşadın, göz nurum?
Halkını almadan yanına
Bela geldi başına
Kurbanın olmaz mıydım
Gözden akan yaşına?!
Işığımı söndürdün
Düşmanımı sevindirdin
Ağlayarak ömrü geçsin diye
Ananı yalnız bıraktın
Bu ne hasret yârenler?
Bu ne kaygı yârenler?
Yürekte yanan ateş
Günden güne artıyor
Gönlüm dinmiyor
Sönen ışık yanmıyor
(...)

Hanımın ağladığı yer.

“On ay seni taşıyıp,
Emziğimle emzirip,
Tatlı yemek yedirip
Bakmış ananım.
Anan duruyor yanında.
Ağlıyor başında.
Kalkılmaz yere gitmişsin,
Kalk, yavrum, kalksana!
Kederli ananı görsene,
Hâlimi bir sorsana!
Sana geldim görmeye,
Yüzünü sevmeye,
Ardımdan kim kalır?
Tayım kim olur?
Seni düşünüp ağlasam
Gözüm kanla dolar
Ey hey, yavrum, hey yavrum
Kime “yavrum” diyeceğim
Kimlerle yaşayacağım
Yüzünü nerede göreceğim
Duysaydım sözünü
Görseydim yüzünü (...)¹⁸⁸

¹⁸⁸ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 437-447.

“İdige İle Muradım” adlı Başkurt destanından alınan aşağıdaki metinde İdige’nin dilinden annesinin şefkati, sevgisi, evladına bağlılığı ve fedakârlığı anlatılmıştır:

(...)

Dolu yağıp dururken
Kar boranı oynarken
Acımasız yel eserken
Aç kurtlar toplanıp
Hep birden uluyup dururken
Omzundan düşmanın
Oku geçip çıktığında
Yazın en sıcak günlerinde
Su bulamayıp şaşırıp
Boğazların kurduğunda
Üç dört günler boyunca
Dil üstüne koyacak
Bir parça ekmek görmeden
Açlıktan kavrulup dolaşırken
Babama yoldaş olmuşsun
Kara günü aydınlatıp
Babam ile gülüşüp
Kaya taşını döşek diye
Âdete göre hamile olup,
Dokuz ayda doğuracağını
Yedi ayda doğurmuşsun,
Bana ana olmuşsun;
Artık tümsek kadar oldun diye,
Beni vurup atmayıp,
Göz nurum diye avutup,
Beni okşayıp sevip,
Yüreğini sızlatıp,
Omzuna beni yükleyip,
Kendin savaşa koşmuşsun.¹⁸⁹

“Karasakal” destanında geçen aşağıdaki metinde annenin, çocuğuyla ilgilenirken ona şefkat gösterip güzel sözler söylediği, nazar değmemesi için dua ettiği, ileride yiğit bir evlat olup vatanını düşmanlardan korumasını dilediği görülmektedir:

Babası yokken anneye
Sırdaş dost olmuş,
Gönül dindirmiş, avutmuş.
Ağlarken çocuğu,
Koluna alıp koşma söyleyip:
“Yiğit de olur o,
Altın da olur o,

¹⁸⁹ Suleymanov vd., a.g.e. C.3, s. 282.

Üzülürsen, yanık açar o,
Seversen, gönül açar o.
Sübhanallah, maşallah,
Kötü artık (cin) korkmayıp,
Batır olup yaşasın.
Seyit, Küsum'e benzesin,
Yürekleri çift olsun,
Vahşi ata binip, sadak alıp,
İli düşmandan korusun.”
Diye beşik sallamış annesi.¹⁹⁰

Tatar destanı “Tülek Kitabı” başlıklı metinde geçen aşağıdaki örnekte oğluna yıllarca hasret kalıp yıllar sonra karşılaşan Tülek’in annesi, hemen tanıyamasa da annelik hisleriyle karşısındakinin oğlu olduğunu anlar:

(...) Ondan sonra büyük beylerin ve dahi ulu vezirlerin, ileri gelenlerin hanımlarına haber verdiler: “Bu padişahın kızına tebrike gelsinler!” diye. Bütün uluların hanımları geldiler. Tülek ve kızıyla görüştüler. O bey hanımları içinde Tülek’in annesi de vardı. Annesinin iki memesinden süt fışkırıp çıktı. Tülek’in yüzüne sıçradı ve ağzına girdi, Tülek yuttu, bal şekerden daha tatlıydı. Tülek süt lezzetinden ve toplantı güzelliğinden dolayı aklı gidip, ağlaya yazdı. Annesi sütü saçıldığında utanıp, dik bakamadı, şayet oğlu olduğunu şüphesiz anladı. İçinden söyledi: “Ah yazık benim bu iki mememe süt doldu, olan çocuğa yarar, bu kimmiş?” diye ağladı.¹⁹¹

4.2. ANNENİN ÇOCUĞUNA DUASI VE NASİHAT EDİP YÖNLENDİRMESİ

Başkurtların “Karagülumbet ile Akkülumbet” adlı destanından alınan aşağıdaki kısımda, oğluyla birlikte Karagülumbet’in zulmünden kaçarak ölümden kurtulan annesi Babsak’a nasihat edip dağıtılan uruğuna sahip çıkacak yaşa geldiğini söyler:

Annesi:

Ural hayvanın arasından
Adam yiyecek hayvan bulamadım.
Karagülumbet’ten daha vahşi yırtıcıyı
Ural’ımda arayıp bulamadım.

Karagülumbet bizi üvey gördü,
Kayın uruğumun hepsini esir etti.
Karagülumbet bize “büre yen” (kurtcan) oldu,
Yaylamaya sükunet vermedi.

Yavrucuğum, artık boyun uzadı,
Aklını da geliştir er olup.
Kıpçak illerine uruğun dağıldı,

¹⁹⁰ Suleymanov vd., a.g.e. C.4, s.151-152.

¹⁹¹ Urmançı, a.g.e. C.1, s. 75-77.

Toplayacak zaman geldi bey olup.

Babanın neslini, evladım, azarlıyorsun deme,
“Büre yen” (kurtcan) oldu bize hepsi de.
Karagülümbet gibi, ey, dağında
Üvey etti bizi çoğunluğu

Karagülümbet’e baban, evladım,
Bir ana sütünü emip doğmaktansa,
Babaannen, evladım, veba dokunup,
Gebe olmadan yatıp ölseydi.¹⁹²

Başkurt destanı Koblan Batır’dan alınan aşağıdaki metinde de annenin, ilini korumak için savaşa çıkacak olan oğluna nasihatları görülmektedir:

Ana oğluyla vedalaştığında şöyle demiş:

“Oğlum, aslanım,
Bileğine çok inan.
Yer gayretini almış o;
Yüreğine çok inan.
İl kudretini yığmış o;
Doru atına çok inan.
Gelinin baktığı yolkı o;
Askerine tam dayan,
İlden yığılan ordu o.
Bu gittiğin savaşta,
Esen gidip sağ dönersen,
İkiz koyun kurbandır,
İkiz buzağı kurbandır,
İkiz kulun kurbandır,
Hoşça kal oğlum, aslanım,
Açık olsun yolların!”¹⁹³

Başkurtların “Sura Batır” adlı destanından alınan aşağıdaki metinde, Kazan’a saldıran Ruslarla savaşmak için yola çıkacak olan Sura Batır’ın, annesine gelerek dua istemesi ve annesinin duası görülmektedir:

Sura Batır annesinin yanına gidip:

Ey annem, ey annem,
Aktaş beyini öldürdük,
Gitmez horluk getirdik.
Kazan adlı bir il var, diye,
Başı atacak yer var, diye,
Oraya yola çıkmak üzereyim,
Fatiha’nı ver anne

¹⁹²Suleymanov vd., a.g.e. C.3, s.530.

¹⁹³Suleymanov vd., a.g.e. C.4, s. 59.

Minhılıv:

Git, git çocuğum, git çocuğum,
Giderken gönlün sakinleşsin,
Kazan adlı şehrin
Kapıları açılsın.
Esen sağ gidip dön,
Fatiha'm seninledir.¹⁹⁴

Bu destanın Tatarlardaki “Çora Batır” başlıklı bir varyantında ise ilgili kısım şu şekildedir:

Çora annesine söyler:

- Al şimdi, annem, al şimdi
Sağlıkla kal şimdi!
Ali Bey'i öldürdüm
Ali Bey'in başına
Gelmez kötülük getirdim.
Narik'in oğlu ben isem,
Ben Kazan'a gidiyorum, der.

Annesi Çora'ya söyledi:

Dönsene, çocuğum, dönsene,
Atının başını çeksene,
Senin baban Narik ihtiyar,
Dokuz sultan öldürdü,
Kırım'dan çıkıp gitmedi.
Sen bir beyi öldürdün,
Kırım'dan çıkıp gidiyorsun, der.

Çora tekrar:

Al şimdi, annem, al şimdi,
Sağlıkla kal şimdi!
On ay beni taşıdın,
On ay beni emzirdin.
Halkalı beşik yaptırdın,
Sabah uykusunu dört böldün,
Çekip meme emince
Bağrına, ay annem, sinmişim.
Bundan sonra yaşayınca
Emdiğim sütü helal et!
Narik'in oğlu ben isem,
Ben Kazan'a giderim, der.

Bu anda annesi söyledi:

Kap Kap yemek verdim.
Helal olsun, yavrucuğum!
Ayrı memeden süt verdim,
Helal olsun, yavrucuğum!
Alarak git, çocuğum, alarak git,
At yanına salarak git
Yağa ezilmiş bişiyi
Çıkınına koyup git

¹⁹⁴Suleymanov vd., a.g.e. C.4, s. 81.

Yolda oturup yersin
Bunu veren annem,
Arkamdan ağlayıp kaldı diye
Beni de bir anarsın
Sen Kazana gidince
Dar sokakta yürürken
Ayağını yalayıp,
Çok sağlam bas, ey, Çora'm.¹⁹⁵

Başkurt destanı “Yek Mergen”den alınan aşağıdaki metinde Tugızak Nine, yazı geçirmek için çadır kurdukları yeri güvenli bulmayıp bunu çocuklarına ifade eder; fakat onlar kendilerine düşmanın zarar veremeyeceğini söyleyerek annelerine de cesaret verirler. Oysa Tugızak Nine’nin öngörüsü doğru çıkacak ve düşman saldırarak hepsini öldürecektir:

Tugızak Nine kendi çocukları ile birlikte yaylamayı düşündü. Ak İdil’in kendinin bütün saflığı ile parlayıp görünen sırt bir yerine bezekli beyaz çadırı kurdular. Tugızak Nine çadır eşiğinde baktığında Ak idil beyaz madeni gibi parlıyor, onun sakın yüzeyinde oynayan neşeli sardalya balıklarının yaptığı çemberler arka arkaya yuvarlanıp, kaybolup duruyordu. Bu kadar açık yerden Tugızak Nine evhamlanıp: “Heyhat çocuklar, çadırı pek de düşmanın gözüne diktik, sonu hayırlı olsaydı keşke.” dese de çocukları: “Ey annem, biz varken, düşmanın gözü kör” dediler. Sezgin ana gönlünün şüphesi bununla dinmezse de öz cesur evlatlarına olan güveni nineyi yüreklendirdi.¹⁹⁶

Tatarlarda “Cik Mergen” başlığıyla gördüğümüz bu destanın ilgili kısmı Tatarlarda da benzerdir:

Ne zamandır, Agıydil’in aniden dönüş yaptığı ak kıyısına doğru yeşil kırdaki Tugzak Ebi kendi çocukları ile yazlamayı düşündü. Agıydil bütün saflığı ile ışıdayıp görünür gibiyken yere süslü ak çadırı kurdular. Tugzak Ebi çadır kapısından baktığında, Agıydil ak kurdela gibi çalkalanıyor, sakın yüzeyinde oynayıp giden oyuncu balıkların yaptığı halkalar birbirinin arkasında kaybolup duruyordu. Bu kadar açık yerden Tugızak Ebi şüphelenip “*Ah eyvah çocuklar, çadırı pekçok düşmanın gözünün önüne diktik. Yani kurduk, sonu hayırlı olsa iyiydi*”, dese de, çocuklar: “Ey anneciğim, bizim olduğumuz zamanda düşmanın gözü kör”, dediler. Hassas gönlünün şüphesi bu sözle kaybolmasa da, kendi yiğit çocuklarına güveni ihtiyarı yüreklendirdi.¹⁹⁷

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak “Annenin çocuğuna duası ve nasihat edip yönlendirmesi” konusunda şunları söyleyebiliriz: Anne, dağılan uruğunu tekrar toplaması için evladına nasihat eder ve boyuna sahip çıkması için yönlendirir.

¹⁹⁵ Urmançı, a.g.e. C.1, s. 367-369.

¹⁹⁶ Suleymanov vd., a.g.e. C.4, s. 67.

¹⁹⁷ Urmançı, a.g.e. C.1, s. 323.

Başkırtların “Sura Batır” ve Tatarların “Çora Batır” destanlarında savaşmak için yola çıkarken anneden dua isteyen evlat ve anne duası, her iki grupta da ortak motif olarak görölmektedir. Tatarlardaki “Cik Mergen”, Başkırtlarda “Yek Mergen” adıyla görölen destanda ise Tugızak Nine’nin öngörüsü doğru çıkmış ve düşman saldırarak nineyi de ailesini de öldürmüştür. Bu destanda gelişen olaylar, annenin uyarı ve nasihatleri Tatarlarda da Başkırtlarda da benzer şekildedir.

Sonuç olarak anne, çocuğıyla ilgili olup onu doğru zamanda yönlendiren, nasihatlar veren, öngörüsü kuvvetli bir tiptir.

4.3. MERHAMETSİZ ANNE

İncelediğimiz destan metinlerinde anne için genel özellikler, çocuğına sevgisi, şefkati ve çocuğunu korumak için çeşitli tedbirlerle hareket etmesidir. Fakat Tatarların mitolojik destanları arasındaki “Altayın Sayın Süme”de ilginç bir epizota rastladık. Uzun süre çocukları olmayan yaşlı anne baba, yaptıkları hayırlar ve aldıkları dualar sonucunda bir erkek evlat sahibi olurlar. Fakat daha sonra çocuklarıyla ilgili olumsuz bir durum da yaşamadıkları hâlde ilginç bir şekilde ihtiyar baba, yaşlı karısına: “Oğlumuzu öldürelim!” der ve anne bu teklife karşı çıkmaz. Burada, yukarıdaki destan örneklerinde gördüğümüz annelerden çok farklı bir “anne” tipiyle karşılaştığımız için ayrı bir başlık altında değerlendirmeyi uygun gördük. İlgili kısım aşağıda görölmektedir:

Bir gün ihtiyar adam:

-Hanım dedi, oğlumuzu öldürelim! Oturduğu yere çukur kazıp, üstüne süslü minder döşeyip koyalım, dedi, ona oturturuz, oraya oturup çukura düştüğünde, orada öldürürüz, dedi.

Bu yiğit evine dönüp gelir. Atı, dört ayağını bir yere bastı, burnu ile yeri dürttü, ağzı ile nefes alıp durdu.

Çocuk:

-Ey atım, acıktın mı? Yoruldun mu?

Yiğite söyledi at:

-Yok yiğit, acıkmadım, yorulmadım.

Yiğit:

-Ne biliyorsun:

At söylüyor:

-Baban ile annen seni öldürmeye çalışıyorlar, dedi. Onlar baş köşeye çukur kazmışlar, onun üstüne süslü minder koymuşlar. Ona oturma yiğit, oturursan ölürsün.

Yiğit eve geldi. Babası ile annesi:

-Çocuğum otur mindere.

Çocuk:
- Yok, mindere ben oturmam. Yalnız yer de yeter bize.
Çocuk gelip yan tarafa oturdu, baş köşeye oturmadi. Çocuk babasına:
- Ey baba! Ben şimdi gidiyorum, sen izin ver! dedi.
Babası:
- Çocuğum git!
Çocuğu evden çıkıp atına bindi. Babası annesi, güle güle, dedi.
Çocuk gittikten sonrai adam karısına:
- Çocuğumuz adı olmadan gitti. Birisi çocuğumuza rastlasa, adın ne diye sorsa, çocuğumuz ne diyecek?
Karısı:
- Ey herif, çocuğu çağır! Dönsün!
Çağırdı babası. Dönüp geldi çocuk. Babası:
- Ey çocuğum, senin adın yok.
Annesi kocasına:
- Ad koy buna!
İhtiyar adam:
- Bindığın at, Arık Ciren adında, Altayın Sayın Süme adın bu çocuğum!¹⁹⁸

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, destanlarda “anne” konusunda bu tek örnek dışında dikkatimizi çeken bir “gaddar anne” tipi olmadı. Kocasını kötülüğe yönlendiren kadınlarda dolaylı bir gaddarlık sezilmekle birlikte, kız annesi olan bu kişilerin asıl düşüncesi, layık olmadığını düşündükleri bir erkekten kızlarını korumaktır. Destanlarda anne, ağırlıklı olarak evladına büyük bir sevgi ve şefkat besleyen, yaptığı her şeyi çocuğunun selametini düşünerek yapan bir tiptir.

Kadının anne olarak her destanda geçmediğini, bazı destanlarda anneden söz edilmesinin sadece anılmasından ibaret olduğunu, bazılarında ise destanda işlevsel olarak yer aldığını gördük. Bazen de aynı destanın varyantları arasında annenin varlık durumunun farklılık gösterdiğini gözlemledik.

Tatarlarda Mişek Alıp’ta sadece kuşların annesi, Yestey Mönki’de anne geyik görülür. Kör Ulı’da anneden söz edilmez. Kamber’de erkeğin yetim olmasına vurgu yapılır ve kızın da üvey annesi vardır. Yırtöşlik’te kız annesi (Erkek annesiyle ilgili epizot yoktur, sadece anılır.), Tahir ile Zühre’de kız annesi (İlk varyantta Zühre’nin annesi çeşitli epizotlarla aktif olarak görülür. Erkeğin annesi ise sadece anılır.), Alpamşa’da kız annesi (Sadece ilk metinde), Leylâ ile Mecnûn’da kız annesi (Erkeğin annesi sadece anılır.) ve Seyfûlmülk’te kız annesi bir veya birden fazla epizotla görülür.

¹⁹⁸Urmanç1, a.g.e. C.1, s. 175-177.

Tülek, Altayın Sayın Süme, Kara Kükel, Alıpmemşen, Kadiş Mergen, Ak Kübik, Cık Mergen, Çura Batır, Kuzı Körpe ile Bayansılı (Kuzı Körpe’de kızın annesi sadece anılır.), Yusuf Kitabı ve Şahsenem ile Garip’te (Şahsenem’in annesi sadece anılır.) ise erkek anneleri bir veya birden fazla epizotla yer alır.

Hikâyet-i İsa Oğlu Amet ve Büz Yiğit’te ise hem kız hem de erkek annesi görülür.

Bu bilgilerden sonra Tatarlardaki 23 destanda anne tipinin durumunun aşağıdaki şekilde olduğu anlaşılmaktadır:

Destanların on bir tanesinde erkek annesi, beşinde kız annesi, ikisinde hem kız hem de erkek annesi, Mişek Alıp ve Yestey Mönki’de insan dışında anneler görülür. Hurluga ile Hemra’da kız ve erkek annesi sadece anılır. Kamber’de ise erkeğin yetim oluşu vurgulanır, kızın da üvey annesi vardır. Kör Ulı’da ise anneden söz edilmez.

Annelerin ağırlıklı olarak erkek annesi olduğu ve mitolojik ile kahramanlık sınıfına giren destanlarda daha yoğun olarak karşımıza çıktıkları görülmektedir; fakat yine de epizotlar açısından değerlendirdiğimizde aşk destanları arasındaki Kuzı Körpe ile Bayansılı ve Şahsenem ile Garip’te erkek kahramanın annesi diğer gruptaki destanlara göre daha işlevsel olarak yer alır. Kız anneleri ise aşk destanlarında diğer gruptakilere göre daha aktiftir.

Başkurtlardaki 61 destanda annenin durumu ise şu şekildedir:

Zayatülek ile Hıvhlıv’da, Yek Mergen’de, Sura Batır’da, Akbuzat’ta, Uzak İle Tuzak Balabeşnek Parçası’nda, Kıssa-yı Yusuf/ Yusuf Kitabı’nda, Kerte Mergen’de, Aksak Timur’da, İlevkey, Keleyke ve Yayık Batırlar’da, Karagölümbet ile Akkölümbet’t, Küsek Bey ve varyantı Babsak Bey ile Karağölömbet Bey’de ve Karasakal’da; yani on iki destanda anne tipini erkek annesi olarak görürüz.

Alpamışa’da, Kuzıykürpes ile Mayanhılv/Kuzıykürpes’te, Gaysa Oğlu Emet’te, El-Kıssa Bozyiğit’te, Cengiz-name’de, İdige İle Muradım’da ve Koblan Batır’da; yani yedi destanda ise hem kız hem de erkek annesi görülmektedir.

Konur Boğa’da, Tahir ile Zühre’de, Seyfölmülük’t (Erkeğin annesi sadece anılır.) ve Zühre ile Aldar’da; yani 4 destanda ise kız annesi görülür.

Ural Batır'da ve Kara Yurga'da erkek annesi sadece anılır. Miney Batır ile Şülgen Padişah'ta kız annesi sadece anılır. Alıp Batır'da, Mamay Han Hikâyesi'nde; Yalık Bey, Karmasan ile Semesen Bey ve varyantlarında, Kübelek-Tilev Batırları'nda, Bıkyen Mergen'de, Yulay ile Salavat'ta ve Kinyekey'de erkek annesi sadece annelik vasfıyla anılır. Tülle Membet'te anne tipine dair bir epizot görülmez; sadece bazı kadınlar annelik vasfıyla anılır. “Kıpçak Soylu Yamgırsı Bey ile Kuskar Bey'in Yeni İl Bulduğu” başlıklı metinde de anne sadece doğum sebebiyle anılır. Akay Yavı (Savaşı)'nda Rusların zulmüne uğrayan bazı kadınlar, annelik vasfıyla anılır. Yani bu on üç destanda anne tipine epizotlarla örnekler bulunmamakla birlikte; annelik vasfıyla anılarak da olsa anneler bulunurlar.

İdil ile Yayık'ta, Akhak Kula'da, Mergen ile Mayanhılıv'da, Maktımhılıv'da, Targın Batır/ Targın ile Kucak'ta, Kıpçak Yiğidi ile Başkurt Kızı'nda, Muradım ile Buhkın'da, Eberey Batır ile Albirmes Alasabır ve varyantlarında, Aktaş Han'da, Han Kızı Altınses (Altınsaç)'ta, Möyten Bey'de, Teteges Bey'de, Kazanfari (Kanzafer) Bey Zamanı-İki Kilmek Kavgası'nda, Bayazıt Batır'da, Akşam Batır'da, Köbek Batır'da, Tülgen Batır'da, Teveş Mergen'de, Kara At'ta, Salavat Batır'da, Burangol Kaşka'da, Perovsky Yaylası'nda, Sükem Batır'da, Bilal ile Düsen'de ve Karas ile Akşa'da, yani 25 destanda ise anneden söz edilmez.

Başkurt destanlarında da erkek annelerinin ağırlıkta olduğu ve daha çok kahramanlık unsurunun öne çıktığı destanlarda görüldükleri anlaşılmaktadır. Kız anneleri Tatarlarda da olduğu gibi yine aşk destanlarında daha aktif olarak görülürler. Çoğu, “Beyler Hanlar Zamanını Anlatan Destanlar”la “Kahramanlar Hakkında Destanlar” arasında yer alan 25 destanda ise anneden söz edilmez.

4.4. KADIN TASVİRİ VE ÖVGÜ

Aşağıdaki metin, Tatar destanları arasındaki Leylâ ile Mecnûn'dan alınmıştır. Benigamir adlı Arap kabilesinde çocuğu olmayan zengin ve saygın bir adam, çocuğu olması için çok hayırlar işleyip dualar alır ve nihayetinde bir oğlu olur. Anne ve baba, adını Kays koydukları oğullarını naz ve nimetler içinde büyütürler. Çocuk yedi yaşına geldiğinde ilim öğrenmesi için o vilayette önde gelen bir hocaya gönderilir. Yine o çevrede başka bir kabilenin kızı olan Leylâ da aynı hocaya gönderilir ve iki çocukbirlikte okuyup samimileşirler. Bu samimiyetin sonrasında da aralarında aşk

doğar. Kays'ın Leylâ'nın güzelliğini farketmesi, ona karşı cins nazarıyla bakması ve gönlünde aşkın uyanmasına dair olan aşağıdaki kısımda Leylâ'nın bedenî özellikleri çeşitli benzetmelerle tasvir edilmiştir:

Günlerden bir gün Kays Leylâ'ya yan gözle baktığında gördü ki yüzü gül, saçı sümbül, bağı amber, kaşı kemer, gamzesi hançer, gözleri mahmur, siz teni kâfur, bedeni bir mehtaptır ki günden güne güzelliği artmakta.¹⁹⁹

Başkurt destanı “Ural Batır”dan aldığımız aşağıdaki metinde Yenbirzi Dede ile Yenbike Nine, oğulları olan Şülgen ve Ural’la birlikte ava gittiklerinde bir kuğu yakalarlar. Baba onu kesecekken kuş dile gelip insan neslinden olmadığını, Samrav adlı padişahın Huma adlı kızı olduğunu söyleyip kendisini bırakmalarını ister. Bu kısımda kız, kendisini anlatırken annesinin güneş olduğunu söyleyip kendi saçlarını “altın” olarak tasvif etmiş, saçlarını taradığında her yeri nurun kuşatacağını, geceleyin aya ışık verdiğini söylemiştir:

(...)
Anam bedenimi yıkamış.
(Öz nuruna suvaran,
Hepinize belli olan,
Güneş adlı anam var).

(...)
Samrav adlı padişahın,
Huma adlı kızım;
Altın saçımı tarasam,
İli nura garkederim;
Gündüz yere nur saçarım,
Geceleyin aya nur veririm.²⁰⁰

Başkurtların “Maktımhılıv” destanından alınan aşağıdaki metinde, kızın güzelliğine değinilmiş ve yüzünün aydınlığı resmedilirken üç kilometrelik mesafeden görünen bir nuru olduğu belirtilmiştir:

Eski zamanlarda Harıbay adlı bir han yaşamış. Onun bir oğlu ve Mahtımhılıv adlı bir kızı olmuş. Maktımhılıv'ın yüzü o kadar nurluymuş ki onun nuru üç kilometrelik çakırım yerden görünürmüş. O, işte bu kendi nuruyla dikiş dikermiş. Aya güneşe görünmemiş.²⁰¹

Aşağıdaki metin Başkurt destanı “Altı Yaşında Alpamışa”dan alınmıştır. Baydevlet adlı bir aksakalın tek kızı olan Barsınhılıv hem ozan hem güzel hem de

¹⁹⁹ Urmançı, a.g.e. C.2, s.203.

²⁰⁰ Suleymanov vd.,a.g.e., C.1, s. 65-66.

²⁰¹ Suleymanov vd.,a.g.e., C.2, s. 283.

altı batmanlık taşı döndürüp fırlatacak kadar batırdır. Kendisine birçok talip olsa da o, bir meclis kurup sınamalardan sonra eşini seçmeye karar verir ve aşağıda tasvir edildiği şekilde hazırlanıp meydana gelir:

Barsınhlıv, akboz yorgaya binip, gömlek giymiş, beline süslü bel bağları bağlayıp, yanak saçlarını küçük örgülere, ense saçını ayırıp iki örgü yapıp, uçlarını ipek ile desenli incilerle süsleyip, meydanın ortasına çıkmış.²⁰²

Başkurt destanı Kıssa-yı Yusuf'tan aldığımız aşağıdaki örnekte, Züleyha'nın güzelliği anlatılmaktadır:

(...)

Bu Züleyha, Melikzade, Taymus kızı.
Dolunay ay gibi parlayıp durur onun yüzü,
Cennetteki huri kızına benzer imdi.²⁰³

Yine aynı destanın aşağıdaki kısmında ise âşık olduğu Yusuf için saray yaptıran Züleyha'nın Yusuf için süslenmesi ve yine güzelliği tasvir edilmiştir:

Züleyha inci, mercanlar takıp saçını ördü.
İnci mercan çok güzelleştirdi onu,
Padişah gidince, Züleyha saraya girdi,
Yüz nuru saray içine yayılır imdi.
Üzerine o değerli ipek elbise giydi,
Desenli tacını başına taktı,
Münevver tahta oturmaya karar verdi,
Yüzünden parlak nurlar saçılır imdi.²⁰⁴

Tatar destanı "Yusuf kitabı"nda ise Züleyha'nın güzelliğine dair bilgi verilmeyip sadece padişah kızı olduğundan söz edilmiştir.²⁰⁵

"Zühre ile Aldar" destanından alınan aşağıdaki kısımda halk, karısı ölmüş olan uruk başı Allabirde'yi evlenmeye ikna etmek için uruklarının kızlarını aşağıdaki şekilde överler:

...hepimiz, bizi eskisi gibi kendinden gördüğün hakkına, bütün keder-hasretini unutup il ile birlikte yaşam sürdürmeye istediğin birimizin kızını seçip almanı hoş görürüz. Onların güzelliği de cesareti de kendine malum. At koştursa ata binip koşacak kadar, ok fırlatsa gerip ok atacak kızlarımız var. Su sülüğü gibi o güzellerin arasından en azından birisinden gönlün hoşlanmaz mı?²⁰⁶

²⁰² Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 355.

²⁰³ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 330.

²⁰⁴ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 346.

²⁰⁵ Bk. Urmançı, a.g.e., C. 2, 87.

²⁰⁶ Suleymanov vd., a.g.e. C.2, s. 96-97.

Aşağıdaki metinde ise Alabirde genç kızları isteyecek çağının geçtiğini söyleyince uruğundaki bir aksakalın Zühre’yi överek anlatması görülmektedir:

- Öyleyse, demiş onun yanında oturan aksakal, ben sana uygun olacak birisini tanıyorum. Çoluk çocuğunuz olmadığı takdirde de o yaşı ile de işi ile de sana eş olacak çok namuslu, çok da güzel huylu, ateş gibi çalışkan dul bir kadın. Kendisi bizim köylerden uzakta, İrendek boylarında hayat geçirir. Zühre’nin, onun ismi böyledir, mal-davarı çok; kendisi yapayalnız olsa da sürülerine hiçbir canavar baskın yapamıyor.²⁰⁷

Aynı destanın bir bölümünde de ejderin esir aldığı kızlardan biri olan Tanhılıv’ın güzelliği tasvir edilmiştir:

(...) Bu kızın boyu endamı söğüt dalı gibi boyu incecik uzundu, dizlerine kadar uzun siyah saçları gibi kaşları da simsiyah olup kırlangıç kanadı gibiydiler, uzun kirpikleri ise süzülerek bakan kocaman gözleri de siyahtı. Yanaklarında birazcık kızılık da vardı.²⁰⁸

Başkurtların “Zayatülek ile Hıvhılıv” adlı destanından aldığımız aşağıdaki metinde Zayatülek’in Hıvhılıv’ı güzelliğine hayran olmasını ve kızın saçlarının tasvirini görmekteyiz.

Zayatülek, gizlice, sessizce ışık oynayan yere yaklaşmış. Gelse, ne görsün, gölün kıyısında büyükçe bir taş üstünde saç örgülerini dağıtıp tarakla altmış kulaç uzunluğundaki kara saçını tarayan su kızı oturmaktaymış. Asılıkül’ün üstündeki nur oynamasına bu güzel kızın su altından çıkıp süslenmesi sebep olmuş. Yiğit, kızın güzelliğine hayran kalıp uzun süre kendine gelemenden bakıp durmuş. O, kıza yavaş yavaş yaklaşmış da ona fark ettirmeden ipek gibi yumuşak altmış kulaç kara saçından tutup almış.²⁰⁹

Başkurt destanı “Yulay ile Salavat”tan alınan aşağıdaki metinde Salavat, sevdiği kız Gülbezir’e hitap etmektedir:

Akımlara karşı dalga gibi,
Göğüslerin neden dalgalanır?
Sahiden de, yoksa kendisi öyledir,
Yoksa korkudan mı geliyor?
Olgunlaşmış elmalara
Alsu yansımış gibi yüzlerin;
Allanması, yoksa güzel rengi,
Yoksa öfke tuttuğun düşlerin?

Kamışlar arasından göle inmiş
Ay nuru gibi gözün göründü;
Ay yüzünde yansıyan benler gibi,
Yoksa gönlün böyle oyuldu?

²⁰⁷ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 97.

²⁰⁸ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 240.

²⁰⁹ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 318.

İlkbahar güneşinde ısınmış dağın
Büklümü gibi boyun titredi
Yoksa rüzgar gibi görüp gelişimi
Yürek gülün ondan mı devindi? (...) ²¹⁰

Başkurtların “Kuzıykürpes” destanından alınan aşağıdaki metinde, çocukları doğduktan sonra Kuzıykürpes’in babasıyla Mayanhılıv’ın babasının sürekli birlikte ava gitmeye başladıkları ve kız tarafında ailede Kuzıykürpes’in ustalığının, erkek tarafında da Mayanhılıv’ın güzelliğinin ve dikiş nakıştaki ustalığının övüldüğü belirtilmiştir:

O vakitten itibaren iki dost ava her zaman birlikte çıkar, birbirlerinin avılına gelip hâl hatır soruşurlar, dönünce kendi ailelerine Kuzıykürpes’in ustalığı, iş adamlığı hakkında Mayanhılıv’ın akıl alıcı güzelliği, dikiş nakış hünerindeki ustalığı hakkında övgüler düzerler. ²¹¹

Aynı destandan alınan aşağıdaki örnekte de Mayanhılıv’a ait bir tasvir yer alır:

Mayanhılıv ince belli, peri boylu, bembeyaz yuvarlak yüzlü olup iki yanağı pembeleşip gözleri parlayıp göğsü kalkıp duruyor, sesi de yüreği dertlendirip yankılanıyor. (...) ²¹²

Tatar destanlarındaki “Kuzı Körpe ile Bayansılı”da bu kısım yer almaz. ²¹³

Tatarların mitolojik destanları arasındaki “Tülek”ten alınan aşağıdaki metinde, Tülek’in gördüğü kızın güzelliği anlatılmakta ve saçlarına bilhassa temas edilmektedir:

O saat Tülek atının durduğu yerde bir kız gördü; gayet güzeldi, kim görse aşkından can verir gibi olurdu. O su perisi Çaçdar Han denen padişahın kızıydı. Tülek’in atının durduğu yere gelip, her sabah saçını tarardı. O kız saçını tarayıp dururken Tülek atından indi, kızın yanına geldi. Kız duymadı. Saçının uzunluğu altmış karış vardı; saçını iki yanağına salıp, tarayıp duruyordu. ²¹⁴

Başkurt destanı “Sura Batır”dan alınan aşağıdaki metinde Narık Bey’in evleneceği kız olan Minhılıv’ın güzelliği övülmüştür:

Minhılıv’a inci bezekli ipek giysiler giydirince, onun han-sultanlardan da güzel olduğunu görüp han, kendisi âşık olmuş, de. Beye değil, benim kendime layıkmış, demiş, de sadece içinden. ²¹⁵

²¹⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 217.

²¹¹ Suleymanov vd., a.g.e. C.2, s. 599-600.

²¹² Suleymanov vd., a.g.e., C. 2, s. 650-651.

²¹³ Urmançı, a.g.e. C.2, s.31-55.

²¹⁴ Urmançı, a.g.e., C.1, s. 31.

²¹⁵ Suleymanov vd.,a.g.e. C.4, s.73.

Aynı destandan alınan aşağıdaki örnek ise Minhılıv'a övgü olarak onun güzelliği anlatılmış, kaşları ve boyu resmedilmiştir:

İremelcik Dağ'ın ak taşları
Süsleyip yatar Ural boylarını,
Minhılıvcık, kimi âşık etmez,
Çekik kaşın, selvi boyların.

Güzeller güzeli çok Ural'da
Senin gibi güzelleri görmedik.
Hüda seni bize göndermiştir,
Olsun diye bir görmelik peri.²¹⁶

Tatar destanları içerisinde yer alan “Çura Batır Hikâyesi”nde ise Minlisılı'nın güzelliği ile ilgili kısım aşağıdaki şekildedir:

(...)Kazıy Bey Narren Batır'a Kabak başı Kara Üzden denen kişinin Minlisılı adlı cihanda eşi olmayan güzel kızını aldı.²¹⁷

“Kerte Mergen” adlı Başkurt destanından alınan aşağıdaki metin, Kerte Mergen'in kızı Könhılıv'a övgü olup bu metinde kızın bedenî unsurları benzetmelerle tasvir edilmiştir:

İncidir onun dişleri,
Kulaç onun saçları;
Gün gibidir diğer yanağı,
Ay gibidir diğer yanağı,
Gündüz görsen yüzünü,
Gece baksan yüzüne
Ay gibi parlayıp görünür.
[Öyle güzel, cemel kız]²¹⁸
(...)

Başkurtların “Son Hartay” destanından alınan aşağıdaki metinde ise Kara Abız'ın güzeller güzeli kızı Aybike'ye dair tasvirler görülmektedir:

(...)
Güzellikte hiç eşi yok dünyada.
Kuzgun kanadından kara saçları,
Geceleyin ayı kışkandırır kaşları;
Al su nurlar oynayıp durur yüzünde,
Tılsım dolu ateşler yanar gözünde.
Tek söz ile anlatmak gerekirse
Huri kızı,
Yakın ara yerin parlak yıldızı.

²¹⁶ Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s.76.

²¹⁷ Urmançı, a.g.e. C.1, s. 331.

²¹⁸ Suleymanov vd.,a.g.e. C.2, s. 543.

Aybike'dir bu güzelin ismi,
Tam denk gelmiş ismine cismi.
Boyanmasa da kaşları, tırnağı,
Boyanandan güzeldi, vallahi.
Sürme de kirpiğine sürmeler,
Karaşına bakıp dilin tutulur.
Bunun sırrı sadedir, bu gençlik,
Gençliğin ise ikizi güzellik.²¹⁹
(...)

Başkurt destanı “Cengiz-name” adlı aşağıdaki metinde Altun Han’la karısı Kürlevec’in bir kızının olduğu ve adını Gölemelek Kürekle koydukları kaydedilmiş ve aşağıdaki metinde görüldüğü üzere bu kızın güzelliği övülmüştür:

Ama Kürekle böyle biri idi; gülse, kurumuş ağaçta yaprak biter idi; kırıç toprağa baksa, ot biter idi; saçını tarasa, inci dökülür idi; tükürse, altın dökülür idi.²²⁰

“Han Kızı Altınses (Altınsaç)” adlı Başkurt destanlarından aldığımız aşağıdaki metinde Altınses’in güzelliği ve yiğitliği övülmüştür:

Bu hanın Altınses adlı çok güzel bir yüzü -ay gibi bir yüzü gün gibi, güzel bir kızı varmış. (...)

Altınses, babasının ordusunun yenilgiye uğradığını görünce kendisi çok hızlı bir koşu atına atlayıp, eline ok ve süngü alıp, düşmana karşı çıkmış. Altınses düşman ile çok sert savaşa da sağ kolu yaralanması nedeniyle geri dönmüş.²²¹

Destanlarda kadına dair tasvirler genellikle saçları ve yüzündeki unsurlar üzerinden olup övgüler de temelde güzelliği ve çeşitli kabiliyetleri yönüyledir.

5. KADININ HOR GÖRÜLMESİ

5.1. KADINA YÖNELİK TENKİT, AŞAĞILAMA VE KÜFÜR

Aşağıdaki metin “Kara Yurga” adlı Başkurt destanından alınmıştır. Ebley ve Mesem Han’ın kızı Maktımhılıv birbirlerine âşık olurlar; fakat Ebley’in kalın için malı olmadığından kızı isteyemez. Mesem Han ise kızını, istediği kadar yolkıyı veren Nöğöş Ağa’nın oğluna vermeyi düşünür. Ebley’in Kara Yorga isimli atı sayesinde gençler buluşurlar ve kaçıp toy kurup yaşamaya başlarlar. Bir gün Maktımhılıv’ın babası uruk batırlarını (boyun yiğitlerini) toplayıp gelir ve kızını aşağıdaki sözlerle aşağılayıp eleştirir:

²¹⁹ Suleymanov vd., a.g.e, C.3, s. 377-378.

²²⁰ Suleymanov vd., a.g.e, C.3, s.70.

²²¹ Suleymanov vd., a.g.e, C.3, s. 65-66.

“Daha büyüyüp boya yetmeden
Babasından kaçan kız
Babanın namusunu lekeleyip
Ural’ı aşıp geçen kız
Ural’da büyüyüp İdil’i bırakıp
Kır gözleyip kaçan kız,
Kirsiz olan neslime
Dağ gibi ayıp takan kız
Çalındın mı, aldandın mı?
Kaçırıldıysan alıp götürüyüm
Aldandıysan kanın helal
Burada öldürüp gideyim”

(...)

“At başıyla oynayana dek,
Babanın başıyla oynasaydın!
Kendin düşüp ağlayıncaya,
Evimde yatıp ölseydin!
Kin sözüm bitti şimdi,
İstersen, toyunu kurarız,
İstemezsen şimdi, yavrucuğum,
Geldiğimiz yoldan döneriz.
Ölürsen haber ederler,
Kırkını gelip okuruz.”²²²

Başkurt destanları “Zühre ile Aldar”dan alınan aşağıdaki metinde Zühre’nin ağzından hayatına dair anlatmalar görülmektedir. Batır bir kız olan Zühre, güreş meydanında birçok pehlivani yener. Kendisine daha önce talip olmuş olan Muynak ise onun babasına gelerek kendisini övüp Zühre’yi küçümser veya iyilikle ya da kötülükle onu kendisine alacağını söyler:

Ben güreşmem gereken sayıda batırları mağlup ettikten sonra kurdan çıkarak kalkmayı düşünmüştüm ki dönüp baktım ve ne göreyim, babamın yanına Muynak geliyor. Ben yerime geri oturunca bu kibir dolu bir bakışla babama şöyle dedi:
- Kıdras! Hatırlıyorsundur, bundan sekiz yıl önce geldiğimde, ben senin küçük kızını istemiştim. O zaman sen onun gençliğini bahane etmiştin. Şimdi ise o olgun bir kız, üstelik, bu erkek görüntülüler batır olarak da sayılmakta. Üstelik, damat olarak kendini mağlup edecek birini seçecek imiş, diye de duymuştum. Onun bu canavarlılığı sadece bu kısa boylu erkek görüntülülerini korkutabilir. Ama bana böyle bir gücüm varken bir kız ile güreşmek utançtır. Ben onunla güreşmeyi düşünmüyorum, o benim eşim olmalı. Bundan dolayı kızını bana vermeni istiyorum. Eğer buna rızanı vermezsen, ben onu sizden zorla çekip alıp giderim.²²³

“Tahir ile Zühre”destanından alınan aşağıdaki metinde aşkın ilk kendisinde uyandığı Zühre, hislerine engel olamayıp Tahir uykudayken onu dudaklarından öper. Burada kızların erkeklere göre daha erken olgunlaşmasına da bir örnek

²²² Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 310-311.

²²³ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s.184.

görülmektedir. Tahir ise kardeş olduklarını düşündüğü ve içinde henüz Zühre'deki gibi bir aşk duygusu uyanmadığı için Zühre'nin bu hareketi sertçe tenkit eder:

... Zühre'nin aşkı günden güne fazlalaşarak sabredemedi. Bir gün Tâhir uykuda yatarken, Zühre bunu görüp şimdi fırsat buldum deyip Tâhir'in dudağından öperek buseler aldı. O sırada Tâhir uyanıp gördü ki, Zühre kendisinin güzellik bostanından meyve ve çiçekler koparmaya ve dermeye gelmiş. Sonra Zühre'ye bakıp dedi:
-Ey utanmaz kız, ben senin kardeşimim, bu yaptıkların ayıp değil mi, deyip Zühre'ye kızıp, sert sözler söyledi.
Zühre öfkelenerek birkaç gün hocaya yalnız başına gidip okumaya başladı.²²⁴

Bu epizot Başkurt destanları arasındaki varyantta da mevcuttur. Burada metinle ilgili kısım şu şekildedir:

...On yaşa gelince ilk olarak Zühre'nin Tahir'e karşı aşkı uyanır. O aşk o denli güçlü olur, bir gece Zühre, hiçbir fırsat bulamayıp:
- “Sen benim kardeşimsin” diye Tahir'i dudağından öpüverir. Tahir onu bu davranışı için çok sert ikaz etmiş:
- “Ey utanmaz kız, ben senin kardeşimim. Neden böyle davranırsın?!” demiş. Buna küserek Zühre bir müddet mollaya ders almaya ayrı gitmiş.²²⁵

Başkurt destanı Cengizname'den aldığımız aşağıdaki metinde Altun Han'ın kızı Gölemelek Kürekle güneşten hamile kalır ve ana babası da millete çok laf çıkaracağını düşünerek kızları için bir gemi yaptırıp kırk kızla birlikte nasibini bulması için gönderirler. Kürekle gittiği yerde Turnavul Mergen'letanışır, hayatlarını kurarlar ve babası ölen Turnavul, han olur. Güneşten doğan oğluna Duyın Bayan adını verirler ve sonra Turnavul Mergen'den de iki oğlu olur. Duyın Bayan'ı Altun Han neslinden olan Alangu adlı kızla evlendirirler. Üç oğulları olur ve Duyın Bayan'ın ölüm vakti gelince oğullarının hanlık için kapasitelerinin olmadığını, öldükten sonra karısına düş döl olup geleceğini ve halka layık bir oğlu olacağını söyler. Saygısız çocukları babaları ölünce annelerini insan yerine koymazlar ve halka da zulmederler. Halk isyan edecek hâle gelip Alangu'ya çocuklarını şikayet edince o, kocasının söylediğini hatırlatıp eğer doğruysa bir oğlu olacağını söyler. Halk sevinir ve sakinleşir; çünkü Duyın Bayan'ı çok sevmektedirler. Fakat diğer çocukları halktan bu sözleri duyunca annelerine gelerek aşağıdaki şekilde hakaretler ederler:

O zaman Alangu dedi: “Çocuklarım! İmdi nereye gidiyorsunuz?” dedi. Orada onlar dediler: “Senin bu uyduruk sözünü duyup geldik.” dediler. O zaman Alangu dedi: “Ey şomlar! Benim sözüm ne için uyduruk olsun?” dedi. Onlar dediler: Uyduruk olmayıp ne olsun?!

²²⁴ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 111.

²²⁵ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 503.

Karnımda bir çocuk var, diye halk oğluna söyleyip, sen bizi oğul saymayıp, karnındaki çocuğu bekletirsin. Uyduruk olmayıp nedir?! dediler.
Sakalun mu (Sakaluk mu) sen,
Su içip gebe olmaya?!
Mani diyen kuş mu sen,
Gün ısısından (1: ısısına) gebe olmaya?!
Kavun karpuz musun sen,
Erkeksiz ağırlık eğmeye?
Tavuk musun sen, külde ağnayıp yumurta yapmaya?!
Kurt anası mısın sen,
Köpük yiyip gebe olmaya?!
Senin kocan ölmüştür.
Karnımda bir çocuk var diye halkı azdırırsın, dediler.
Yoksa sen önceki gün bir but karşılığı satın aldığın Yalın ile oynaş edip gebe olmuşsundur?! dediler.²²⁶

Bu örneklerle bakılınca kadının eleştirilmesinin ve aşağılanması temeli sebebinin, yaptığına “ayıp” görülen bir fiil olduğu düşüncesidir. Kibirli erkeklerin kadınları kendilerinden aşağı görerek küçümsedikleri de görülmektedir.

5.2. KADINA ŞİDDET

Aşağıdaki metin “Sura Batır” destanından alınmıştır. Narıkbay, Minhılıv adlı kızla evlenir ve düğün günü kızın güzelliğini görenhan, aslına kendisi baş dünür olup gençlerin evlenmelerine sebep olmasına rağmen kızdan çok hoşlanıp Narıkbay’a değil de kendisine layık olduğunu düşünür. Sonra da daha evliliklerinin ilk günleri olmasına rağmen Narıkbay’ı Moskova kenezliğine elçi olarak gönderip oradan uzaklaşmasını sağlar. Minhılıv bu durumdan şüphelenir ve eşini uğurlamış gibi yapıp göndermeyerek evde gizler. Han, Narıkbay’ın gidişinin ikinci günü süslenip hediyelerle Minhılıv’ın yanına gelip ona uygunsuz tekliflerde bulunur. Kadın onu reddetse de han, şiddet göstererek tecavüz etmek için Minhılıv’a saldırır. Kadını hediyeleri ve laflarıyla kandırabileceğini düşünmesi yönünden bu metinde şiddet yanında kadına hakaret de mevcuttur:

...Hanları giyinip süslenip gelmiş, değerli hediyeler getirmiş:
- Ey Minhılıv, sen Bey-hanımı değil, han-hanımı olmaya layıksın, der han.
-Hanım taksir, kendin baş dünür olup Bey- hanım ettin, ben kendi beyimi bırakmam ve ihanet etmem! der Minhılıv.
-Narık Bey’inden vazgeç onun başı şimdi dönülmez yere yolladı, de han.
-Allah’ı düşün, hanım Hüda cezasından kork!
-Ben, Hüda’nın yerdeki naibiyim, günah olursa, bağışlaması da bende. Seviyorum seni, hiç yoksa cariyem ol!

²²⁶ Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 80.

(...)

-Hayvanlar padişahı aslan vardır, diye başlamış sözüne Minhılıv. Ona her gün genç hayvanı yemeğe veriyorlarmış. Günün birinde ya yanlış ya da sınamak için hizmetçileri aslana kurdun yaralamış olduğu tayı salmışlar. Aslan onu yemeği reddetmiş: “Kurt artığını aslan yemez” demiş.

Minhılıv’ın dilinin altındakini çabuk anlamış, elbette, han. Lakin açgözlülüğünü zaptedemeyip “Han mı, bey mi, şimdilik aynı, ben erkeğim.” diye, Bey-hanıma saldırmış han taciz etmek niyetiyle. O an izlemiş yerinden Narık bey çıkıvermiş de öfkesinden bir kılıç vuruşuyla hanın kellesini uçurmuş.²²⁷

Aynı destanın başka bir bölümünde de bu olaydan sonra oradan ayrılan çift Yayık boylarına giderler ve adını Sura koydukları bir oğulları olur. Çocuk kısa sürede büyür ve bir batır olur. Sura’nın arkadaşlarıyla ava gittiği bir zamanda Kataylardan Geli Bey, Tamyanların yurdunu basıp Sura’nın babası Narıkbay’ı korkutup aşağılar, annesine ve kızkardeşine de ağır sözler söyler. Oğlu dönünce Narıkbay bunları Sura’ya anlatır o da Geli Bey’e gidip yaptıklarını yüzüne haykırır. Burada da kadına sözlü taciz ve hakaretler eden bir erkek görülmektedir:

Katay başkanı Geli Bey

(...)

Minhılıv adlı anama

Göğüs kaldırmaz söz söylemiş.

Kız kardeşim Karasaç’a

Demirden soğuk söz söylemiş bey...²²⁸

Bu destanın Tatarlardaki “Çora Batır” başlıklı bir varyantında ise han, Narık’in karısı Minli Sılu’ya göz koyar, ama kadının söylediği sözlerle akli başına gelip gitmek için toparlanırken Narık onu öldürür. Oradan ayrılırlar, oğulları olur ve adını Çora koyarlar. Çora’nın evde olmadığı bir zamanda hanın asker komutanı Ali Bey, Narık ihtiyara gelip ona, karısına ve kızına eziyet edip kötü sözler söyler:

(...)

Annesi Minli Sılu yaşlıya

Kötü sözler söyledi

Kardeşi Sılubik

Hıçkırıp ağlayıp durdu, de

Sürütüp oturak koydurdu

(...)

Annesi söyleyip ağladı:

Çoram çora olanı,

Sıçrayıp ata bineni.

Sürümden tay binen yok

Evime misafir gelen yok,

Asker başı Ali Bey

²²⁷ Suleymanov vd., a.g.e. C.4, s.74.

²²⁸ Suleymanov vd., a.g.e. C.4, s.79.

Savaş meydanında güçlü bey
Asker içinde ünlü, bey
Basmaya gelip kondu,
Baban Narik ihtiyarı
Başına gözüne vurdu,
Annen Miñli Silu yaşlıya
Kötü sözler söyledi,
Kardeşin Silubik
Gizli çatıya sığınıp,
Hıçkırıp ağlayıp durdu,²²⁹

“Karagülumbet İle Akkülumbet” destanından aldığımız aşağıdaki metinde ise şiddet, çok ileri boyuta varıp katliam olarak görülmektedir. Akkülumbet’in iki çocuğu vardır; kardeşi Karagülumbet’in ise her yıl dört eş değiştirip daldan dala konmasına rağmen hiç çocuğu olmamıştır. Akkülumbet’in düzenlediği toyda Akkülumbet, kardeşinin bu hareketlerini eleştirir. Akkülumbet’in oğlu Akyiğit de babasından sonra bazı küçük düşürücü laflar edip “Sadece köpeklerin belli bir karısı olmaz” deyince Karagülumbet içinde büyük bir kin besler. Sonra da bir fırsatını bulup Akyiğit’i öldürür ve onu gören karılarını hiç düşünmeden öldürüp hepsini göle atar. Destanda Karagülumbet’in davranışlarına bakıldığında kadınları çok fazla hafife alıp bir eşya gibi değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu kısımda da dört eşinin, kendisinin Akyiğit’i öldürdüğünü söyleyecekleri korkusuyla onları kolayca gözden çıkarıp öldürmüştür:

...Karagülumbet bunun uykuya daldığını öğrenmiş de kınından hançerini çıkarıp Akyiğit’e saplayarak öldürmüş.

-Araya girip benim alacağım kızı aldın, üstelik, o beni köpeğe benzetip babanın önünde güldün. İşte şimdi gül... Şimdi da elinden alırım artık. Babsak’ı öldürsem, ağabeyim yaşlıdır, o biraz süre sonra zaten ölür, onun beyliği de bana kalır, diye kendi kendine konuşa konuşa Akyiğit’in ölüsünü göle atmaya uğraşırken karılarının çilek toplayıp döndüğünü görmüş de: “Bunlar gördü, şimdi birisi söylemezse, birisi mutlaka söyler, bunları da öldüreyim.” diye, karılarını da boğazlayıp öldürmüş, hepsini göle atmış ve evine dönmüş, de.²³⁰

“Küsek Bey” başlıklı destanda ise Karagölömbet adlı kişi, aralarında düşmanlık oluşan Babsak Batır’ın kendisini de bütün halkını da öldürür. Saklanan karısı Yemile’yi bulunca güzelliğine âşık olup kadını tehdit ederek kendisine eş yapar:

Güzelliğini Yemile’nin Batır görünce
Âşık olup kızgınlığı biter şimdi

²²⁹ Urmançı, a.g.e. C.1, s.381.

²³⁰ Suleymanov vd., a.g.e. C.3, s. 524.

Karağölömbet Yemile'ye "Giyin" der
"Ufak tefek şeylerini topla" de
"Ben seni evime alıp döneceğim,
Sana yalnız dünya geçirmek zor" dedi.
Ben seni hanımlığa alacağım, der,
Yoksa içinde eğer bebeğin, der;
Sana eş olmam diye söylersen
Şurada bıçakla öldürürüm! "der.
Yemile, korkusundan titrer, de,
Ne yapacağını şaşırır, de;
"Babsak'ın karısını alacağım kendime" deyip
Kara Ağa'nın gözleri alev gibi ışıldar, de.²³¹

Yemile korkuyla giyinir ve büyük bir üzüntüyle Karağölömbet'le gider. Evdeki iki karısı Yemile'yi kıskanıp kocalarına onun hamile olduğunu söyleyip tehlikeye dikkat çekerler. Çaresiz kadın bir sürü acıya katlanıp bir şekilde bu işten kurtulmayı başarıp soyunu devam ettirir:

Evdeki iki hanımı Yemile'yi görünce kıskançlıkla:
"Bu kadın hamile; onun karnında Babsak'tan tohum kalmış; eğer o doğarsa başına bela olur" deyip Karağölömbet'i büyülerler. Karağölömbet'in kalbine korku düşer. O karnındaki çocuğu öldürme niyetiyle Yemile'nin bütün vücudunu kıl çilbirle ovmaya girişir. O zaman Yemile azaba dayanamayıp:
"Öldürecekse, tezce öldür; bana boş yere eziyet etme, ben hamile değilim" (der). Karağölömbet bunu doğrulayacak delil sorar. Yemile, ne olursa olsun deyip delil diye dışarıda koşuşturup duran bir kara düveyi gösterir:
"Eğer şu düve gebeyse ben hamileyimdir; kısırsa hamile değilim" (de). Karağölömbet, düveyi tutup karnına bakmaya gider. Düve Yemile'nin bahtına kısır çıkmış, (de). Ondan sonra hepsi de Yemile'ye:
"Sana boş yere eziyet vermişiz" deyip af dilerler. Sözü'nün dürüstlüğü doğrulandı deyip Karağölömbet, Yemile'yi üçüncü hanım edip alır. Yemile, ölümden kurtulup Karağölömbet yurdunda yaşamaya başlar.²³²

"Ural Batır" destanından aldığımız aşağıdaki kısımda Yenbirzi isimli ihtiyar baba, oğulları Ural ve Şülgen'i hayat pınarını bulmaları ve ölümü görürlerse de başını kesip getirmeleri için yolcular. Yolda çeşitli durumlar yaşayan kardeşler; biri sağa, diğeri sola giderek yola devam ederler. Sağ taraftan giden Ural, çok yol gidip kocakarı kılığında bir güzele rastlar. Kadın önce korkar; ama sonra Ural'a güvenip Katil padişah tarafından kendilerine yapılan zulümleri anlatır:

Ah yiğidim, bilsen sen,
Bizim elde olsun sen,
Katil padişahın yaptığı
İşleri görsen sen,

²³¹ Suleymanov vd., a.g.e. C.3, s. 549-550.

²³² Suleymanov vd., a.g.e. C.3, s. 550-551.

Ağrı sızı görmeden,
Ölüm başa gelmeden
Kadın-kızı erkekleri,
Ayırmadan genç, ihtiyarı
Kolunu, ayağını bağlatıp,
İyilerini seçtirip
Yılda bir toplatır,
Sarayına aldırır;
Kızı ayırır yiğitini,
Kendisi seçer kızını, kadını,
Kalanlarını da,
Askerleri gözlerler
Kendilerine seçerler;
Diğerlerini açmadan
Kanlı gözyaşlarına bakmadan,
Canlı, sağ olsa da
Kızını göle attırır, (...)²³³

Başkurtların “Akay Yavı (Savaşı)” başlıklı destan metninde Rusların Türklere yaptıkları zulümlerden söz edilmiştir. Destandan aldığımız aşağıdaki metinde bilhassa kadına yönelik bir şiddet olmasa da kadın ve çocuk demeden herkesi öldürmeleri yönünden bu örneği de almak istedik:

...Ruslar, geceleyin sessizce topraklarını getirip tan vakti ansızın ateş etmeye başlar. Miskin Başkurtlar, nereden ateş edildiğini anlayamadan dört yönde koşuşmaya başlar, çok sayıda kadın ve kızlar, çocukları ile ırmağa doğru koşarlar. Onlar ve yaralıları ırmakta boğulup can verir.

Bu savaşta sazlık ırmakta o meyitlerden mendirek oluşur. Yaşlı ve ihtiyarları, köpekleri döverek öldürür gibi, taş ve topuzlarla döverek öldürdüler, emzikteki ufak bebekleri kılıçları ile paramparça ederek attılar, zavallı kadın ve kızların karınlarını deldiler, geçleri de öldürdüler.²³⁴

Aynı destanda yer alan aşağıdaki kısımda da bilhassa içteki düşmanların hainlikleriyle Tamyan uruğuna karşı yapılan zulümler görülmektedir. Bu kısımda da kadınlara yapılanlar özellikle dikkati çektiği için almakta yarar gördük:

...Tamyanlar, göç etmeye karar kılıp Kıpçak toprakları üzerinden geçer. Lakin onlar, Hakmar’a doğru geçerken ihanetçi Kıpçaklar bunu Ruslara yetiştirir. Ruslar, gizlice hücum ederek bunları tarumar edip, kadın ve kızlarını köle edip, işe yaramayan yaşlı ve ihtiyarlarını öldürüp, mal davalarını kovalayıp götürürler. Tamyan aksakallarından Akmanay, Yeyengol, Kaçak Kinyegol, Sultangol, hepsi de orada helak olur. Kadın ve kızlar, Ruslardan korkup yavrularını ırmaklarına atarlar. Atmaya yetişemeyen bazılarının bebek beşikleri, ağaç budaklarında asılı kalır, o yavrular öyle helak olur. Ruslar Kükse (Gökçe) Tarhan’ın karısını, Surakay’ın yaşlı anasını kılıç ile ikiye doğrayıp, yolun iki tarafına atıp gitmişlerdir.²³⁵

²³³ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 69.

²³⁴ Suleymanov vd., a.g.e., C 4, s. 141.

²³⁵ Suleymanov vd., a.g.e. C.4, s. 142.

Tatarların “Hikâyet-i İsa Oğlu Amet” başlıklı destanından alınan aşağıdaki metinde Canıbek Han, avlanmaya gitmeden önce doğumu yaklaşan karısına, kendisi dönene kadar doğum yapmış olacağını, çocuk kız olursa öldürmesini, erkek olursa kendisine müjdecî göndermesini, kız olur da öldürmezse karısını öldüreceğini söyler. Burada hamile bir kadına yapılan psikolojik şiddetin yanında, kız çocuğuna karşı öldürmeyi düşünecek kadar ileri derecede bir düşmanlık görülmektedir:

- Ey hanım! Ben avdan dönene kadar çocuk dünyaya gelir. Eğer kız çocuk olursa öldür! Eğer erkek olursa güneyden sevdiğin birini müjdecî olarak gönder! Eğer kız doğurup öldürmezsen seni öldürürüm, dedi.²³⁶

Bu destanın Başkurtlardaki “Gaysa Oğlu Emet” başlıklı metninde de aynı durum görülmektedir:

...Han kendisi dedi:

-Ey Han-Sultan! Ben avdan dönünceye kadar çocuk doğarsa, kız çocuğu doğarsa, öldürün, eğer erkek çocuğu doğarsa, doğduğu yerden kendin sevdiğin insanı müjdecî istemeye gönderin! dedi.

-Eğer kız çocuğu doğup öldürmezsen, kendini öldürürüm! dedi.²³⁷

Tatar destanlarından “Seyfölmölk”te devin eziyet ettiği bir kız görülmektedir. Seyfölmölk, denizin dibinde bir devin esir ettiği Melike adlı kızı kurtarmak için kızın yanına gider:

Orada elleri ve ayakları bağlanmış, yüzü sararıp solmuş güzel genç bir kız görüyor. (...)

- Sen peki kimsin? Niçin bu denizin dibinde böyle bağlı hâlde yatıyorsun? diye sorar.

- Benim ismim Melike. On bir yaşında gölde yıkanırken dev perisi beni kaçırmıştı. (...) İşre bu şekilde sekiz yıldır yaşıyorum, der. On sekiz yaşını geçmiş o kız. Böyle bağlandığı demirin içinde kaygı içinde sararıp solmuş güzel Melike.²³⁸

Onlar bir süre konuştuktan sonra devin sesi duyulur ve Seyfölmölk ona görünmemek için kaçarken ayakkabısının birini düşürür.

Seyfölmölk, çıkıp gider. Merdivenden çıkarken, ayakkabısının biri düşer. Kız yerinde yatar kalır. Elleri ayakları bağlı devin gelişini bekler. Dev gelip girer kendi yolundan. Girerken ayakkabıyı görür.

- Bu hangi ayakkabı? Nereden aldın bunu? Yoksa biri mi girdi?

Daha sonra Melike’ye çok kızıp korkunç dişlerini gıcırdatarak gelir.

-Bugünden sonra sana inanmıyorum. İnsanlar getiriyorsun evime. Bağını ben gelince de çözmeyeceğim. Hep böyle bağlı kal.²³⁹

²³⁶ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 101.

²³⁷ Suleymanov vd., a.g.e. C.3, s. 387.

²³⁸ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 313-315.

Dev, Melike'nin ellerini dahi çözmeden çıkıp gider. Dev gidince Seyfölmölk gelir, kızın ellerini çözer. Melike çok ağlar:

- Ey, şu ayakkabı yüzünden Dev bana yapmadığını bırakmadı. Eziyet etti, zinciri de çözmedi. Bana daha da zorluk çıkardı, der Melike.
- Seyfölmölk ayakkabısını almak ister.
- Yok, ayakkabıyı yerinde bırak. Eğer alıp gittiğini öğrenirse yine beni suçlar, der kız.²⁴⁰

Bu destanın Başkurtlardaki metninde ise Melike, ejderin her tarafı kapalı bir beşiğe hapsettiği bir kızdır.²⁴¹

Başkurt destanı “Zühre ile Aldar”da perinin esir aldığı Türkmen Mirzasının kızı olan Tanhılıv'ın hikâyesi de kızın ağzından anlatılır. Anne babası öldükten sonra Tanhılıv, kendisi istemediği halde ablası tarafından zorla kendi çıkarlarına uygun birine verilmiştir. Kız buna karşı çıkıp ablasına isyan edince de ondan şiddet görür:

- Sen benim miras mülkümü kendine almaya çalışarak gönlüm beğenecek tüm damat adaylarını saymayıp reddettin, beni bahtsız ettin, malım mülkümün iyiliğini görme, dedim. Benim böyle açıkça söylediğim sözlerden o hiddetlenerek uzun saç örgülerimden yakaladı ve hâli kuvveti bitinceye kadar beni sertçe dövdü. Yine de ben dediğim sözlerden dönmedim. Böyle suratsız birine varmaktansa, ölürüm daha iyi, dedim. Ne kadar karşı koysam da ablamın sözü söz oldu, beni o Karakalpak'a vermeye anlaştılar.

Bir iki gün geçince, ben bir akşamleyin çadırdaki yapayalnız el işleriyle uğraşarak otururken ablam bu Murat adlı Karakalpak'ı imam ile daha da birkaç ihtiyar peşine alıp geldi ve onlara yer göstererek beni Murat'a kocaya verdiğini söyleyip imama nikâh okumasını söyledi. Bu sözler, benim yüreğime ok gibi saplandılar. Orada gürültü çıkartıp çadırdan kaçıp gitmek isterken ablam ile diğer iki ihtiyar beni yakaladılar ve komşuların sesimi duymaması için ağzımı bağlayıp çadırdan çıkardılar. Sonra beni deve sırtına bağlayıp yatırdılar ve Murat kendisi de binince, deve koşturup çıkıp da gitti. (...) Murat'ı bekleyen yoldaşlarının yanına gelmiştik. (...) Orada benim bağlarımı çözdüler ve Murat karşılık gösterip ses çıkarırsam yeniden bağlayacağını söyleyince ben ona boyun eğmeden edemedim. (...)²⁴²

Aşağıdaki metin ise Başkurtların “Kerte Mergen” destanından alınmıştır. Kerte Mergen ava çıktığında kızı, Kalmık Han'ın oğlu tarafından kaçırlır ve tecavüze uğrar. Babası kızının peşinden gidip kurtarsa da kızı hamile kalmıştır. Bunun üzerine kız, aşağıdaki türkületle yaşadığı acıyı dile getirir:

(...)Bu anda Könhılıv Kalmık esiri hâlinde ıstırap çekip oturmuş. Kendi intizarını hüznölü yıra aktarır, kan yaş dökerek türkület söyler:

²³⁹ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 315.

²⁴⁰ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 317.

²⁴¹ İlgili kısımlar için bk. Suleymanov vd., a.g.e. C.2, s. 519-524.

²⁴² Suleymanov vd., a.g.e. C.2, s. 241-242.

Kum devesi otlar çölde,
Çöl yerinde acılık.
Ben, yaş dökerim Kalmık ilinde,
Benim yazgımdır, esirlik.

Canavardan da yaman yad bağır,
Var maksatları, hırsızlıktır.
Deve malı otlar dağlarda,
Benim yerim horluktur.

Sabah da olur, akşam da olur,
Akşam oldu mu, bana zor olur:
Kırpık uçlarım hiç kurumaz,
Siyah gözlerimde yaş bitmez.

Baba sözcüklerini dinlemedim ben,
Kalmık ellerine ben düştüm,
Kalmık oğlu beni hor etti,
Namusumu benim kirletti.²⁴³

(...)

Yukarıdaki destan metinlerini incelediğimizde kadının şiddet görmesini tek bir nedene bağlamak güçtür. Kadına yönelik şiddet ilk etapta sözlü taciz ve hakaretlerle başlamaktadır. Kadın bazen yaşanan durumlarda hiçbir suçu ve günahı olmaksızın gözden çıkarılıp şiddete maruz kalırken bazen de hayatıyla ödemiştir. Bazı örneklerde kadının güzelliğinden etkilenen erkeğin onu elde etmek istediği, kadın reddedince de şiddete başvurduğu görülür. Bazen de bir kızla evlenme talebinde bulunan; fakat reddedilen erkek, kızın babasına gidip iyilikle veya kötülükle baskı kurarak kızı zorla almak ister. Kızlar bazen de esir olduklarında şiddete maruz kalırlar. Anne babasını kaybeden kızın, ablası tarafından zorla evlendirilmek istendiği ve reddedince hırpalandığı bir örnek de yukarıda mevcuttur. Kadın, evladını korumak için de şiddete maruz kalabilmektedir. Bu ve benzerleri, Tatar ve Başkurt destanlarında kadına yönelik şiddete dair örneklerdir. Bunlarda amaç, kadından hınç almak, baskı kurup onu rencide ederek karşı tarafın isteklerine boyun eğmesini sağlamaktır.

²⁴³ Suleymanov vd., a.g.e. C.2, s.546.

6. DİĞER KADIN TİPLERİ

6.1. YARDIMCI KADIN/YENGE

Başkurt destanı “Alpamişa”nın bir varyantında Eyler Han’ın oğlu Büler Han’ın ise kızı olur. Oğlana Altan, kıza Barhın adını verirler ve bunlara beşik düğünü yaparlar. Aktübe adlı ihtiyarında Alpamişa adını verdikleri oğlu dünyaya gelir; üç günde büyüüp dördüncü günde ayağa kalkar. Barhın hem akıllı hem güzel hem de sevecen ve çalışkan olup beşik kertmesi olan Altan’ı istemez; kendi eşini sinama ile seçmek ister. Her şeyi tam olan Barhın’ın sadece gönlünde boşluk vardır ve onu dolduracak kişiyi aramaktadır. Yengesine de Barhın’ın durumunu farkederek, gönlünü Altan’ın dolduramadığını anlar ve onun dertlerini dinleyip çözüm için uğraşır. Buradaki “yenge” karakteri, Barhın’ın ağabeyinin eşidir.

Onun üzgün dolaştığını görüp, bir gün yengesine koşma söylemiş:

- Nurlu yüzün sarı basmış, Barhınhılıv,
Sırlı yüzün keder basmış, Barhınhılıv,
Barhınhılıv, söylesene güzel
Barhınhılıv kimi düşünür?
Genç gönlün kime ait?
Söylesene güzel, söylesene güzel

Barhınhılıvda yengesine koşmayla cevap vermiş:

Bıraksana yengem, bıraksana yengem,
Can sırdaşım olsana yengem
Altan’ın yolunu kessene yengem
Kulağımdaki diş izini
Silsene yengem, silsene yengem.
Yüreğime deva versene, yengem, (...)
Sonra akıllı yenge işin aslını anlamıştı, Barhınhılıv’a bir soru sordu:

- Can sırdaşın olurum,
Altan’ın yolunu keserim,
Kocamın güzel kız kardeşini
Kimin koynuna ki götürüp vereyim?
Barhınhılıv’ın cevabı:

- Döngü, her döngüsü sonrası döngü
Er yiğitler geçen yol olur
Uçar kuş gibi koşup gelen
Kız yüreğini eriten o olur
Cesurdan da cesur bi yiğitin
Tolpar da atı olur bindiği
Esin gönüllü bir kız evladın
Batır da olur sevdiği
(...)

Kayın kardeşin Barhına
Öyle bir yiğit eş olur
Ozanlar tavsiye verir

Batırlar gürüş verir
Barhın'ın karşısına gelsin,
Barhın'a gürüş versin,
Gürüş tutan batıra,
Yenip çıkan batıra,
Barhın yüreğini verir,
(...)

Bu sözleri yengesi ağabeyine söyler, ağabeyi babasına iletir. Büler Han kızını çağırıp alır. Geleneği bozmamak gerektiğini söyleyip, azarlayıp alır. Barhınhılıv söylediklerini tekrarlar: “Bana eş olacak kimse, belini eğip gürüş tutsun, kim beni bu gürüşte yenerse, babam ona versin.”

Sonra Barhınhılıv babasının sarayındaki atları eyerletip, yengesi ile kız arkadaşlarını yanına alıp, omzuna kuş oturtup sahraya çıkıp gitti.²⁴⁴

Başkurtların “Tülle Membet” destanından aldığımız aşağıdaki metin, Ebit İhtiyar olarak da anılan ve aklî dengesi bozuk olduğu söylenen Gebidulla bin Rehmetulla ile ilgili bir örnektir:

Ebit yeni gömlek diktirip yengesi Safiye'ye gösterir:

- Yenge, işte gelinin gömlek dikip giydirdi, deyince, Safiye dikişine göz atıp:
- Kör biri bile böyle dikmez, evine gidip parmağını çiğne, demiş. Ebit evine dönüp:
- Hebib, hani parmağın, diye Hebib'in parmağını dişleriyle çiğnemiş. Ebit Hebib yamal lakabı bundandır.²⁴⁵

Yine aynı destanın başka bir varyantında ihtiyar Oltanbey ile Bike ninenin çocuğu olur. Bebeği yalnız doğuran nine, çok büyük olduğunu görünce korkup onu bırakıp gitmek ister. Bebek onunla konuşup kendisini yüz üstü bırakmamasını, aksi hâlde babası gelene kadar ölebileceğini söyler. Nine eve gidip kocasına anlatınca adam, pehlivan doğurduğunu söyleyerek oğlunu almaya gider ve ismini Alpamışa koyar. Sonra da ağabey ve kardeşlerini toplayıp: “Yengeniz pehlivan dünyaya getirdi.” der.

Destanın ilerleyen kısımlarında Alpamışa'nın arkadaşı ve herkesin küçümsediği biri olan Karnile Tukay'a Alpamışa'nın annesi Bike Nine kımız sununca: “Sağ ol, yenge! Böyle bir kımızı hiçbir zaman içtiğim olmamıştı. Sen beni adam yerine koyup bana kımız içirdin.” der. İlk örnekte ağabey veya kardeşin eşi olarak “yenge” sözü kullanılmışken burada komşu bir kadına, arkadaşın annesine hitap ederken kullanılmıştır.

²⁴⁴ Suleymanov vd.,a.g.e., C.1, s.333-335.

²⁴⁵ Suleymanov vd.,a.g.e., C.3, s. 464.

Aşağıdaki örnek de aynı destandandır. Alpamişa, Barsin’le evlendikten sonra düşmana esir düşer. Bir kazın tüyüne yazarak karısına not yollayıp durumunu bildirir. Burada Alpamişa’nın kızkardeşi Ballişeker de yengesinin yanındadır:

Barsin’in görünmesi Ballişeker güzel yazılı beyaz tüyü fark eder, alıp yengesine verir:

-Al, yenge, kardeşimin beşiğine takarız, çok da güzel! der, yazıyı tanımaz. Barsin okur da bilincini yitirip yere yığılır, elindeki sütlü kovaı dökülür. Görünmesi ona dokunup kendine getirmeye çalışır, yanında bekler, hastalık dokundu, diye. Barsin kendine gelince, görünmesi:

-Yenge, yoksa hastalık mı dokundu, kanadı eline aldın da düşüverdin? der,

-Hayır, hayır, başım dönüp, birden fenalaştım nedense, diye belli etmez, tüyü ise kol ucuna gizler.²⁴⁶

Aynı destanın aynı varyantında yer alan başka bir “yenge” ise Büler Han’ın kızlarının yanından ayrılmayan, adeta bir bekçi gibi onlara refakat eden, yardımcı kadın olarak görülmektedir:

Büler Han’ın iki yetişkin kızı varmış. Bir gün onlar yengeleriyle dışarıya, sahraya çıkıp dolaşıyorlar. Yengeleri onlara bakıp, bekçi olarak gelirler. Kızlar yer altından süzülüp çıkan hüzünlü ezgiyi duyarlar, birisi uzun küy söylüyormuş. Kızlar bunu dinleyip dururlar.

Yengeleri:

-Haydi, haydi, niye durdunuz? der.

-Hüzünlü bir yır duyuluyor. O nasıl bir yır?

Kim onu söylüyor? diye şaşıyorlar kızlar.

-Onu kaynımın kulu söyler. Kaynım Eler Han’ın kızı için savaş açıp, adamlarını köle edip alıp şimdi kızıyla evlenmek istiyor! der yengeleri.²⁴⁷

Tatar destanı “Ak Köbök”ten aldığımız aşağıdaki metinde yengeler yardımcı kadınlar olarak görülmektedir:

Annesinin karnında Ak Köbök yürüdü, doğma vakti geldi. Yengeleri geldi annesine, annesini yerine oturtular. Ak Köbök annesinden doğmaz. Şaşıp kalırlar. Ak Köbök annesinin karnında konuşmuştur.

- Ben normal şekilde doğmuyorum, karnının bir kenarından yırtıp çıkarım, dedi.

Yengeleri:

Altın beşiğe bir bırakıp,

Bilir idik Köböyni;

Gümüş beşiğe bir bakıp,

Bilir idik Köböyni.

Annesi çocuğuna:

-Yavrum, senin Tanrı’nın yarattığı şekilde doğmamana ben razı değilim. Ak Köbök ondan sonra Tanrı’nın yarattığı şekilde doğmuş.²⁴⁸

²⁴⁶ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 376.

²⁴⁷ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 378.

²⁴⁸ Urmançı, a.g.e. C.1, s. 283.

“Kuzı Körpe İle Bayansılı” adlı destandan aldığımız aşağıdaki örnekte, beşik kertmesi olduğunu öğrenen Kuzı Körpe, onu bulmak için yola koyulur. Bir şehre varıp Bayansılı’nun yerini sorar. Biri ona yol gösterirken sohbet edip neden gitmek istediğini anlatır. Bu sırada onları Bayansılı’nun yengesi duyar. Bu kadın, Bayansılı’yu kardeşi Kara yiğide almak istemektedir. Bu nedenle yenge burada gençlerin kavuşmalarına engel olmaya çalışan, Bayansılı’nun arkasından iş çeviren kötü biri olarak görülmektedir:

Bayansılı’nun turgayı varmış, o iki arada haber getirirmiş. Bunu yengesi de öğrenir ve büyücü ihtiyara söyler:

- Turgay nereye uçup gider. Nasıl bileyim Kuzı’nın nerede olduğunu?, der.

- Büyük fırından ateş yak, Bayanın başını yak, der ihtiyar.

Yengesi fırını yakar, Bayan’ın başını görür. Bayan uyuyor, bu onun kıyafetlerini giyer. Birazdan turgay uçup gelir ve Bayan’ın kıyafetlerini giyen yengenin koynuna girer. Yengesi onu o anda tutup alır, fırına atar. Turgay “çuk” diye hıçkırıp kalır. Yengesi babasına söyler:

- Kuzı büyük ağacın yanında olmalı, der. (...) ²⁴⁹

“Akbozat” destanından aldığımız aşağıdaki metinde Ayhılıv, esaretten kurtulup evine dönünce kendisine hâlini soran ve komşulardan biri olduğu anlaşılan bir kadına “yenge” diye hitap etmiştir:

Ev sahibi kadın:

-Ayhılıv’ı görüp sadece selamlaştım. Hâlini sormadım. Çok zayıf; bir deri bir kemik kalmış, deyip sözünü bitirince kızlar:

-Niye hâlini sormadın? Nasıl olduğunu bilmek gerekti! deyince o kadın:

-Sormaya başlamıştım. Yenge bırak. Döndüğüme kendim bile inanmıyorum Birkaç gün bir şey anlatamam” deyince ısrar etmedim. ²⁵⁰

Yukarıda incelediğimiz destan metinlerinden yola çıkarak “Yardımcı Kadın Yenge” tipi, ana karakterin yanında olup kızın “ağabeyinin hanımı” olarak görülmektedir. Kimi zamanda erkeğin hanımından bahsederken “yengeniz” demesiyle de görülür. Bazı örneklerde de han kızlarını koruyup onlara bekçilik eder ve bazen de bir komşudan bahsederken “yenge” diye hitap edildiği görülmektedir. Yenge karakteri Tatar ve Başkurt destanlarında çoğunlukla yardımıyla bilinen, hürmetli davranarak iyilik gösteren, yengeler yardımcı kadınlar olarak görülmektedir. Burada yer alan örneklerin çoğunda yenge bilhassa iyin örneklerle yer almak ile birliktebu konunun istisna örneği mevcuttur. Başkurtların “Kuzı Körpe İle

²⁴⁹ Urmançı, a.g.e. C.2, s.53.

²⁵⁰ Suleymanov vd., a.g.e. C.1, s.203.

Bayansılı” adlı destanında Bayansılı’nun yengesi, gençlerin kavuşmalarına engel olmaya çalışan, arkadan iş çeviren kötü biri olarak görülmektedir.

6.2. İHTİYAR KADINLAR

Başkurt destanları arasındaki “Alpamişa”nın bir varyantında Alpamişa, Bike isimli yaşlı kadınla Oltanbay adlı ihtiyar adamın çocuğu olarak doğar:

Bir zaman Bike hamilekalır. Nine çok kuvvetlidir ve ihtiyarı ile buğday ekmeye gidip gelir. Ekini yabancı otlardan temizleme vakti gelir. Bike’nin doğurma günü gelip biraz ağır sızısı vardır. (...) ²⁵¹

Yine Başkurt destanları “Uzak ile Tuzak Balabeşnek Parçası” başlıklı destanda da ihtiyar kadın, çocuk sahibi olmasıyla zikredilir:

(...)

Nine sabahları inlermiş:
“Göğsüm de iki yumru,
İki oğlan doğsa idi.”

...inleyip ağlasan, kör gözden de yaş çıkarmış. Çok istersen kör dilek de meyve vermiş. Günlerden bir gün ninenin beklediği, dedenin ümit ettiği doğuvermiş. Nine gitmiş, şaşırarak; dede gitmiş, neşelenerek; iki isim hazırlamış; fakat onlardan biri doğmuş; bir ismi Uzak, ikincisi Tuzakmış. ²⁵²

“Kuziykürpes ile Mayanhılıv”dan alınan aşağıdaki metinde ise yine yaşlılık vaktinde anne olduğu anlaşılan kadın, Kuziykürpes’in kendisinden gizlenen beşik kertmesi nişanlısını öğrenmesine sebep olmasıyla görülmektedir:

Bir gün gündüz vakti, her zaman ki gibi erkek çocuklarla güreşerek mi, savaşıp mı oyun oynarken Kuziykürpes’in kolu bir yaşlı kadının tek çocuğuna dokunda, bu çocuk bilincini yitirerek yere yığıldı. Sonra Kuziykürpes bu çocuğu kollarına alıp annesine götürdü. Yaşlı kadın Kuziykürpes’i azarlara azarlara:

-İnsaflı bir yiğit olsaydın senin gelinin olacak kızın da bırakıp gitmezdi seni! diye söyledi.

Bu sözleri duyunca Kuziykürpes gönlü bir soğuk, bir sıcak olup irkildi. Ne için dersin o bu güne dek Mayanhılıv’ın kendisinin gelini olduğu hakkında hiçbir şey bilmeyerek dolaşıyordu. Sonra Kuziykürpes bu olayı çok merak edip yaşlı kadına:

-Beni hangi kız bırakıp gitti ki? Niye söylemiyorsun, yaşlı kadın? diye rica etti.

-Evine dön ve annene sor, diye söyledi, bu yaşlı kadın.

- O bu güne dek söyleseydi söylerdi. Sorunca da söylemeyecek olursa ne yaparım ki? dedi, Kuziykürpes.

- Sen sorup da söylemezse ben sana bir akıl vereyim, diye bu yaşlı kadın Kuziykürpes’e böyle böyle bir hile öğretti. (...) ²⁵³

²⁵¹ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 361-362.

²⁵² Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 388.

²⁵³ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 57-58.

Başkurt destanı “El-Kıssa Bozyiğit” başlıklı destanda kızını Bozyiğit’e vermek istemeyen hanın adamları, ihtiyar bir kadını ikna ederek Bozyiğit’i ve arkadaşını öldürtmek isterler:

(...)

-Ey koca karı, sana altın bol vereyim,
Ölünceye dek, hizmetkâr kul vereyim.
Onları zehir verip sen öldür, koca karı,
Ömrün geçmeden yol vereyim!

Tan erkenden kalkıp yaşlı kadın, aş yaparsın,
Bihoş adlı ilaç aldırırsın.
Han sana, bunu öldürsen, unvan verir,
Bir kavim kadınlara baş olursun.

“Ahir yoldan kocakarı azdı,” dedi.
“Bunlara imdi çukur kazdı” dedi
“Pazardan bihoş adlı ilaç alıp
Tan erkenden kocakarı kıldı işi.” dedi.²⁵⁴

İlgili kısım Tatar destanı “Büz Yiğit”te de benzerdir:

“Ey ihtiyar sana altını bol vereyim,
Ölene kadar, hizmetkâr köle vereyim,
Onları zehir verip öldür de ihtiyar
Ömrün geçmeden kalkıp yol vereyim.

Sabah erken, ihtiyar, kalkıp yemek yaparsın,
Zehirli ilacı aldırırsın,
Han sana onu öldürürsen, ödül veriyor,
Her kavmin hatunlarına baş olursun.”

Ahir, İhtiyar yoldan çıktı, dedi,
Onlara çukur kazdı, dedi.
Pazardan zehirli ilacı alıp
Sabah erken yaptı yemeği, dedi.²⁵⁵

Başkurt destanı “Gaysa Oğlu Emet’ten alınan aşağıdaki metinde de bir konuda aracı olarak kullanılan bir ihtiyar kadın görülmektedir:

Bir gün Birdebek av avlamaya gitti. Emet bir ihtiyar kadına gidip şöyle dedi.
-Ben seni ana edeyim. Sana hazır mal vereyim. Sen gidip söyleyeceksin, o kızın bana olur mu? dedi. İhtiyar kadın dedi.
-Kız itaatkar olur. Kızı bilmem. O Han-sultan gönül eder olmalı...²⁵⁶

²⁵⁴ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 464.

²⁵⁵ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 387.

²⁵⁶ Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 389.

Bu epizot, destanın Tatarlardaki metninde de mevcuttur:

Birdebek bir gün ava gittiğinde:

Amet yaşlı bir kadına dedi:

-Ben seni ana kabul edeyim, sana binlerce mal vereyim. Git söyle, şu kızın bana gönlü olmaz mı acaba?

Yaşlı kadın dedi:

-Kız taatkârdır, kızı bilmem. Ama hanım gönül koyar mutlaka (...)²⁵⁷

“Tülle Membet”ten alınan aşağıdaki metinde ise ihtiyar kadın, verdiği tavsiyeyle veya bir anlamda ettiği kabul olan duasıyla zikredilmiştir:

Zölkerney ihtiyar söyledi: Bahar günü ana kapı önünde durduğumda öbür tarafta Membet’in kabrinde bir kadın oturmuş, Kur’an-ı Kerim okuyup dua etti. Ondan sonra bu taraftaki evleri dolaşp bakıp benim yanıma geldi.

-Ey oğlum, benim babam Membet’in yerinde yaşıyormuşsun, babamın yerini süpürüp temiz tutuyormuşsun, zengin olursun, dedi. Şu öbür taraftaki kayın altında babamın yaylasında kimdir? diye sorunca:

-Birzegol, dedim.

-Babamın yerini, süpürmeyip, pisletip tutuyormuş, yoksul olur, dedi.

O yaşlı kadının söylediği doğru oldu: ben zengin oldum. O Birzegol ömrü boyu yoksul oldu, dedi [Zölkarneyn İhtiyar]²⁵⁸

Tatar destanları arasındaki “Tahir ile Zühre”nin bir varyantından alınan aşağıdaki metinde sihirbaz olan bir kocakarı görülmektedir. Zühre’nin babası olan padişah, kızını söz verdiği gibi Tahir’e vermeyi düşünmekteyken Zühre’nin annesi bunu istemediği için kocasına büyü yaptırıp onu Tahir’e düşman eder:

Zührenin anası hanım, padişahın düşüncesini sezip buna karşı bir hile aramaya başladı. Meğer, o şehirde usta bir sihirbaz kocakarı vardı. Kısa zamanda hanım o kocakarıyı çağırıp getirtti ve Tahir ile Zühre arasında olan muhabbeti bir bir söyledi.

- (...) Sen bir ilaç yap, padişahın Tahir’den gönlü soğusun, vermekten vazgeçsin, deyip kocakarıya çok niyaz edip yüz altın verdi. Eğer bu güzel işi yaparsan bin altın daha veririm dedi.

Ondan sonra bu kötü cadı saraydan çıkarak doğru evine gitti. Sihir torbasını yanına alarak padişahı soğutmak için biraz sihir söyledi.

Ondan sonra yeni bir mezardan toprak alıp bir efsun okuyup üfleyerek Zühre’nin getirip verdi (...)²⁵⁹

Başkurt destanları arasındaki “Küsek Bey”den alınan aşağıdaki metinde, Babsak’ı öldürdükten sonra karısı Yemile’nin güzelliğine vurulup öldürmek yerine kendine eş olarak alan Karagölümbet, onun hamile olduğunu bilmemektedir. Yaşlı bir kadın ise bunu anladığı hâlde söylemez. Bebek doğunca adını Küsek koyarlar.

²⁵⁷ Urmançı, a.g.e. C. 2, s.103.

²⁵⁸ Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 402-403.

²⁵⁹ Urmançı, a.g.e., C. 2, s.127.

Küsek hızlı büyür ve çocuklarla kavga ettiği bir gün, bu yaşlı kadının oğlunun canını yakar, kadın da ona sitemli sözlerle gerçekleri söyler:

... halkın hemen hepsi de onu Karagölömbet'tendir diye düşünür (de). Yaşı doksana gelen bir ocaklı kocakarı, çocuğun Babsak'tan kalan bir tohum olduğunu bilir. Böyle olsa da kimseye söylemez. (...)

Bunların Küsek girdi arasına
Gönderdi kovup vurup kalesine
Küsek'in şamarı değip kaldı
O kocakarının çocuğuna

Yıkıldı orada çocuk bayılıp
(...)

Çocuğu yerden alıp sırtlar, de,
Soruşup bu balanın evini yurdunu
Şu vakit anasına götürür, de.

(...)

Kocakarı: "Ne yapıp da öyle yavrum vurdun. "der,
"Sabimin niye canını kıydın? "der.
"İyelik eden ninenin şimdi,
Aptal keyfin gelip yudun? "der.

"Bendim o anana yardım eden,
Diri olarak doğmana yardım eden;
Hayır, bu hâl senin için yeni bir şey
Doğuşundan pek az vakit geçer."²⁶⁰

Sonra kocakarı "Dinle, oğlum, eğer bilmiyorsan, ben sana gerçeğini söyleyeyim" der.

Küsek: "Söyle, ben hiçbir şey bilmiyorum!" de. O zaman kocakarı Küsek'e: "Oğlum sen güçlüysen babanın intikamını al!" de. Küsek: "Ben, babamın ne intikamını alayım, o diri mi? Onu kimse de öldürmedi; kimse de yaralamadı," de.

Kocakarı: "Yok oğlum, sen Karagölömbet Bey'in oğlu değilsin; Babsak Bey'in oğlusun! de. (...)"²⁶¹

Tatar destanı "Cik Mergen" başlıklı destan metninde "saygıdeğer nine" diye adlandırılan ihtiyar kişi bir evin büyüğü ve çocukların babaannesidir.

Zamanlar geçti. Tugzak Ebi'nin küçücük evi de doksan kişilik oldu. Saygıdeğer nine, yani ihtiyar, kendisinin oyunbaz torunlarının ok ve yay ile oynamalarını gönül rahatlığıyla seyredip durur, onların düzgün atışlarına sevinirdi.²⁶²

Başkurtdestanlarında "Yek Mergen"de bu epizot "kadirli nine" olarak geçer ve yaşlı ihtiyar şu şekilde anılır:

Zaman geçip gitti. Tugzak Nine'nin küçücük evinde doksan canlı bir aile oluştu.

²⁶⁰ Suleymanov vd., C.3, s. 553.

²⁶¹ Suleymanov vd., C.2, s. 551-553.

²⁶² Urmançı, a.g.e. C.1, s. 323.

Kadirli nine²⁶³ özünün yaramaz torunlarının ok, yay ile oynamalarını memnuniyetle izliyor, onların keskin nişan etmelerine seviniyordu.²⁶⁴

Yukarıda Tatar ve Başkurt destanlarında “İhtiyar kadınlar”la hangi durumlarda karşılaşıldığına ve nasıl bir yere sahip olduklarına dair örnekler mevcuttur. Bu örneklerde yaşlı/ihtiyar kadınlardan çocuk doğması önemli motiflerdendir. İhtiyar kadınların; uyarıcı ve yol gösteren kişiler olduğu, bazen duasının kabul olmasıyla zikredildiği örnekler de mevcuttur. Bunların yanında “usta sihirbaz kocakarı” olarak geçtiği de görülür. Bazen de yaşlı kadın, öngörü sahibi olan; fakat gerçeği hemen fark etse de açığa vurup karşısındaki kişiyi zor durumda bırakmayan kurtarıcı bir kişi de olmuştur. Ayrıca nine yahut babaanne olarak da geçmektedir.

6.3. MERAKLI VE DEDİKODUCU KADINLAR

Başkurt destanları Akbuzat’tan alınan aşağıdaki metinde Şülgen Padişah’ın aldıkları Ayhılıv’ın Hevben tarafından kurtarılıp evine dönmesinden sonra, onu gören bir kadının evine doluşan kadınlar ve kızlar, merakla peş peşe sorular sorarlar:

Hevben, soyunup yerleşene kadar kadınlar, kızlar, kocakarılar bu kadının döndüğünü görüp hemen koşup gelmişler.

Kadınlar: Ayhılıv’ı gördün mü?

- Çok zayıflamış mı?

-Neredeymiş, sordun mu? diye soruları ardı-ardına sormaya başlamışlar.²⁶⁵

Başkurt destanları Kıssa-yı Yusuf’tan alınan aşağıdaki metinde, Yusuf’a âşık olup onunla beraber olmak isteyen Züleyha, Yusuf’un reddedip hızla oradan ayrılması esnasında Yusuf’un elbisesini arkadan yakalar ve elbise yırtılır. Züleyha’nın aşkı ve yaşananlar Mısır kadınlarının diline düşüp yayılır:

Mısır kadın kızları bunu duydu,

Kendi aralarında gıybet olarak konuşur,

Duyanı, duyamayanı toplandı,

Her biri bir türlü söz söyler imdi.

Züleyha, kuluna âşık olmuş imiş,

Kulu, onu dinlemeyip çekinmiş imiş

Bunu padişah kendisi görüp duymuş imiş

²⁶³ Suleymanov vd., C.4, s.68. Bu çalışmada “Nene (Baskurt ağzı): Nine babaanne.” Şeklinde dipnotta açıklama yapılmıştır.

²⁶⁴ Suleymanov vd., C.4, s.68.

²⁶⁵ Suleymanov vd.; C.1, s. 202.

Kulu kovalayıp çıkarken de görmüş imiş.

Züleyha'nın gıybetini yapanlar,
Her birisi kendine göre yorum yaptılar:
“Melik karısı, değerini düşürdü ve
Halk arasında rüsva oldu imdi.”²⁶⁶

Aynı destanın “Yusuf Kitabı başlıklı varyantında da aşağıdaki ifadeler görülmektedir.

O arada tüm şehre gıybet yayılır. Şehir kadınları, işte kocalı kadın, padişahın karısı Züleyha oğulları yerine koydukları gencecik kölesine aşık olmuş imiş, aşk, işret kılmış imiş, derler.²⁶⁷

Tatar destanları arasındaki “Yusuf Kitabı”nda da geçen ilgili kısım şu şekildedir:

Züleyha'nın aşkı günden güne artar. Mısır ülkesinde dedikodu yayılmış. Güya, Züleyha kendi kölesine âşık olmuş, bunu kocası da biliyormuş. O Yusuf için canını feda kılıyormuş, diye kadınlar dedikodu yaymaya başlamışlar.²⁶⁸

Yukarıdaki örneklerde “meraklı ve dedikoducu kadınlar”, ortaya atılan dedikodunun genellikle kim tarafından söylendiği/yapıldığı belli olmayan “bir kadın, kadın-kızlar, şehir kadınları” şeklinde tabirlerle anılmıştır.

6.4. KISKANÇ KADINLAR

Bazı destanlarda ise kıskançlıklarına vurgu yapılan kadınlar görülmektedir. Başkurt destanlarında “İdige İle Muradım”da Toktamış Han'ın kızı Inyı İdige'ye âşıktır. Fakat İdige, Satmir Han'ın kızı Firdevs'i kurtarıp hana damat olur. Firdevs'in güzelliğini gören Inyı ise onu çok kıskanır:

Bütün ilde övülen,
Kendisi açık yüzlü,
Görsen gözün yansıyacak:
Dişi parlak, gümüş gibi;
Söze doymayıp konuşup,
Konuşurken kaşı oynayan,
İdige'nin önünde
Oynayıp durunca nazlanıp,
Yeni durulmuş tay gibi,
Çiçek toplayan bal arısı gibi,
Endamı güzel o denli,
Bir görmede büyüleyecek,

²⁶⁶ Suleymanov vd.; C.2, s. 355-356.

²⁶⁷ Suleymanov vd.; C.2, s. 425.

²⁶⁸ Urmançı, a.g.e. C.2, s. 95.

Yay kaşlı, kara gözlü,
Firdevs'i gördükten sonra,
İnyı'cık çok kıskanmış.²⁶⁹

Aşağıdaki metin ise “Küsek Bey”den alınmıştır. Karağölömbet, Babsak'ı öldürüp karısının güzelliğine vurulunca onu eşi olması şartıyla sağ bırakır. Yemile'yi alıp evine getirince diğer iki karısı onu çok kıskanırlar:

O zaman Karağölömbet, Yemile güzeli tolparına bindirip, hain uruğuna doğru gönderir, de. Aradan nice günler geçtikten sonra Karağölömbet evine döner. Evdeki iki hanım, Yemile'yi görünce kıskançlıkla:

“Bu kadın, hamile; onun karnında Babsak'tan bir tohum kalmış; eğer o doğarsa başına bela olur” deyip Karağölömbet'i büyülerler.²⁷⁰

Tatar destanları arasındaki “Tahir İle Zühre”de yer alan aşağıdaki metinde, bir sandığa koyulup nehre bırakılan Tahir'i bir hanın üç kızı bulur ve üçü de ona âşık olur. Aşağıda bu kardeşlerin Tahir için çekişmeleri ve kıskançlıkları görülmektedir:

Günlerden bir gün bu üç kız Tâhir'i birbirinden kıskanıp aralarında kavga çıkardılar. Büyük kız kardeşlerine söyledi.

Kızlar, gelin, sizle bir maslahatım vardır, makul görürseniz, söylerim, dedi.

Kardeşleri:

-Abla, siz makul görürseniz, olur, dediler.

Ablaları söyledi:

-Hepimiz Tâhir ile üçer gün şiir söyleşelim, kim Tâhir'i yenerse, o sevsin ve Tâhir'in yanında o kalsın, dedi.

Kızlar bu söze razı oldular. Önce büyük kız Tâhir ile üç gün üç gece şiir söyleşti, sonunda Tâhir üstün çıktı. Daha sonra ortanca kız üç gün üç gece şiir söyleşti, Tâhir onu da yendi. Şehzade kızlara bu maslahatları yaramadı. Günlerden bir gün bu kızların arasında yine anlaşmazlık çıktı, büyük kız:

-Yol benimdir, çünkü ben hepinizden büyüğüm, dedi.

Ortanca kız:

-Tâhir'i su içinde önce ben gördüm, dedi.

Küçük kız:

-Tâhir'e kendimi sunarım, eğer beni kabul etmezse bir gün başını keserim, dedi.

Daha sonra ortanca kız yine söyledi:

- Öyleyse, ben kendimi sunarım, eğer kabul etmezse, zehir verip öldürürüm, dedi.

Daha sonra büyük kız bunu işitip söyledi:

Öyleyse, ben de Tâhir'in elini ayağını bağlayıp Şat suyunu atarım, dedi.

Bu şekilde bu kızlar arasında düşmanlık peyda oldu. Şimdi biçare Tâhir nereye gitsin? Şat suyundan kurtuldu, han kızlarına tutuldu.

El-kıssa, Tâhir han kızlarının kavga ettiğini dışarıdan bakıp dinliyordu. Kızlar arasında anlaşmazlık olduğunu gördükten sonra anladı ki bu kızların birbirlerini kıskanıp vurmaları mukadderdir.²⁷¹

²⁶⁹ Suleymanov vd., C.3, s.244.

²⁷⁰ Suleymanov vd., C.3, s.550.

²⁷¹ Urmançı, a.g.e. C.2, s.159.

Yukarıdaki örnekte kadının kıskançlığı, diğer bir kadının güzelliğini görmesiyle başlamıştır. İki kumanın üzerine gelen kadın, kıskançlık ortamının oluşmasına ve diğer kadınların kıskançlık duymasına sebep olmuştur. Diğer örnekte de üç kız kardeşin bir erkeği elde etmek için didiştikleri ve birbirlerini kıskandıkları görülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TATAR VE BAŞKURT DESTANLARINDA KADIN TIPLERİNİN YERİ VE ETKİLERİ

Bu bölümde “Mitolojik Destanlar”, “Kahramanlık Destanları ve Kahramanlar Hakkında Destanlar”, “Aşk Destanları ve Sosyal Hayatı Anlatan Destanlar” ve “Tarihi Hadiselere Dayanan, Beyler ve Hanlar Zamanını Anlatan Destanlar” başlıkları altında destanları tek tek ele alıp kadın tiplerinin bunların ilerleyişine etkisi yer almaktadır. Buradaki tasnif, Başkurt destanlarını hazırlayan araştırmacıların tasnifine daha yakın olarak düzenlenmiştir. Zira Urmançı tarafından hazırlanan Tatar destanlarında “kahramanlık destanları” başlığı altında görülen destanlardan bazıları Suleymanov ve arkadaşlarının hazırladığı Başkurt destanlarında “mitolojik destanlar” arasında değerlendirilmiştir. Bazı destanların her iki grupta da bulunması sebebiyle bu bölümde her iki kitabın tasnifine birden sadık kalmamız mümkün olmamıştır. Bu sebeple konuları incelediğimizde daha uygun olduğunu gördüğümüz Suleymanov ve arkadaşlarının tasnifine yakın bir sınıflama yapılmıştır.

1. MİTOLOJİK DESTANLAR

1.1. TÜLEK

Tülek destanı, Tatar destanları arasında şu başlıklarla beş varyant olarak görülmektedir: *Tülek*, *Tülek Kitabı*, *Tülek-SusıluDestanı*, *Tülek Kitabı’nın Sonu*, *Zayatülek ile Susılu*. Başkurt destanları arasında ise *Zayatülek ile Hıvhlıv* başlığıyla tek metin olarak görülmektedir. Bu destanda kadın tipi olarak merkezî konumda olan su perisi kızdır. Aşağıda önce Tatar destanlarıyla başlamak üzere varyantlara göre kadının destandaki yerine temas edilmiştir:

Tülek: Su perisi Çaçdar Han’ın kızı Susılu, destanın gelişmesi ve ilerleyişinde temel unsurdur; Çünkü destanın muhtevasını şekillendiren Susılu’dur. Tülek, Susılu’ya âşık olduktan sonra yeryüzünü terk edip suyun altında yaşamaya başlar. Destanın büyük kısmı da Tülek ve Susılu’nun aşkıdan sonrasına dairdir. Susılu’nun 40 peri yardımcısı dışında destanda işlevsel olarak görülen herhangi bir kadın tipi yer almamaktadır. 40 hizmetçisinin işlevi ise Tülek’in bedduasıyla helak

olma sınırına gelişlerini, kızın babası Çaçdar Han'a iletmek ve çözüme aracı olmaktır.²⁷²

Tülek Kitabı: Bu varyantta su perisi padişahı Çaçdar Han'ın kızı Sıvsılvıv olarak kayıtlıdır. Destandaki yeri yine ilk varyanttaki gibidir. Onun dışında yine Sıvsılvıv'ın 40 hizmetçi peri yoldaşı yanında mevcuttur. Ayrıca yeryüzüne çıktıkları zaman, ilk varyanttan farklı olarak Tülek'in annesi de ortaya çıkmaktadır. Annesiyle ilgili epizotta temel konu, yıllardır oğluna hasret kalan annenin evladına sevgisi ve özlemidir.²⁷³

Tülek-Susılu Destanı: Yine su perisi padişahı Çaçdar Han'ın kızı Susılu, destanı yönlendiren ve geliştiren tiptir. Güzel yüzlü 40 hizmetçi yoldaşı da yukarıda ifade edildiği gibi, yaşanan tehlikeli durumu Çadar Han'a iletmeleriyle destanda görünürler.²⁷⁴

Tülek Kitabı'nın Sonu: Bu varyant, Tülek'in Çaçdar Han'dan kendi yurduna dönmek için izin istemesiyle başlar. Kızın adı yine Susılu'dur. Tülek'in annesini de "Tülek Kitabı" başlıklı varyantta olduğu şekilde burada da görürüz.²⁷⁵

Zayatülek ile Susılu: Yine destanı geliştiren temel unsur, cinlerden veya perilerden olan Çaçvar Han'ın kızı Susılu'dur. Bu varyantta 40 hizmetçi kız veya Tülek'in annesinden söz edilmez. Sonuç olarak, Tülek destanında "kadın", destanın muhtevasını belirleyen ve destanı geliştiren temel unsurdur.²⁷⁶

Başkurt destanları arasında ise şu şekildedir:

Zayatülek ile Hıvhlıv: Bu destanın olay örgüsünde Tatarlardaki varyantlara göre farklar olsa da yine destanın merkezinde, burada ismi Hıvhlıv olarak geçen su kızı vardır. Fakat bu varyantta yeryüzüne döndüklerinde Zayatülek, yurdundaki bazı kargaşaları düzeltmek için Hıvhlıv'ı bir süreliğine yalnız bırakıp memleketine gider. 40 günü geçirmeden dönmesi gerekmektedir, aksi hâlde Hıvhlıv ölecektir. Zayatülek 41. gün başlamışken döner ve bu yüzden Hıvhlıv ölür. Onun acısına dayanamayan Zayatülek de kendini öldürür. Başkurtlardaki varyantta destan, bu şekilde trajedi ile

²⁷² Destan metninin tamamı için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 31-51.

²⁷³ Bu varyantın tamamı için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 53-79.

²⁷⁴ Bu varyantın tamamı için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 81-101.

²⁷⁵ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 105-111.

²⁷⁶ Metnin tamamı için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 113-133.

sonuçlanmaktadır.²⁷⁷ Tatarlarda incelediğimiz varyantlarda böyle bir son görülmemektedir.

1.2. YİRTÖŞLİK

Tatar destanları arasında tek metin olarak yer alan Yirtöşlik'te han kızı olan 7 kız kardeş görülmektedir. Bunlar arasında dikkati çeken, Yirtöşlik'in eşi olacak olan en küçük kız kardeşdir. Ayrıca bunların annesi de oğlanların babasını kendi kocası gelene kadar yedirip içirip dünürlüğü ayarlayıcı olmasıyla görülmektedir. Destanda dikkati çeken diğer bir kadın tipi de küçük kıza akıl veren çocuksuz, dul ihtiyar kadındır. Bu destanda küçük kız dâhil, kızların isimleri geçmemektedir. Yirtöşlik'in, yurduna bela olan ejderha yılanı kurban seçilip çıktığı yolculuk sırasında yılanlar diyarındaki hanın kızı da Yirtöşlik'in ikinci eşi olur. Ayrıca bu diyardaki bir ihtiyar kadın da Yirtöşlik'e akıl verip yol göstermesiyle önemli bir tiptir. Yine bu diyarda evlendiği başka bir kadın da eşleri arasında adı zikredilen tek kadın olan Barsa Kilmes padişahın kızı Könersılu'dur. Destandaki başka bir ihtiyar kadın da Barsa Kilmes padişahın Yirtöşlik'e kızını vermek için üç günlük yerden koşup o ihtiyar kadını yenmesi şartını sunmasıyla görünen ninedir. Bu destandaki en baskın kadın tipi Könersılu'dur; fakat Tülek'te olduğu gibi destanın tamamında yönlendirici özellikte değildir. Bununla birlikte destanın üçte birinde olaylar onun etrafında gelişmektedir. Sonuç olarak, "Yirtöşlik" destanında tek bir kadının hâkimiyetini olmamakla birlikte, genel olarak kadınların destanı şekillendirdiği, her aşamada bazen anne bazen ihtiyar kadın bazen de eş olacak genç kız olarak kadın tiplerinin destandaki ilerleyişi sağladığı görülmektedir.²⁷⁸

1.3. ALTAYİN SAYİN SÜME

Bu destan da sadece Tatarlarda görülmektedir ve dikkati çeken kadın tiplerinden biri, annede normal olan şefkat, evlat sevgisi gibi özelliklerini yansıtmayan, Altayın Sayın Süme'nin annesidir; fakat bu kadının destanın gelişiminde ve ilerleyişinde mühim bir fonksiyonu yoktur. İsmi anılmadan han kızı olarak geçen kız ise destanda önemli bir yere sahiptir. Çünkü Altayın Sayın Süme,

²⁷⁷ Destanın metni için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.315- 326

²⁷⁸ Destanın metni için bkz. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 135-171.

onunla evlenmek için kızın babasının şartını yerine getirmek amacıyla yolculuğa çıkar ve destan bu yolculukla gelişip ilerler.²⁷⁹

1.4. MİŞEK ALIP²⁸⁰

Yine sadece Tatar destanları arasında yer alan bu destanda kadın tipi olarak Tebene Kuga Hanım'ı görmekteyiz. Onun dışında destanın gelişmesine ve ilerlemesine erkek tipler sebep olmaktadır; fakat Tebene Kuga, destanın yaklaşık yarısında merkezde olan ve destanın sonunu belirleyip şekillendiren tiptir.²⁸¹

1.5. YESTEY MÖNKİ

Yestey Mönki'nin eş olarak aldığı, esasen geyiğin yavrusu olup kız hâlinde gördüğümüz tip, bu destanda en önemli kadın tipidir. Kocasını ona sorarak destanın gelişimini sağlayan adımları atar ve fiillerde bulunur. Dolayısıyla destanın gelişmesinde yönlendirici etkisi vardır. Onun dışında hanın kızı ve Yestey Mönki'nin baldızı olarak anılan bir kız da destanın ortalarında karşımıza çıkar ve sonuna kadar sahnede olur. Destandaki olaylarda destanın yarısına kadar, kocasının sorularına verdiği cevaplarla Yestey Mönki'nin eşinin belirleyici olduğu, han kızı ve baldız olarak anılan kızın ortaya çıkmasıyla ise onun etkisinin merkeze oturduğu görülmektedir. Her iki durumda da bu destanın ilerleyişinde kadınların önemli oldukları görülmektedir.²⁸²

²⁷⁹ Destan metni için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 173- 185.

²⁸⁰ Bu destandan Başkurtların Ural Batır destanına kadar olan Tatar destanları, Urmançı'nın çalışmasında "Kahramanlık Destanları" başlığıyla kaydedilmiştir. Mitolojik destanlar, olağanüstü kahramanlık unsurlarını da elbette bolca içerirler. Fakat bir başlık altında değerlendirmemiz gereken bu kısımda muhtevalarına bakılınca ejderha, peri vb. unsurlar veya kahramanın 1 günde 1 yaşına, 25 günde 25 yaşına gelmesi gibi epizotlar içeren bu metinleri, "Mitolojik destanlar" başlığı altında değerlendirmeyi doğru bulduk. Çünkü Alpamişa gibi bazı metinler her iki grupta da vardır. Araştırmacıların tasnifine ayrı ayrı sadık kalmamız durumunda çalışmamızda çelişki ve zorlama başlıklar oluşacaktır. Alpamişa Başkurtlarda "Mitolojik destanlar" arasında yer alırken Tatarlarda "Kahramanlık" başlığıyla kaydedilmişlerdir. Bu sebeple kadın tiplerinin destanlardaki yeri ve etkileri konularına değindiğimiz bu bölümde metinlerin muhtevalarına göre makul olan tasnifi yapmamız gerekmiştir.

²⁸¹ Destan metni için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 187-197.

²⁸² Destan metni için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 199-205.

1.6. KARA KÜKEL

Bu destanda ilk kadın tipi, Kara Kükel'i ileri yaşlarında doğuran anne olarak görülmektedir; fakat destanda bu bilgi dışında anneyle ilgili bir epizotta rastlanmamaktadır. Kara Kükel'in ilk eşi, dövüşüp yendiği Timir Alp'in, hayatını bağışlaması karşılığında Kara Kükel'e verdiği kızıdır. İkinci eşi de yine canını bağışlaması karşılığında Çuyın Alp'in Kara Kükel'e verdiği kızıdır. Fakat bunların destanın ilerleyişinde büyük bir fonksiyonlarının olduğunu söyleyemeyiz. Bununla birlikte destanın sonunda Kara Kükel'in Timir Alp'in kızından doğan oğlu Kuçkar Alp'in ortaya çıkıp destanı geliştirdiği düşünülürse dolaylı olarak annesinin de etkisi değerlendirilebilir. Destanın sonunda Kara Kükel'in yolda rastladığı bir düşmanı da yenip onların arasındaki Zübeyde adlı kızı da aldığı kaydedilir; fakat bu kadının destanın ilerleyişinde bir etkisi yoktur. Görüldüğü gibi "Kara Kükel" destanında kadınlar, genellikle erkek kahramanın evlendiği ve destanın ilerleyişinde anahtar denecek bir fonksiyonları bulunmayan tiplerdir. Bu evliliklerde de onların herhangi bir etkinliği ve iradeleri görülmez.²⁸³

1.7. ALIPMEMŞEN

Yine sadece Tatar destanları arasında gördüğümüz bu destanın başında Alıpmemşen'in annesi Könersulu, kız kardeşi Karlıgaçsulu ve karısı Mercensulu isimleriyle anılır. Destanın başlarında kız kardeşiyle ilgili önemli epizot, savaşta esir düşen ağabeyinin, zindanda olduğunu bir kazın tüyüne yazıp gönderdiğini farketmesidir. Mercensulu ile ilgili önemli epizot ise esir düşen kocasını kurtarmak için yola çıkmasıdır; fakat başaramayıp döner. Yani destanın en başında kadınların hâkimiyetinde bir giriş görülmektedir. Kısa sayılabilecek metnin ortalarında Alıpmemşen'i erkek kardeşi kurtarır ve eve döndüklerinde karısı Mercensulu'nun düğünü olduğunu görürler. Bu kısımda tekrar kız kardeşi Karlıgaçsulu'yu da görürüz. Alıpmemşen, yeni damadı yenip tekrar karısıyla evlenir. Destanın başı gibi sonunda da kadınlar aktif ve etkili olarak görülmektedir.²⁸⁴

²⁸³ Destan metni için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 207-213.

²⁸⁴ Destan metni için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 215-221.

1.8. ALPAMŞA/ ALPAMIŞA

Hem Tatar hem de Başkurt destanları arasında gördüğümüz; Tatar destanlarında “Alpamşa”, Başkurt destanlarında “Alpamişa” olarak kaydedilmiş olan bu destan, tezimize esas aldığımız çalışmalarda Tatarlarda üç varyant, Başkurtlarda da üç varyant olarak yer almaktadır. Tatar destanlarında üç metin de “Alpamşa” başlığıyla kayıtlıdır. Başkurtlarda ise ikisi “Alpamişa”, biri ise “Altı Yaşında Alpamişa” başlığıyla kayıtlıdır. Şimdi sırasıyla bunlarda kadının yerine bakalım:

Tatarlardaki metinler:

İlk metinde Sandugaç, destanın merkezindedir. Alpamşa, kızın padişah babasının sınamada koyduğu şartı yerine getirip Sandugaç’la evlenir. Sonra da Kıltaç adlı padişah, kızı alamadığı için savaş açınca Alpamşa ve Sandugaç, sadece ikisi ona karşı savaşa giderler. Sandugaç, destan boyunca kocasının yanındadır ve destanın ilerleyişindeki temel etken de kendisidir. Çünkü savaşa çıkmalarına sebep dahi Kıltaç’ın Sandugaç’la evlenememiş olmasıdır. Savaşta da Sandugaç oldukça aktif ve ön plandadır. Kocasını dinlenmek için uyuyunca gelen düşmana karşı tek başına savaşır. Kıltaç’ın askerleri onun gücüne şaşırıp kalırlar. Görüldüğü gibi bu destanda kadının erkekten daha önde olduğu kısımlar vardır. Destanın devamında da Sandugaç önemini ve aktifliğini sürdürür. Alpamşa zindandayken onun kurtulmasını sağlayan Kıltaç’ın kızı da destanın gelişiminde önemlidir. Ayrıca Alpamşa’nın zindandan kurtulduktan sonra bir süre evinde misafir olduğu ihtiyar kadının da Alpamşa’nın Sandugaç’a tekrar ulaşmasında önemli rolü olmuştur. Alpamşa destanının bütünü değerlendirildiğimizde destanın şekillenmesinde ve ilerleyişinde, başta Sandugaç olmak üzere kadınların anahtar rolde olduklarını görmekteyiz.²⁸⁵

İkinci metnin başlarında da bir padişahın Gölşılı adlı güzel kızı ile Karlıgaçşılı adlı cesur kızından söz edilir. Destan, Alpamişa’nın en büyük ağabeyi Kıltaç’ın Karlıgaçşılı’ya talip olmasıyla gelişen maceralarla ilerler. Fakat kızı güreşte yenen Alpamşa, Karlıgaçşılı’yla evlenir. Kızın babasının eski bir düşmanı savaş açınca da yiğit kız ve yiğit kocası birlikte gidip savaşmaya giderler ve Alpamşa dinlenmek için uyuduğunda Karlıgaçşılı düşmanla tek başına savaşıp yenemeyip çekilir. Kocasını esir düşünce notunu Karlıgaçşılı bulmakla birlikte, bu aşamada ilk

²⁸⁵ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 223-239.

varyanttaki Sandugaç kadar aktif değildir. Bu varyantta Alpamşa'yı esir alan padişahın üç kızının en büyükleri de önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu kız Alpamşa'ya âşık olur ve onu kurtarır. Alpamşa babasını yenince de babası kızını onunla evlendirir; fakat bir süre sonra Karlıgaçsılı'yu hatırlayıp dönmek isteyince bu karısı onu gözyaşlarıyla gönderir. Destanın her aşamasında bazen anne bazen kız kardeşler bazen eş olarak kadınların hep merkezde oldukları ve destanın onlarla ilerlediği görülmektedir.²⁸⁶

Son metinde kızın adı yine Sandugaç'tır ve babasının şartını yerine getiren Alpamşa, Sandugaç'la evlenir. Alpamşa'yı esir alan ise Sandugaç'ı kendisine almak isteyen dev padişahıdır. Devamı yukarıdaki iki varyantın harmanlanması gibidir ve birbirine karışan epizotlar vardır. Anlatıcının, destanı anlatırken zihninde olay örgüsüne dair bazı karışıklıklar yaşadığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak bu varyantta da kadın, destanın her aşamasında aktif, destanı geliştiren ve şekillendiren unsurdur.²⁸⁷

Başkurtlardaki varyantlara dair bilgiler ise şöyledir:

Alpamışa başlıklı ilk metinde batır²⁸⁸ kız Barhinhılıv destanın en önemli tiplerindendir. Barhın, beşik kertmesi Altan'ı yetersiz bulup beğenmez ve babasına dahi karşı çıkarak kuvvetine vurulduğu, kendisini güreşte de yenen Alpamışa'yı ister. Kaydettiklerimizden de anlaşılacağı üzere destanda olaylar, Barhinhılıv'ın etrafında veya onun etkisiyle gelişip ilerlemektedir. Bu varyantta Barhın'a destek olmasıyla gördüğümüz, ağabeyinin eşi olan yengesi de önemlidir. Azmi sonucunda anne babasından ve ağabeyinden izin almayı da başaran Barhın, Alpamışa'yla evlenir. Barhın'ın terk ettiği beşik kertmesinin babası savaş açınca Alpamışa onlarla savaşır yener. Burada Tatarlardakinden farklı olarak karısı, Alpamışa'nın yanında değildir. Alpamışa'yı esir alan Eyler Han'ın kızları da onun zindandan kurtulmasını sağlamalarıyla destanın gelişiminde etkili olmuşlardır. Alpamışa sonunda toya yetişip karısıyla yine birleşir. Bu destanda kadının egemenliği barizdir. Başından

²⁸⁶ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 241-249.

²⁸⁷ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 251-257.

²⁸⁸ “Alp tipi”nin özelliklerini taşıyan kahraman tipleri için kullanılan “batır” kelimesinin anlamı Başkurt Türkçesi Sözlüğü'nde şu şekilde verilmiştir: 1.Korku bilmez, cesur. 2. Kahraman, cesur kişi. 3. Fedakârca hizmeti ile tanınan kişi. Bk. Murat Özşahin, Başkurt Türkçesi Sözlüğü, TDK Yay. Ankara, 2017, s. 66.

sonuna kadar Alpamişa'nın yaşadığı olayların büyük kısmı Barsinhılıv'a dayanmaktadır.²⁸⁹

“Altı Yaşında Alpamişa” başlıklı varyantta da batır kız Barsinhılıv merkezdedir. Onu üçüncü karılığa almak isteyen ve bütün isteklerine razı olan Hönele adlı bir han vardır. Fakat Barsin, güreş meydanında performanslarını görerek eşini seçmek ister. Burada sınamaları geçen ve Barsinhılıv'ı da yenen Alpamişa, Barsin'in gönlüne girer. Rızasını istemesine rağmen babası razı olmaz, ama Barsinhılıv Alpamişa konusunda diretir. Destanın sonunda ise ilginç bir durum görülmektedir. Hönele Han, Alpamişa'yı tuzağa düşürür, onu derin bir çukura atarlar. Alpamişa ortadan kaybolunca Barsinhılıv'ın da babasının baskılarına boyun eğip Hönele'yi kabul ettiği anlaşılmaktadır. Destanın sonlarında Alpamişa'nın kız kardeşi Ballışeker de ağabeyinin atıldığı çukurdan kurtulmasına sebep olarak önemli rol oynar. Bu varyantın sonunda Alpamişa'nın sonunda Hönele Han'ı da Barsinhılıv'ı da öldürdüğü görülür. Sonuç olarak yine olaylar kadınlar üzerinden gelişmiş ve kadınlarla şekillenmiştir.²⁹⁰

“Alpamişa” başlıklı son varyantta öncelikle ihtiyar kadın Bike'nin Alpamişa'yı doğurduğu görülür. Kadın, çok iri doğan ve konuşan çocuğundan korkar ve onu bırakıp gider; fakat sonra kocasıyla geri dönüp alır. Burada kızın adı yine Barsin'dir ve yarış meydanına yürüyen Alpamişa'yı görür görmez âşık olur, aşkını haykırınca da babası öfkelenir; ama Barsin Alpamişa'yla gider ve toy yaparlar. Sonrasında babasından, annesinden ve ağabeyinden rıza aldığı da görülmektedir. Babası çok zor razı olsa da sonunda ikna etmeyi başarır. Barsin çok azimli ve destanın merkezinde bir kadındır. Sonra Barsin'de gözü olan Büler Han'ın askerleri saldırır ve Alpamişa düşmana karşı savaşır. Tatarlardaki varyantlardan farklı olarak burada Barsin kocasıyla birlikte savaşmaz, Alpamişa kendisi savaşır ve yener; fakat uykudayken esir düşer. Bu varyantta Büler Han'ın iki kızı Alpamişa'nın zindandan kurtulmasını sağlarlar. Sonunda Alpamişa, Barsin başkasıyla evlenmeden yetişir ve kavuşurlar. Bu varyantta Barsin'in destanın ilk yarısındaki etkinliği ikinci kısımda devam etmemekle birlikte olaylara sebep olan asıl kişi Barsin'dir. Onun dışında

²⁸⁹ Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 331-354.

²⁹⁰ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.355-360.

bazen yaşlı bir kadın bazen Alpamişa'nın kız kardeşi Ballışeker veya han kızları, destanın ilerleyişinde önemli rol oynarlar.²⁹¹

Başkurt varyantlarında Alpamişa'nın eşinin onunla birlikte savaşmaması, Tatarlardaki varyantlara nazaran bir fark olarak dikkati çekmektedir. Ayrıca Başkurtlardaki “Altı Yaşında Alpamişa” başlıklı varyantın sonunda Alpamişa'nın Barsınhlıv'ı öldürmesi de gerek Tatarlardaki varyantlarda gerekse Başkurtlardaki diğer iki varyantta yer almayan bir epizottur. Sonuç olarak Alpamişa destanının çalışmamıza konu olan bütün varyantlarında destanın gelişiminde kadının yeri çok güçlüdür ve bütün olaylar baş kadın kahramanla bağlantılı olarak şekillenir, yan kadın kahramanlardada gelişir.

1.9. KADIŞ MERGEN

Tatar destanları arasındaki bu metinde kocaları Kadış Mergen'in ailesinin mallarını çalan ejderhalar olan üç kadın görmekteyiz. Bu kadınların destanın ilerleyişine etkileri, Kadış Mergen'in önce bunların evinde yiyip içmesi, sonra kocalarıyla dövüşüp onları öldürdükten sonra da bir süre bu kadınların yanında keyif yapmasıdır. Sonra da bu kadınların küçüğünü kendine alır, diğerlerini de ağabeylerine eş olarak verir.²⁹²

1.10. AK KÜBİK

Yine Tatar destanları arasındaki Ak Kübik'te kadın, destanın merkezinde değildir. İki varyant olarak alınan destanın ilk varyantındaki bir epizotta Ak Kübik'in ablasını, Ak Kübik'in yarıştığı kişiyi oyalamak üzere 40 kızla eğlence düzenlerken görürüz. Destanın sonunda da ağabeyinin iki karısının kavga etmesinden söz edilir. Bunların dışında destan, Ak Kübik'in olağanüstü özellikleri etrafında gelişir.²⁹³

Ak Köbök başlıklı diğer varyantta doğumunda annesiyle konuşup onun razı olduğu şekilde doğmasıyla annesi öne çıkmaktadır. İlk varyantta metin doğumla başlamasına rağmen annenin sözleri yoktur. Ayrıca başka bir epizotta da annesinden at ister. Bu da ilk varyantta yoktur. İlk varyanttaki ablasıyla ve ağabeyinin karılarıyla

²⁹¹ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.361-385.

²⁹² Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 259-265.

²⁹³ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 267-281.

ilgili epizot da bu varyantta yoktur.²⁹⁴ Dolayısıyla destanın geneli değerlendirilince bu destandaki olayların gelişiminde kadının önemli bir fonksiyonunun olmadığı görülür.

1.11. URAL BATIR

Bu destan ise sadece Başkurt metinleri arasında yer almakta olup iki varyant olarak alınmıştır. Ural Batır destanının merkezinde kadın veya kadınla ilgili bir konu bulunmaz. Destanın temel meselesi, büyük bir kahraman olan Ural Batır'ın herkes için ölümsüzlüğü araması, ölümü yok etmek istemesidir. Bunun yanında destanın akışında kahramanın tanışıp evlendiği Katil padişahın kızı, Kahkaya padişahın ülkesinde esirken kurtardığı Gölöstan ve Güneş ile Samrav padişahın kızı Huma olmak üzere üç kadın da vardır; fakat dediğimiz gibi bunlar Ural'ın yola çıkma sebebi değildir ve destanı şekillendirip muhtevasını tayin edenler de bu kadınlar değildir. Eşleri içinde destanın akışında en geniş yere sahip olan ve Ural'ın âşık olduğu kadın, Huma'dır. Katil padişahın kızıdan Yayık, Gölöstan'dan Nöğöş ve Huma'dan da İdil olmak üzere Ural'ın bunlardan üç oğlunun doğması da önemlidir. Ural'ın ağabeyi Şülgen de Huma'nın kardeşi Ayhılıv'la evlenir ve onların da Hakmar adlı oğulları olur. Sonra da elbette bu oğulları kahraman olur ve halklarını yönetip korurlar. Adları nesilden nesile yayılır. Görüldüğü gibi bu destanda kadınlar, kahramanın neslinin devamı ve yayılması konusunda ön plandadırlar ve destanın ilerleyişinde de kahramanın temel amacı için yaptığı yolculuktaki duraklar olarak yeni epizotlar katılmasına sebep olmalarıyla genişleme sağlarlar.²⁹⁵

Suleymanov ve arkadaşları, çalışmalarına bu destanı iki varyant olarak almışlardır. İlk varyant, aralara serpiştirilen birkaç mensur kısım dışında manzum ve hacimliken ikinci varyant birkaç manzum kısım dışında mensur ve ilkinde göre çok daha kısadır. Epizotlarda ilkinde göre farklılıklar olmakla birlikte temel konu yine Ural'ın ölümü öldürmek üzere yola çıkmasıdır. Bu varyantta diğerine göre en önemli fark, yolda dokuz başlı devin esir ettiği Karağuş adlı kıza rastlayıp devin öldürerek onu kurtarması, onunla evlenmesi ve sırasıyla İdil, Yayık ve Hakmar adlı oğullarının

²⁹⁴ Bu varyant için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 283-303.

²⁹⁵ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 55-145.

olmasıdır. İlk varyantta üç ayrı kadından doğan oğullar, burada Karağuş’tan doğarlar.²⁹⁶

1.12. İDİL İLE YAYIK

Başkurt destanları arasındaki bu destanda Ural’ın oğulları olan İdil ile Yayık’ın, halka ve ile zarar veren tehlikelere, devlere ve ejderlere karşı mücadeleleri anlatılır. Esasen “İdil ile Yayık”ta tip olarak değerlendirebileceğimiz bir kadına dahi rastlamayız. İdil, yurdunu huzursuz eden dev ve ejderlerle mücadele için giderken yolda çok güzel bir kıza rastlayıp ondan fazlasıyla etkilenir; fakat bir süre sonra bunun esasen güzel bir kız değil, kız şekline bürünmüş bir öcü olduğu anlaşılır. Dolayısıyla bu destanda kadının ancak dolaylı bir yeri olduğu söylenebilir.²⁹⁷

1.13. AKBUZAT

Bu destan da Başkurt destanları arasındadır ve yukarıdaki iki destanla bağlantılı noktaları vardır. Destanın erkek kahramanı yetim ve fakir olduğu belirtilen Hevben’dir ve bu destan onun mücadelelerine dayanır. Dolayısıyla “Ak buzat”ın muhtevası da kadına dayalı bir konu veya aşk üzerine kurulu değildir. Fakat gölde ördek kılığında gördüğü, esasen su padişahı Şülgen’in kızı olan Nerkes destanın gelişiminde önemli bir rol oynar. Hevben, Nerkes’le birlikte onun göl altındaki dünyasına gider; Şülgen’in çaldığı, Ural Batır’ın atılan ve destana ismini veren Abuzat’ı geri alır. Yine onun kaçırdığı Mesem Han’ın kızı Ayhılıv’ı kurtarır, sonra da annesini kurtarır. Destanın sonunda Nerkes’i de yeryüzüne çıkarıp onunla evlenir.²⁹⁸

Bu destandaki su perisiyle ve su altı dünyasıyla ilgili epizotlar, Tatarlardaki “Tülek” destanını hatırlatmaktadır; fakat orada Tülek’in su altına inip orada yaşamasının temel sebebi Susılı’ya olan aşkıdır ve destan bu aşka etrafında döner. Bu sebeple de su kızının “Tülek” destanındaki etkisi Akbuzat’takinden çok daha güçlüdür. Akbuzat’ta Hevben’in su altı dünyasına gidişindeki temel amacı ise Nerkes’e kavuşmak değil; Akbuzat’ı almaktır.

²⁹⁶ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.147-159.

²⁹⁷ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.161-177.

²⁹⁸ Metin için bk. Suleymanov vd.; a.g.e., C.1, s.179-223.

1.14. MİNEY BATIR İLE ŞÜLGEN PADİŞAH

Başkurt destanları arasındaki bu metinde aşk ve kahramanlık unsurları iç içedir. Güzel Tandisa destanda önemli bir yere sahiptir ve çeşitli epizotlarla destanın gelişmesinde etkin rol oynar. Miney, Tandisa ile evlenir ve düğün eğlenceleri sırasında kaçırılan karısını kurtarmak için birçok engel aşar ve maceralar yaşar. Bununla birlikte Miney'in yurdu için verdiği mücadeleler ve kahramanlıkları da destanın temel konularındandır.²⁹⁹

1.15. KONUR BOĞA

Yine Başkurt destanlarından olan “Konur Boğa”da olaylar, bir avcı olan Yanbay'ın kızı Kolanses'le “yiğit” olarak anılan gencin birbirlerini severek evlenmelerine dayanır. Destandaki gelişmeler çiftin evliliklerine bağlı olarak yaşandığından bu destanın ilerleyişinde de kadının önemli bir yeri vardır; fakat destandaki epizotların büyük kısmı mitolojik olmaktan ziyade sosyal hayata dair durumlardır. Destanda Kolanses'in annesi ve kız kardeşi de bazı epizotlarla dikkati çeken diğer kadın tipleridir.³⁰⁰

1.16. AKHAK KULA

Başkurt destanları arasındaki bu metinde kadının yeri oldukça sınırlıdır. Destan, bir kısrak etrafında dönmektedir.³⁰¹

1.17. KARA YURGA

Başkurt destanları arasındaki bu metne adını veren Kara Yurga, bir “at”tır. Fakat bu destanda kadının yeri ve destan ilerleyişine etkisi de oldukça güçlüdür. Ebley; Mesem Ağa'nın cesur, şarkı ve türkü söylemede usta olan kızı Maktımhılıv'a âşık olur, kız da onu sever. Destan bu aşkın ve Maktımhılıv'ın etrafında gelişir.³⁰²

²⁹⁹ Metin için bk. Suleymanov vd.; a.g.e., C.1, s.225-281.

³⁰⁰ Metin için bk. Suleymanov vd.; a.g.e. C.1, s. 283 -292.

³⁰¹ Metin için bk. Suleymanov vd.; a.g.e. C.1, s. 293 -298.

³⁰² Metin için bk. Suleymanov vd.; a.g.e. C.1, s. 299-313.

1.18. ALIP BATIR

Kısa bir metin olan bu destanda merkezde olan Alıp Batır'dır; fakat onun 7 gün güreştikten sonra ancak yenebildiği Barhın da destanda önemli bir yere sahiptir. Evlenirler ve 7 oğulları olur. Bunlardan da 7 Başkurt uruğu gelişir.³⁰³

1.19. UZAK İLE TUZAK BALABEŞNEK PARÇASI

Bu destanda kadın tipi olarak ihtiyarlık çağında çocuğu olan Uralbike nine görülmektedir; fakat destanın yaklaşık dörtte birlik kısmı bitmişken onun öldüğü görülür. Bu metinde yaşlı anne dışında bir kadın tipi mevcut değildir.³⁰⁴

Yukarıdaki bilgileri değerlendirdiğimizde Tatarlarda 10, Başkurlarda 11 adet mitolojik olarak değerlendirilebilecek destanın bir kısmında kadının destanın merkezinde olduğu, bir kısmında ise etkisinin sınırlı olduğu görülmektedir:

- Tatarlarda 5 varyant, Başkurlarda ise tek metin olarak alınmış olan “Tülek” destanında su perisi olan kız, destanın gelişimini sağlayan temel tiptir.
- Yırtışlık'te tek kadının hâkimiyeti olmamakla birlikte, destanın ilerleyişi içinde farklı kadın tipleriyle karşılaşırız ve bunlar destanı geliştirirler.
- Altayın Sayın Süme'de kadın tipleri çok etkili olmamakla birlikte, kahramanın evlenmek istediği kızın babasının şartını yerine getirmek için yola çıkması yine dolaylı olarak önemli bir kadın etkisidir.
- Mişek Alıp'ta erkekler daha etkili olmakla birlikte, destanın ikinci yarısında ilerleyişte önemli etkisi bulunan Tebene Kuga Hanım'dır.
- Yestey Mönki'de de onun karısı ve baldızı etkili kadın tipleri olarak görülür.
- Kara Kükel'de kadınlar genellikle kahramana eş olarak görülür; fakat evliliklerinde onların herhangi bir iradesi bulunmaz.
- Alıpmemşen'de bilhassa destanın başında ve sonunda gelişimin kadın tipleri üzerinden sağlandığı görülür.
- Tatarlarda da Başkurlarda da üçer varyant olarak görülen Alpamışa'da kadının çok önemli bir yeri vardır; çünkü olayların büyük kısmı kadınla alakalı olarak gelişir.

³⁰³ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s. 327-330.

³⁰⁴ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.1, s.387-395.

- Kadiş Mergen’de ve Ak Kübik’te kadın tiplerinin destana etkileri sınırlıdır.
- Ural Batır’da ise merkezde kadın yer almamakla birlikte ilk varyantta kahramanın neslinin devamı ve yayılması konusunda 3 oğlunun anneleri olan 3 eşini, ikinci varyantta ise bu 3 oğlunun annesi olan Karağuş’ı zikretmek gerekir.
- İdil ile Yayık’ta kadının ancak dolaylı bir yeri vardır.
- Akbuzat da kadına dayalı bir destan değildir; ama destanda önemli ölçüde etkili olan kadın tipleri mevcuttur.
- Miney Batır ile Şülgen Padişah’ta ise destanın gelişiminde kahramanın yurdu için mücadeleleri etkili olduğu gibi, âşık olduğu kadının da önemli etkileri vardır.
- Konur Boğa’da da destanın gelişiminde kadının etkisi önemlidir.
- Akhak Kula’da ise kadının etkisi çok sınırlıdır.
- Kara Yurga’da kadının yeri önemlidir. Destana adını veren Kara Yurga, bir “at” olsa da bu destanda güçlü bir aşk hikâyesi ve onun etrafında gelişmeler görülür.
- Alıp Batır’da da “batır kız” Barhın destanın gelişmesinde önemlidir.
- Uzak ile Tuzak Balabeşnek Parçası başlıklı destanda ise kadın etkisi oldukça sınırlıdır.

Bu kadınların tek tip özellikler göstermedikleri de görülmektedir. Bazı tipler üzerinden değerlendirme yapacak olursak Tülek’te su perisi bir kız görülürken Alpamışa ve Alıp Batır’da erkeklerle güreşecek kadar güçlü, eşini sınavarak seçen alp tipi kadınlar yer alır. Altayın Sayın Süme, Kadiş Mergen, Kara Kükel ve Yestey Mönki gibi örneklerde ise kahramanın evlendiği kadınları herhangi bir irade gösteremeyen ve seçilen konumda görürüz.

2. KAHRAMANLIK DESTANLARI VE KAHRAMANLAR HAKKINDA DESTANLAR

2.1. KÖR ULU

Tatar destanları arasındaki bu destanda kadın olarak Nigar Hanım’ı görmekteyiz. O, kendisini aramak için İstanbul’a gelip tutsak edilen Kör Ulu’yı

zindandan çıkarıp yardımcı kızlarıyla birlikte şehrin dışına bırakmasıyla bir epizotda yer alır. Bunun dışında destanda kadınların bir etkinliği yoktur.³⁰⁵

2.2. KAMBER

Yine Tatar destanları arasındaki bu destanda³⁰⁶ Kamber'in ablası, Kamber'in görüp âşık olduğu Arzımbike, bu kızın üvey annesi, kızı isteyen başka bir erkeğin çok kötü biri olan ve gençleri birbirlerinin öldüğüne inandırarak ayırmaya çalışan anneannesi, Arzımbike'nin ölümüne inanan Kamber'in evlendiği Gölimsilu, çeşitli epizotlarla destanı çevreleyen kadınlardır. Dolayısıyla bu destanın ilerleyişinde kadınlar hâkim unsurdur.³⁰⁷

2.3. CİK MERGEN / YEK MERGEN

Tatar destanları arasında Cik Mergen, Başkurt destanları arasında Yek Mergen başlığıyla gördüğümüz bu destanın gelişiminde kadınların etkisi oldukça sınırlıdır; fakat destanın temelindeki Tugzak Ebi ve düşman obayı basıp hepsini öldürdüğünde Cik'i kaçırmak sağ kalmasını sağlayıp kendisi ölen dokuzuncu gelini dikkati çeken kadınlardır.³⁰⁸

2.4. ÇURA BATIR / SURA BATIR

Tatarlarda ilki “Çura Batır Hikâyesi”, diğer üçü “Çora Batır” başlığıyla olmak üzere 4 varyant; Başkurtlarda ikincisinde “kısa varyant” notuyla olmak üzere “Sura Batır” başlığıyla iki varyant olarak alınan bu destanda Tatarlardaki varyantlardan başlamak üzere kadın tiplerinin destandaki durumlarına dair bilgiler şu şekildedir:

Çura Batır Hikâyesi: Bu destanda Narren Batır'ın eşi Minlisilu destanın gelişiminde oldukça etkilidir. Çura da bu çiftin çocuğu olarak doğar. İsmi belirtilmeyen, “kız” olarak bahsedilen ve Çura'nın kurtardığı bir kadın, Rusların Çura'ya tuzak olarak gönderdikleri Rus kızı, Şagali Han'ın kızı Sarıkanı, Çura'nın kız kardeşi Aysilu da destanın ilerleyişinde pay sahibi kadın tiplerindendir.

³⁰⁵ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 305-311.

³⁰⁶ Bu destanın muhtevası incelenince aşk destanlarına daha yakın olduğu görülmektedir; fakat Urmançı 1. cildi mitolojik destanlarla kahramanlık destanları başlıklarına ayırmış görüldüğünden bu destanı kahramanlık destanları kısmında değerlendirip dipnotta düşüncemizi belirtmeyi uygun bulduk.

³⁰⁷ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 313-321.

³⁰⁸ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 323-329; Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 67-72.

Anlaşılabacağı üzere bu destanda kadınların önemli bir yeri vardır ve destanın her aşamasında bir kadın tipine rastlanmaktadır.³⁰⁹

Çora Batır: Bu varyantta Çora'nın babası Narik'tir, "tüccarın kızı" olarak geçen "Minli Silu"yla evlenir ve Çora doğar. Çora'nın kız kardeşi, karısı, Kazan hanının kızı Sarı Hanım, 40 kız da bazı epizotlarla destanda yer alırlar.³¹⁰

Çora Batır: Yine annesi Minli Silu, kız kardeşi Silubik, diğer varyantta Sarı Hanım'la ilgili olan epizotda onun yerini alan Sarı Hanım'ın kızı Çıgalı Hanım, destanda etkili kadın tipleridir.³¹¹

Yukarıdaki üç varyant manzum mensur karışıkken tamamı mensur olan ve diğerlerine göre muhtevasında önemli farklar bulunan son varyantta ise kadınların etkisinin olmadığı, Çora'nın annesinin dahi sadece annesi olarak anılıp geçildiği görülmektedir.³¹²

Yukarıdaki metinler içinde destanın gelişiminde kadın tiplerinin en etkili olduğu varyantın ilk varyant olduğu görülmektedir.

Sura Batır: Başkurtlardaki metinde ise Sura'nın annesi Minhılıv, ismi geçmeyen karısı, Kazan hanının kızı, destandaki kadın tipleridir. Bunlar arasında destanın ilerleyişinde en önemli etkiye Sura'nın annesi sahiptir.³¹³ Diğer varyant ise tek sayfadan ibaret Sura'nın ağzından manzum bir metin olup kadın tipi içermez.³¹⁴

2.5. KOBLAN BATIR³¹⁵

Yaşlılık çağında ikiz çocukları olan Minhılıv (erkeğe Koblan, kıza Kolansas adını verirler), Koblan'ın evlendiği Kürkem, Koblan esir düştüğünde ona âşık olup zindandan kurtulmasını sağlayan ve destanın sonunda da Koblan'ın ikinci eşi olan han kızı destanın gelişiminde ve ilerlemesinde önemli ölçüde etkisi olan kadın tipleridir. Koblan'ın ikizi Kolansas da destanda etkisi daha sınırlı olmakla birlikte kız kardeş tipine güzel bir örnektir.³¹⁶

³⁰⁹ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 331-349.

³¹⁰ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 351-377.

³¹¹ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 379-391.

³¹² Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.1, s. 393-399.

³¹³ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 73-87.

³¹⁴ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 131.

³¹⁵ Buradan itibaren Kinyekey de dâhil Başkurt destanları arasındaki destanlar görülmektedir.

³¹⁶ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 55-66.

2.6. BİKİYEN MERGEN (BATIR)

Bu destanda kadının çok etkili olduğu söylenemez; fakat Bikiyen’le birbirlerini seven ve daha sonra da Bikiyen’in eşi olan Köleyşe destanın ilerleyişinde etkili olmuştur.³¹⁷

2.7. KÖBEK BATIR

Tek sayfadan ibaret bu destanda Köbek Batır’ın ismi kaydedilmeyen eşinin, kocasını mutlu etmek için söylediği kobayır yer almaktadır. Bu sebeple bu kadın, eşini sevip üzüntülerini gidermeye çalışmasıyla önemli olduğu gibi, destan metni neredeyse onun kobayırından oluştuğu için destanı şekillendiren kişi olmasıyla da önemlidir.³¹⁸

2.8. KARASAKAL

Bu destanda da kadın tiplerinin önemli bir yeri ve destanın gelişmesine mühim bir etkileri olduğu söylenemez. Bununla birlikte oğlunu büyütürken söylediği ninni ile Minlegol’un annesi, sevdiği ve nişanlısı olan Banu, Kartan Han’ın Minlegol’e âşık olan ve ona “Karasakal” adını veren kızı, destanın ilerleyişinde etkili olan kadın tipleridir.³¹⁹

2.9. KARA AT

Bu destanda da kadın tipleri ve destanın ilerleyişine etkileri sınırlıdır. Akay’ın kızı ve Anton’un kızı bazı gelişmelerde etkili olmuşlardır.³²⁰

2.10. YULAY İLE SALAVAT

Bu destanda da kadınların etkisi çok sınırlıdır. Bazı epizotlarla Salavat’ın nişanlısı Gülbezir görülmektedir.³²¹

³¹⁷ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 105-123.

³¹⁸ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 127-128.

³¹⁹ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 149-177.

³²⁰ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 179-193.

³²¹ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 197-231.

2.11. KİNYEKEY

Manzum olan destanda Tora Han'ın karısının çok çalışkan olduğundan, oğlu İşey'in 4 eşi bulunduğu ve bunlardan doğan çocuklarından bahsedilmiştir; fakat metinde kadınlara dair herhangi bir bilgi yoktur. Bu sebeple söz konusu durumlarla zikredilmeleri dışında kadınların destanın gelişimine bir etkileri olduğunu tespit edemedik.³²²

Tatarlarda 4, Başkurlarda 9 destan olarak görülen yukarıdaki örneklerde kadınların destanlardaki etkisinin genellikle sınırlı olduğu; fakat “Kamber” gibi etkinin yoğun olarak görüldüğü veya Çora Batır gibi destanın ilerleyişinde kadınların önemli rolünün olduğu örnekler de vardır.

Başkurlarda kahramanlar hakkında destanlar arasında yer alan Bayazıt Batır, Kübelek-Tilev Batırları, Akşam Batır, Tülgen Batır, Teveş Mergen, Akay Yavı (Savaşı), Salavat Batır, Burangol Kaşka, Perovskiyy Yaylası, Sükem Batır, Bilal ile Düsen, Karas ile Akşa ise kadın tipi içermemeleri sebebiyle yukarıdaki listede değerlendirilmemişlerdir.

3. AŞK DESTANLARI VE SOSYAL HAYATI ANLATAN DESTANLAR

3.1. KUZİ KÖRPE İLE BAYANSILU /KUZYİKÜRPE İLE MAYANHİLİV

Tatarlarda da Başkurlarda da ikişer varyant olarak alınan destanda kadın tiplerinin destandaki yeri şu şekildedir:

Tatarlardaki ilk metinde kadın tipleri Kuzı Körpe'nin annesi, beşik kertmesi Bayansılı ve Bayansılı'nun kötü kalpli yengesidir. Bunların içinde destanın gelişiminde en etkili tip elbette Bayansılı'dur. Fakat diğerleri de destanın ilerleyişinde önemli etkileri olan tiplerdir.³²³

İkinci varyantta yine Bayansılı, ilk varyanttan farklı olarak ihtiyar kadın, Kuzı Körpe'nin annesi ve Bayansılı'nun yengesini görmektedir.³²⁴

³²² Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.4, s. 237-242.

³²³ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 31-47.

³²⁴ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 49-55.

Başkurtlardaki ilk varyanttaki kadın tipleri Mayanhılıv, Mayanhılıv'ın annesi, yaşlı kadın, Kuzıykürpes'in annesi, Küser Han'ın kötü kalpli hizmetçilerinden birinin kendisi gibi kötü kalpli karısıdır.³²⁵

Oldukça uzun olan ikinci varyantta ise kadın tipleri Mayanhılıv, Kuzıykürpes'in annesi Altışa, Meskey Ebe'dir. Destanda Meskey Ebe'nin anlattıkları metne yeni epizotlar eklenmesine ve destanın oldukça fazla uzamasına sebep olmuştur. Ayrıca Tatarlardaki varyantların sonunda ve Başkurtlardaki ilk varyantın sonunda âşıklar ölürken bu varyantta evlilikleriyle mutlu son vardır.³²⁶

3.2. HURLUGA VE HEMRA

Bu destandaki kadın tipleri Hemra'nın kardeşi Gülcemile, âşık olduğu ve sonunda evlendiği kız olan Hurluga, Hurluga'nın ablası Hurzaferan'dır. Destanın başlarında kadınların ilerleyişe etkisi görülmemekle birlikte, üçte biri bittikten ve Hurluga ortaya çıktıktan sonra destan bu kadınlarla ilgili epizotlarla ilerler.³²⁷

3.3. YUSUF KİTABI /KISSA-YI YUSUF

Tatarlarda “Yusuf Kitabı” başlığıyla tek metin olarak alınan bu destanda en önemli kadın tipi elbette Züleyha'dır. Bir epizotta Yusuf'un annesinin mezarı başında ağlayıp içini dökmesi epizotuyla annesi de anılır. Ayrıca Dine adlı kız kardeşinden de söz edilir; ama destanda aktif olarak varlığını görmeyiz. Züleyha destana dâhil olduktan sonra destandaki epizotların büyük oranda Züleyha'ya dayanarak geliştikleri görülür; onun dışındaki kadınların destanın ilerleyişine önemli bir katkıları bulunmaz. Züleyha'nın çevredeki 400 kadını davet etmesi ve bunların Yusuf'un yakışıklılığını görünce meyve yerine parmaklarını kesmeleri epizotundaki kadınlar dışında destandaki kahramanlar erkektir.³²⁸

Başkurtlarda ise iki varyant olarak alınmıştır. Manzum ve oldukça hacimli olan ilk varyant “Kıssa-yı Yusuf” başlığıyla kaydedilmiş olup kadın tiplerine dair bilgiler şu şekildedir:

³²⁵ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 55-77.

³²⁶ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 591-671.

³²⁷ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 57-79.

³²⁸ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 81-99.

Yakub'un üvey kızı, babasının Yusuf'un rüyasına yaptığı tabiri duyup diğer kardeşlerine söyler, onlar da kıskançlık ve öfkeyle dolarlar. Yusuf'un yaşadığı kötü olayların başlangıcı kardeşlerinin kıskançlığına dayandığı için buradaki üvey kız tipi önemlidir. Ayrıca Yusuf'un kız kardeşi Dine de ona olan sevgisi ve koruma çabasıyla bu metinde aktif olarak görülür; fakat yine de destana yön verenlerden biri değildir. Bu varyantta Yusuf, annesinin mezarında gözyaşı döküp dertlerini anlatınca annesi mezarından ona sevgi ve şefkat dolu sözlerle karşılık verir. Yusuf'u satın almak isteyen bir yaşlı kadın ve bir kızıdan da söz edilir. Yusuf'un yakışıklılığına hayran kalan bu kızın, Yusuf'la konuştuktan sonra mümin olduğundan ve malını fakirlere dağıtıp bütün ömrünü geçirmek üzere ibadethaneye girdiğinden söz edilir. Züleyha metne dâhil olana kadar destanın ilerleyişinde büyük bir etkisi olmayan bazı kadın tipleri görülüp destan genellikle erkeklerin egemenliğinde ilerlerken Züleyha'nın ortaya çıkmasıyla destan ona bağlı gelişir. Züleyha Mısır meliki Kanzafer'le evlenince de bir cin kızını Züleyha olarak görüp onunla beraber olduğu, Allah'ın Züleyha'yı Yusuf için koruduğu belirtilerek bir de cin kızı anılır. Züleyha'nın sütannesi de ona tavsiyelerde bulunmasıyla görülür. Yine Züleyha 400 kadar kadın çağırır ve Yusuf'u görünce meyve yerine ellerini keserler. Metinde Yusuf'un süt annesiyle ilgili de epizot vardır. Kısacası bu varyantın kadın tipleri açısından Tatarlardakine göre çok daha zengin olduğu görülmektedir.³²⁹

Yukarıdaki manzum metne göre çok daha kısa ve manzum mensur karışık olan Başkurtlardaki "Yusuf Kitabı" başlıklı diğer varyantta ise yine üvey kız, babasının Yusuf'un rüyasına yaptığı tabiri duyup diğer kardeşlerine söyler ve kıskançlıkları uyanır. Yine Yusuf, annesinin mezarında dertlerini anlatınca annesi mezarından cevap verip dua eder. Züleyha'nın destandaki yeri elbette bu varyantta da aynıdır. Züleyha'nın davet ettiği, Yusuf'u görünce meyve yerine ellerini kesen kadınlar için bu varyantta sayı verilmemiştir. Züleyha'ya akıl veren bir hizmetçi kadın/sütanne bu varyantta da görülür. Fakat kadın tipleri ilk varyanttaki kadar zengin değildir.³³⁰

³²⁹ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 289-416.

³³⁰ Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 417-430.

3.4. TAHİR İLE ZÜHRE

Yukarıdaki başlıkla Tatarlarda ilki diğerlerine göre oldukça hacimli olmak üzere 3 varyant, Başkurlarda ise tek metin olarak alınan destanda kadın tipleri vedestan ilerleyişindeki durumlar Tatarlardaki ilk varyanttan başlayarak şu şekildedir:

Güzelliği, şuhluğu, cilveli halleri ve elbette yaşadığı üzüntülerle görülen Zühre, destandaki en önemli kahramanlardan biri olarak elbette destan boyunca ön plandadır ve aktiftir. Bu varyantta Zühre'nin annesi de ilerleyişte çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü kocası, kızları Zühre'yi sözüne sadık kalarak Tahir'e vermeye kararlıyken bir kocakarıya gidip büyü yaptırarak kocasını Tahir'e düşman eder ve destanın sonundaki trajedinin belirleyicisi olur. Biraz önce de anıldığı gibi, diğer bir kadın tipi, büyücü kocakarıdır. Zühre'nin "ablası" olarak geçen tip de esasen Zühre'nin hizmetçilerinden biri olarak ve annesinin yaptıklarını Zühre'ye anlatmasıyla görülür. Tahir'in "ablası" olarak geçen tip de Tahir'e yardım ve nasihatlar etmesiyle ve âşıklar arasında mektup götürüp getirmesiyle önemlidir. Suya bırakılan Tahir'i, Zühre'nin gönderdiği mektupla kurtaran Gül padişahının kızı, sonradan ortaya çıkan diğer iki kardeşi de destanın ilerleyişinde etkileri olur. Bunlar Tahir'e âşık olurlar ve onun için aralarında kavga ederler. Ayrıca saraylarındaki hizmetçi kızlar da bazı epizotlarda yer alırlar. Akli Zühre'de olsa da Tahir bu sarayda sazlı sözlü eğlence içinde günler geçirir. Zühre'nin sarayındaki nazımcı kızları da bazı epizotlarda görürüz.³³¹

İkinci varyantta Zühre'nin cariyeleri, Tahir'i denizden kurtaran Türkistan padişahının kızları (3 kız içinde destanda en aktif olan en büyükleridir.), Tahir'in ablası olarak geçen kadın destanda etkisi olan kadın tipleri olarak görülmektedir. Bu varyantta diğerine göre en mühim farklardan biri, trajik sonda Zühre'nin annesinin payı olmayıp tamamen babasının zalimliğiyle âşıkların ölmesidir.³³²

Son varyantta Tahir'e aslında Zühre'yle sözlü olduklarını söyleyen ihtiyar kadın, Tahir'in dadısı, Zühre'nin etrafındaki 40 kız ve dadısı, Tahir'i sudan kurtaran ve ona âşık olan padişah kızı (Bu kızın babası da Tahir'i çok sever ve kızıyla

³³¹ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 109-179.

³³² Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 181-189.

evlendirir) bu varyanttaki kadın tipleridir. Bu metinde Tahir'in başka bir kadınla evlenmiş olması dikkati çekmektedir.³³³

Başkurtlardaki varyant kısa olup Zühre, Zühre'nin büyü yaptırıp babasını Tahir'e düşman ederek trajik sonu hazırlayan annesi, Tahir'i Şad suyundan sandıkla çıkarıp ona âşık olan padişah kızları destanın ilerleyişinde etkili olan kadın tipleridir.³³⁴

3.5. LEYLÂ İLE MECNÛN

Sadece Tatarlarda ve ilki oldukça hacimli olmak üzere 3 varyant olarak yer alır. Destanın en önemli kadın tipi Leylâ olmakla birlikte onun Zühre gibi aktif olmadığı, Kays'ın; yani Mecnûn'un gerisinde kaldığı görülür. Burada Leylâ'nın Mecnûn'a verilmeme sebebinin de Mecnûn'un deli hâlleri olduğunu belirtmek gerekir; yoksa Leylâ'nın kabilesinin Mecnûn'la bir problemi yoktur, sadece kendilerini etrafa rezil ettiğini düşündükleri için onu istememişlerdir. Mecnûn'un annesi, Leylâ'nın kabilesinin kızları, Leylâ'nın annesi de bazı epizotlarla destanda görülürler.³³⁵

Diğer iki varyant ise ikişer sayfadan ibaret ve birbirine çok yakın muhtevalı kısa metinlerdir. Bunlarda destanda etkili olan kadın tipleri Leylâ ve Leylâ ölünce Mecnûn'un soru sorduğu kız çocuğundan ibarettir.³³⁶

3.6. ŞAHSENEM İLE GARİP

Sadece Tatar destanları arasında tek metin olarak yer alan bu destanda baş kadın kahraman olarak Şahsenem, Garip'in annesi ve kız kardeşi, Garip'e âşık olan Söçük adlı prenses, Şahsenem'im isteğiyle Garip'i saklayan yaşlı kadın, Şahsenem'in dostu olan ve destanın ilerleyişinde Şahsenem'den sonra en güçlü yeri bulunan Akça, bu destanın gelişiminde etkili olan kadın tipleridir.³³⁷

³³³ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 191-201.

³³⁴ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 503-510.

³³⁵ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 203-253.

³³⁶ Bu varyantların ilki için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 255-257. İkincisi için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 259-261.

³³⁷ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 263-307.

3.7. SEYFÜLMÜLK / SEYFÜLMÜLÜK

Tatarlarda Seyfölmölk, Başkurtlarda Seyfölmölük olarak kayıtlıdır. Tatarlardaki metinde kadınların destandaki durumları şöyledir:

Seyfölmölk'ün rüyasında görüp âşık olduğu Şehircemal, cinler padişahının Seyfölmölk'e âşık olan çirkin kızı, dev perisi tarafından kaçırılıp denizin dibinde esir tutulan ve Seyfölmölk'ün kurtardığı Melike destanın ilerleyişinde mühim rolü olan kadın tipleridir. Bu destanın sonunda Şehircemal'in babası Seyfölmölk'ü öldürtür, bunu gören Şehircemal de kendini öldürür.³³⁸

Başkurtlardaki metinde Seyfölmölük'ün annesi Cemile, bir pöstekide resmini görüp âşık olduğu ve peri padişahının kızı olan Bediölcemal, Seyfölmölük'le arkadaşını esir eden padişahın çirkin kızı, ejderin tutsak ettiğı ve Seyfölmölük'ün kurtardığı Melike, Melike'nin annesi, Bediölcemal'in annesi ve büyükannesi destanın ilerleyişinde etkili olan kadın tipleridir. Tatarlardakine göre daha geniş olan ve farklı epizotlar içeren bu metin, mutlu sonla tamamlanır.³³⁹

3.8. BÜZ YİĞİT / EL-KISSA BOZYİĞİT

Tatarlarda Böz Yiğit, Başkurtlarda El-Kıssa Bozyiğit başlığıyla kayıtlıdır.

Tatarlardaki metinde kadın tipine dair bilgiler şöyledir: Böz Yiğit'i rüyasında görüp âşık olan Karaçeçsılı destanın ilerleyişinde en etkili kadın tipidir. Onun yanındaki 40 kız da bazı epizotlarda yer alır. Âşıkların buluşmasını Karaçeçsılı'nu babası olan hana haber veren hanın cariyesi, Karaçeçsılı'ya talip olan Zeytün adlı adamın Böz Yiğit'i ve arkadaşını zehirletmek için anlaştığı yaşlı kadın (Âşıklar bazen bu kadının evinde görüşmektedir), Karaçeçsılı'nun annesi ve Böz Yiğit'in annesi de destanın ilerleyişinde etkili olan kadın tipleridir.³⁴⁰

Başkurtlardaki metinde; Bozyiğit'i rüyasında görüp âşık olan Karasaç, 40 kız, Âşıkların buluşmasını hana haber veren hizmetçisi, Zeytün'ün Böz Yiğit'i zehirletmek için anlaştığı yaşlı kadın (Âşıklar bazen onun evinde görüşmektedir),

³³⁸ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 309-323.

³³⁹ Destanın metni için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 511-542.

³⁴⁰ Metin için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 325-447.

Karaçeçsilü'nün annesi ve Büz Yiğit'in annesi, destanda Tatarlardaki varyantta olduğu gibi görülürler.³⁴¹

3.9. MERGEN İLE MAYANHILIV

Bu destanın gelişiminde etkili tek kadın tipi olan Mayanhıliv, cesareti ve gücüyle dikkati çeken aktif bir kadındır. Destanın konusu da Mayanhıliv'la evlenmek isteyip de reddedilince savaş açan Nogay Han'ın halka yaptığı zulümlere karşı verilen mücadeledir. Bu mücadelede Mayan da aktif olarak görülür.³⁴²

3.10. ZÜHRE İLE ALDAR

Bu destanın çok büyük kısmı, baş kadın kahraman Zühre'nin ağzından anlattığı hayat hikâyesinden oluşmaktadır. Zühre, kendisiyle evlenme niyetini bildirmeye gelen Alabirde ve yanındaki kişiyi evinde misafir ederek önce onlara hayatını bütün ayrıntılarıyla anlatır. Batır bir kadın oluşu, ablasının daha pasif olması gibi bilgilerle başlayan Zühre'nin anlatmaları, içerdiği pek çok olayla destanın hacmini 200 sayfaya ulaştırır. Ayrıca anlatıcı esasen Zühre olsa da anlattığı kişilerle ilgili ayrıntılı hayat hikâyelerinde olaylar, anlattığı kişinin ağzından aktarılır. Bütün bu anlatmaların içinde bazen esir edilmiş olarak bazen de farklı şekillerde başka kadınlarla ilgili epizotların da destana eklendiği görülür.³⁴³

3.11. MAKTIMHILIV

Destandaki olaylar, Taymas Han'ın göz koyup kaçırdığı güzeller güzeli Maktımhıliv'in etrafında döner. Onu kurtarmaya giden kel oğlana yardımcı olan küçük kız çocuğu da destanın ilerleyişinde etkilidir. Destanda bunların dışındaki tipler erkektir.³⁴⁴

3.12. KERTE MERGEN

Kısa bir metin olan destandaki olaylar Kerte Mergen'in güzel kızı Könhıliv'in, Tugazak Han'ın oğlu tarafından kaçırılması ve babasının onu

³⁴¹ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 431-502.

³⁴² Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 79-91.

³⁴³ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 93-282.

³⁴⁴ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 283-288.

kurtarmasından ibarettir. Destanın sonunda kendisini kaçıran kişiden hamile kalan kızın bir oğlunun doğduğu ve batır olduğu belirtilir. Könhılıv destanda pasif konumdadır. Bilhassa saçlarının uzunluğuna dikkat çekilir.³⁴⁵

3.13. TARGIN BATIR

Bu destan da kısadır ve iki varyant olarak alınmıştır. İlkine dair bilgiler şöyledir: Targın isimli yiğitle birbirlerinden hoşlanan Akyunus, kızın babası olumsuz yaklaşıncı kaçarlar. Destandaki olaylar bunun etrafında döner. 40 hizmetçi kız da destanın gelişiminde etkili olur. Destanda bunlar dışındaki tipler erkektir.³⁴⁶

İkinci varyant Targın ile Kujak başlığını taşır. Kızın ismi Akyondoş olarak kaydedilmiştir ve kadın tipi olarak sadece o yer alır.³⁴⁷

Aşk destanlarında kadın tiplerinin etkisi elbette yoğundur. Kuzı Körpe ile Bayansılı, Hurluga ve Hemra, Yusuf Kitabı, Tahir ile Zühre, Leylâ ile Mecnûn, Şahsenem ile Garip, Seyfûlmülük ve Bozyiğit bu destanlardandır. Aşkın yanında sosyal hayata dair farklı durumların da yer aldığı Mergen ile Mayanhılıv, Zühre ile Aldar, Maktımhılıv, Kerte Mergen ve Targın Batır'da ise destanın ilerleyişinde erkeklerin daha baskın olduğu epizotlar artmaktadır; fakat bunlarda da merkezde bir kadınla ilgili hadisenin olması dikkati çekmektedir. Aşk destanlarındaki kadınların mitolojik destanlarda veya kahramanlık destanlarında rastlanan “alp tipi” veya “batır” kadınlardan farklı olduklarını da belirtmek gerekir. Aşklarına sahip çıkma anlamında aktif olan Bayansılı, Zühre (Tâhir ile Zühre) ve Şahsenem gibi kadın kahramanlar, batır kadınlar gibi bedenî güçleriyle değil; aşklarında kararlı duruşlarıyla kuvvetlerini gösterirler. Kadın tiplerindeki bu değişimde mekânın da etkisini düşünmek gerekir. Mitolojik destanlarda veya kahramanlık destanlarında bozkır ya da köy kültürü hâkimdir. Bu sebeple de insanların şehre göre daha zor olan yaşam koşulları fiziksel olarak da ona uygun olmalarını gerektirir. Aşk destanlarında ise genelde han, padişah veya vezir çocukları yer alır ve bunlar sarayda yaşarlar. Dolayısıyla böyle bir hayat tarzında kadının beden gücüyle ortada olması çok da gerekli değildir. Sosyal hayata dair olayların veya aşk dışında farklı epizotların da

³⁴⁵ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 543-547.

³⁴⁶ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 549-553.

³⁴⁷ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.2, s. 555-559.

bolca yer aldığı, farklı bir ilerleyişi olan Zühre ile Aldar'da ise Zühre batır bir kadın olarak anlatılmasıyla dikkati çeker.

4. TARİHİ HADİSELERE DAYANAN, BEYLER VE HANLAR ZAMANINI ANLATAN DESTANLAR

4.1. AKTAŞ HAN

İki varyant olarak alınan destan kısa olup ilk varyanttaki tek kadın tipi, Aktaş Han'ın Ayhılıv adlı çok güzel kızıdır. Kızın cesaretinden ve batırlığından söz edilip güreş ve sınamalarda kendisini yenenle evleneceğini söylemesi kaydedilir. Destanın büyük kısmı bu kıza dayanmaktadır.³⁴⁸ İkinci varyant ise tarihî bilgiler ve şecere bilgisine dayanır, arada adı anılan kadınlar görülür. Dolayısıyla bu varyantta kadın tipi olarak değerlendirilecek bir unsur yoktur. Ayhılıv'dan da söz edilmez.³⁴⁹

4.2. HAN KIZI ALTINSES (ALTINSAÇ)

Çok güzel bir kız olan Altınses'e talip olan birini kız istemeyince savaş çıkar. Destan, Altınses'e dayalı olarak gelişen kısa bir metindir.³⁵⁰

4.3. CENGİZNAME

Güneşten hamile kalan Gölemelek Kürekle bu destandaki en önemli kadın tiplerinden biridir. Destandaki olaylar da hamile kalışından sonra 40 kız ve kadını ile çıktığı yolculuklagelişir. Doğan oğlunun evlendiği Alangu da Gölemelek Kürekle'den sonra destanın gelişmesini sağlayan kadındır, Cengiz ondan doğar. Cengiz'in evlendiği Bürte Kuçin de destanın ilerleyişinde etkilidir.³⁵¹

³⁴⁸ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 55-57.

³⁴⁹ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 59-63.

³⁵⁰ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 65-67.

³⁵¹ Metin için bk. Suleymanov vd.,a.g.e., C.3, s. 69-100.

4.4. AKSAK TİMUR

Bu destanda erkekler hâkimdir. Destanın başında gördüğü işkenceyle Timur'un annesi, ilerleyen kısımlardan birinde konuşmasıyla Timur'un hışmından kurtulan dul kadın "Aksak Timur"daki kadın tipleridir.³⁵²

4.5. İDİGE İLE MURADIM

Bu destanda merkezde olan bir kadın yoktur, "İdige ile Muradım" erkeklerin ağırlıkta olduğu bir destandır. Bununla birlikte Toktamış Han'ın karısı, İdige'ye âşık olan kızı İnıybıke, ablasından daha geride olmakla birlikte diğer kızı Kinyebıke, cariye kızlardan biri olup İdige'ye âşık olan Geneke (İdige de bu kızı sever ve kız İdige'den hamile kalıp bir oğlan doğurur), Geneke'nin doğurduğu çocuğa sahip çıkan İsenbay'ın karısı, İdige'nin kurtarıp sonra da evlendiği Firdevs (Timur'un kızıdır) ve Tuk Batır'ın annesi, destanın ilerleyişinde etkili olan kadın tipleridir.³⁵³

"Masallaşmış versiyonu" notuyla ve "İdege" başlığıyla kaydedilmiş olan diğer varyantta ise destanın başında ölen ihtiyar anne, Toktamış Han'ın karısı, iki kızı, Timur'un kızı (İdege onu ejderhadan kurtarır ve Timur da kızını onunla evlendirir), İdege'nin Timur'un kızından olan oğlu Elbek'in karısı bu varyanttaki ilerleyişte pay sahibi olan kadın tipleridir.³⁵⁴

4.6. YALIK BEY, KARMAŞAN İLE SERMESEN

Bu destanda Yalık Bey'in ağzından anlatılan 3 eşi önemlidir. Ayrıca oğlu Karmaşan'la evlenen Aybıke de güzelliğiyle çok övülmüştür. Bunların dışında destanda erkek tipleri ve Yalık Bey'in vasiyetleri yer alır.³⁵⁵

Bu destanın "Son Hartay" başlıklı diğer iki varyantında da kadın tipleri ilk varyantta olduğu gibidir.³⁵⁶

³⁵² Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 127-144.

³⁵³ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 145-293.

³⁵⁴ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 295-306.

³⁵⁵ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 307-354.

³⁵⁶ Bu varyantların ilki için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 363-371. İkincisi için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 373-386.

4.7. İLEVKEY, KELEYKE, YAYIK BATIRLAR

Bu destanda kadın olarak sadece Yayık Batır'ın karısına bir epizotla yer verilmiştir. O da oğlu Tuk'u diğer kardeşleri zehirlemek isteyip kızıma zehir kattıklarında Tuk'un hürmeti sebebiyle önce annesine sunması ve annesinin de içip ölmesi şeklindedir.³⁵⁷

4.8. HİKÂYET-İ İSA OĞLU AMET³⁵⁸/GAYSA OĞLU EMET

Tatarlarda “Hikâyet-i İsa Oğlu Amet”, Başkurtlarda “Gaysa Oğlu Emet” başlığıyla kaydedilen bu destan diğerlerine göre oldukça farklı bir tema üzerinden hareket eder. Destanda kadın tipi olarak Taydulı Hanım önemlidir. Kız çocuk doğurur ve kocası öldürmesini istediği hâlde evladını korur. Bu kız çocuğu destanda pasif konumdadır. Büyüyünce de Amet'in onu alıp kendine eş yaptığını öğreniriz; ama kızın bu konuda hiçbir iradesi görülmez. Fakay yine de bu destan sağ tutulmaya çalışılan kız çocuğun etrafında gelişmiştir. Ayrıca yaşlı bir kadın ve Taydulı Hanım'ın büyük oğlunun karısı da destanda birer epizotla yer alırlar ve ilerleyişe katkıları olur. Tatarlarda da Başkurtlarda da destanın içeriğinde önemli bir farklılık bulunmaz.³⁵⁹

4.9. TÛLLE MEMBET

Bu destanın farklı bir işleyişi olup Membet'in hayatı ve soyuna dair bilgiler verilmektedir. Kadınlardan onlara odaklı olarak söz edilmez. Membet'in ilk eşi Hagındık, ikinci eşi Hıylıkay ve üçüncü eşi Yomahultan'a dair bilgiler yer alır. Kızları, soyundan gelen kadınlar ve soyundan gelen erkeklerin evlendikleri kadınlar da yeri geldikçe anılır. Yukarıda da ifade edildiği gibi bunlarda amaç, Membet'in soyuna dair bilgi vermektir.³⁶⁰

³⁵⁷ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 355-362.

³⁵⁸ Tatar destanları iki ciltten oluştuğu için bu metinlerin sınıflamasında 4 ciltten oluşan Başkurt destanlarındaki gibi ince bir tasnif yapılamamıştır. Urmançı'nın hazırladığı eserde aşk destanları arasında görülen bu metni, konusu ve muhtevası incelenince Başkurt destanlarında bulunduğu başlık altında değerlendirmek uygun görünmektedir.

³⁵⁹ Metinler için bk. Urmançı, a.g.e., C.2, s. 101-107; Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 387-393.

³⁶⁰ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 395-522.

4.10. KARAGÜLÜMBET İLE AKKÜLÜMBET

Karagülömbet'in 4 eşi, Akkülömbet'in karısı ve oğlu Akyiğit'in karısı bu destandaki kadın tipleridir. En aktifleri ise azimli ve cesur bir kadın olan Akkülömbet'in eşidir.³⁶¹

4.11. KÜSEK BEY

Babsak'la evlenen Yemile, bu destandaki en aktif kadın tipidir ve Küsek Bey'i doğuran kadındır. Karagölömbet, kocasını öldürüp bu kadını üçüncü eş olarak alır. Diğer iki karısı da Yemile'yi kıskanmalarıyla görülürler. Ayrıca bir nine, Küsek Bey'e hayatıyla ilgili gerçekleri anlatır. Destanın sonunda da Küsek Bey'in Karagölömbet'ten kurtardığı bir kız görülür.³⁶²

“Babsak Bey ile Karagölömbet Bey” başlıklı diğer varyantta da Karagölömbet, Babsak Bey'i öldürüponun eşi olan Gölgeyşe'yi dördüncü eş olarak alır. Diğer eşlerinin kıskançlıklarına dair epizot burada yoktur; fakat bir eşiyle ilgili başka bir epizot yer alır.³⁶³

“Kıpçak Soylu Yamgırsı Bey ile Kuskar Bey'in Yeni il Bulduğu”, “Mamay Han Hikâyesi”, “Möyten Bey”, “Teteges Bey” gibi destanlar ise kadın tipi içermediklerinden buraya dâhil edilmemişlerdir.

Bu gruptaki destanların kiminde bir kadın tipi veya aşk, kiminde ise farklı mücadeleler öne çıkmaktadır. *Aktaş Han*, *Han Kızı Altınses*, *Hikâyet-i İsa Oğlu Amet* ve *Cengizname*'de konu veya destanın işleyişinde kadınlar önemli yer tutar. *İdige ile Muradım* ve *Küsek Bey*'de yer yer öne çıksalar da erkek tiplerin daha hâkim oldukları görülür. *Aksak Timur*, *Yalık Bey*, *Karmasan ile Sermesen*, *Tülle Membet*, *Karagülömbet ile Akkülömbet*'te ise kadın tiplerin etkisi az olup destanların akışına erkekler hâkimdir.

³⁶¹ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 523-532.

³⁶² Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 533-558.

³⁶³ Metin için bk. Suleymanov vd., a.g.e., C.3, s. 559-564.

SONUÇ

Çalışmamızda Urmançı'nın hazırladığı iki ciltlik “Tatar Destanları” ile Suleymanov ve arkadaşlarının hazırladığı “Başkurt Destanları” külliyatı kullanılmıştır.

Tatar destanları'nın ilk cildinde Urmançı'nın tasnifine göre 3 tane mitolojik, 11 tane de kahramanlık destanları başlığı altında olmak üzere 14 destan yer alır. Bunlardan mitolojikler arasındaki Tülek beş varyant, kahramanlıklar arasındaki Çura Batır 4, Alpamşa 3, Ak Kübik 2 varyant hâlinde alınmış olup diğerleri tek varyanttır. İkinci cilt ise Urmançı tarafından lirik-epik ya da aşk destanları olarak değerlendirilen 9 destandan oluşur. Bunlardan Tahir İle Zühre üç, Kuzı Körpe İle Bayansılı iki, diğerleri tek varyanttır. İki cildin ihtiva ettiği destan sayısı ise 23'tür. Birden fazla varyantı olanları da değerlendirince toplam destan metni sayısı 36'dır.

“Başkurt Destanları”nın ilk cildi ise mitolojik destanlara ayrılmış olup 11 destanı içerir. Bunlar arasında Alpamşa üç, Ural Batır iki, diğerleri ise tek varyanttır. İkinci cilt sosyal hayatı anlatan 13 destanı içerir. Bunlar arasında da Eberey Batır ile Albirmes Alasabır üç, Kızıyörpes ile Mayanhılıv iki, Kıssa-yı Yusuf iki, diğerleri tek varyant olarak alınmıştır. Üçüncü cilt beyler, hanlar zamanını anlatan 16 destanı içerir. Bunlar arasında Yalık Bey, Karmanan ile Sermesen üç, Aktaş Han, Möyten Bey, İdige ile Muradım ve Küsek Bey ikişer, diğerleri tek varyant olarak alınmıştır. Son cilt ise kahramanlar hakkında 21 destanı içerir. Bunlar arasında sadece Sura Batır iki varyant olarak alınmıştır. Dört cildin ihtiva ettiği toplam destan sayısı 61'dir. Birden fazla varyantı olanların varyantlarıyla birlikte destan metni sayısı ise 75'tir. Böylece Tatar destanları ve Başkurt destanları'nda incelenen toplam metin sayısı 111'e ulaşmaktadır.

Destanlardaki kadın tipolojisine dair ikinci bölümde; “Kız”, “Eş Seçimi ve Evlilik”, “Eş Olarak Kadın”, “Anne Olarak Kadın”, “Kadın Tasviri ve Övgü”, “Kadının Hor Görülmesi” üst başlıkları ile “Yardımcı Kadın/Yenge”, “İhtiyar Kadınlar”, “Meraklı ve Dedikoducu Kadınlar” ile “Kıskanç Kadınlar” alt başlıklarını içeren “Diğer Kadın Tipleri” üst başlığı altında inceleyip değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Son bölümde ise destanları belli başlıklar altında tek tek sıralayıp kadın tiplerinin destanlardaki ilerleyişe etkilerine değindik ve tespitlerimizi kaydettik.

23 Tatar, 61 Başkurt destanında kadını incelediğimiz çalışmamızda kadın tipleri ve bunların destanların işleyişine etkilerine dair tespitlerimiz şunlardır:

- Kız çocuk, genellikle doğumu sevinçle karşılanan ve sevgiyle büyütülen bir tiptir. Fakat bir istisna olarak Tatarlarda “Hikâyet-i İsa Oğlu Amet”, Başkurtlarda “Gaysa oğlu Emet” olarak kaydedilmiş olan metinde babanın, eşi hamileyken kız doğması durumunda öldürmesini istediği bir örnek de tespit ettik. Fakat adamın bu tavrı 9 oğlu, eşi ve toplum tarafından yadırganarak eleştirilmiş; annesi ve kardeşleri çocuğu korumuşlardır. “Kız kardeş”in ise erkek kahramanın kardeşi olduğunda ağabeyine sevgisi ve bağlılığıyla görülen olumlu bir tip olup birkaç kız kardeş olarak görüldüğünde ise genellikle erkek kahramana âşık ve birbirini kıskanarak kavga eden olumsuz tipler olduklarını belirledik.
- “Eş seçimi ve evlilik” konusunda kızların evleneceği erkekte, erkeklerin evleneceği kızda aradığı özellikler değerlendirildi, beşik kertme ve aşk konuları incelendi. Bunun sonucunda bazı mitolojik destanlarla diğer türler arasındaki bazı destanlarda kızların; kendilerinden daha güçlü olan, saygı duyup benimseyecekleri erkekleri kendilerine uygun gördüklerini tespit ettik. Bu epizotu içeren destanlarda “sınama” vazgeçilmez unsur olup kızlar da seçilen değil; seçen kişi olmalarıyla dikkati çekerler. Bunlarda mekân da bozkır veya köy hayatıdır. Aşk destanlarında ise kızın, genellikle erkeğin yakışıklılığına âşık olarak eş olarak benimsediği ve bu tiplerin yaşam şartlarının da rahat olup nazlı büyüdükleri görülmektedir. Erkekler ise genellikle kızın güzelliğine âşık olmakla birlikte, bazı örneklerde kızın söz ustalığına, yır (türkü, şarkı) söyleme kabiliyetine ve beden gücüne de önem vermektedirler. Sınamalara giren erkekler, meydan okuyan ve güçlü kadın tipinin de erkeğin eş seçiminde etkili olduğunu göstermektedirler.

Destanlarda önemli bir epizot olan “beşik kertmesi” âdetine bilhassa aşk destanlarında yer verildiğini görsek de bu âdetin mitolojik destanlarda da olduğunu belirledik. Fakat aşk destanlarında beşik kertmesi yapılan çocuklar, büyüyünce de

birbirlerini istemelerine ve aralarında aşk doğmasına rağmen; eş seçiminde kızı da erkeği de pasif duruma getiren bu epizotun yer aldığı mitolojik destanlarda kızın beşik kurtmesi olan kişi, onun sevemediği ve kabul edemediği biri olmuştur. Çünkü kız, eşini sınama yoluyla seçmeyi tercih eder.

İncelediğimiz metinlerde destanların önemli motiflerinden ve hayatın bir parçası olan aşk konusunun farklı örnekleri olduğunu, kahramanların farklı şekillerde âşık olduklarını tespit ettik. Birbirlerini görmeden, rüyada veya resmini görerek, birbirlerini görür görmez âşık olanlar bulunduğu gibi, bir süre birlikte zaman geçirdikten sonra başlayan aşklar da vardır. Aşk destanlarında âşıkların evlenmelerine izin vermeyen taraf kızın ailesidir ve kişi olarak da genellikle kızın babasıdır.

- Evlilik konusunda bazı destanlarda gençlerin birbirlerini sevip beğenseler de aile üyelerinin rızasını almaya önem verdiklerini, birçok zahmet çektikten sonra ailenin rızasını kazanmayı başararak evlilik adımı attıklarını gördük. Bu örneklerdeki zahmetler ise kızın ailesinden kaynaklanmaktadır. Bazı destanlarda ise birinin tavsiyesiyle, erkeğin kızı görüp beğenmesiyle veya kızın babasının uygun görüp kızını vermesiyle yapılan evlilikler görülmektedir. Bunlarda kız tamamen pasif durumdadır ve evlilik kararı dış etkenler tarafından alınmaktadır.

Destanlarda kalın/çeyiz veya başlık olarak anılan âdetin de önemli yeri olan bir motif olduğunu belirledik. Kaçarak evlenme konusunda da bu durumun ortaya çıkmasının başlıca nedeninin çok fazla başlık parası istenmesi olduğunu, gençler birbirlerini sevseler de erkeğin başlık verecek malı olmadığı için çareyi kaçarak evlenmekte bulduklarını tespit ettik.

Çok eşlilik ve kuma konusunda başkahramana ait örnekler olduğu gibi, olumsuz tiplere ait örneklerin de bulunduğunu tespit ettik. Bu örnekler başkahramana aitse soyun ilerlemesine ve neslin çoğalmasına işaret edilmiştir. Çok eşlilikte eş sayısının genellikle “üç” olması, bunun formel bir ifade olduğunu düşündürmektedir.

- “Eş olarak kadın” konusunda “kadının eşine sevgisi ve ilgisi”, “erkeğin eşine sevgisi”, “eşini uyaran ve yol gösteren kadın” ve “eşini kötülüğe yönlendiren kadın” başlıkları altında tespitlerimizi kaydettik. Kadınlar genellikle eşlerine

karşı sevgiyle bağlı, ilgili ve eşlerinin iyiliği için uğraşan tiplerdir. Fakat “İdige ile Muradım” destanında Toktamış Han’ın karısı ve “Tahir ile Zühre”nin bir varyantında Zühre’nin annesi, kocalarını kötülüğe yönlendirmişlerdir.

- “Anne” tipi ise genellikle şefkatli, fedakâr ve korumacıdır. Kimi zaman bazı gerçekleri saklayan biri olarak görünse de yaptığı her şeyi çocuğunu korumak için yapar. Evlatlarına genellikle öğütler verip onları yetiştiren anne, çocuğu üzerinde aktif bir role sahiptir. Fakat Tatarların mitolojik destanları arasındaki “Altayın Sayın Sûme”de ilginç bir epizota rastladık. Buradaki anne tipi, uzun zaman çocukları olmayıp sonradan kavuştukları oğulları için kocası: “Oğlumuzu öldürelim!” dediğinde karşı çıkmayıp ona ortak olmasıyla “merhametsiz anne” örneği olarak görülür.
- Kadına dair tasvir ve övgü kısımlarında genellikle kadının saçları, yüzündeki uzuvlar ve unsurlarla fiziki özellikleri konu edilmiş; güzelliği ve çeşitli kabiliyetleri yönüyle övülmüştür.
- Kadının hor görülmesi, eleştirilip aşağılanması ve küfredilmesinin temel sebebi, erkeğin kendisini kadından üstün görmesi veya kadının yaptıklarının “ayıp” olduğudüşüncesidir. Bu duruma örnek bulunan destanlar arasında Başkırtların mitolojik destanı “Kara Yurga”, Başkırtların sosyal konulu destanlarından “Zühre ile Aldar”, hem Tatar hem de Başkırt destanları arasında gördüğümüz “Tahir ile Zühre” ve Başkırtların beyler hanlar zamanını anlatan “Cengizname” görülmektedir.
- Kadına yönelik şiddette amaç kadından hınç almak, baskı kurup onu rencide ederek karşı tarafın isteklerine kadının boyun eğmesini sağlamaktır. Kadına yönelik şiddette darp yanında işkence veya katliam da görülmektedir. Şiddetin geçtiği destanlar şunlardır: Başkırtlarda kahramanlar hakkında destanlarda “Sura Batır”, Tatarlarda “Çura Batır” ve “Akay Yavı” (Savaşı); Başkırtların beyler hanlar zamanını anlatan destanları içerisinde yer alan “Karagölümbet ile Akkülümbet”, “Küsek Bey”ve “Gaysa Oğlu Emet”; (Tatarlarda“Hikâyet-i İsa Oğlu Amet); Başkırtların mitolojik destanlar arasındaki“Ural Batır”; Başkırtların Sosyal konulu destanlar içerisindeki alan destanı Seyfölmölük (Tatarlarda Seyfölmölük).

- Destanlardaki yardımcı kadın/yenge tipi, bazen kahramanın ağabeyinin eşi bazen herhangi bir komşu kadın bazen de kahramanların hizmetinde bulunan ve yardım eden kişiler olarak görülür.

İhtiyar kadınlara ise ihtiyarlık vaktinde çocuk doğurma epizotunda rastlandığı gibi, baş erkek kahramandan gizlenen gerçeği söyleyen veya bir kötülüğe alet olan tipler olarak da görülürler.

Meraklı ve dedikoducu olan veya ise kıskançlıklarına vurgu yapılan birkaç kadın örneğine de rastladık ve metinlerle örnekledik.

- Kadınların, gelişiminde en fazla rol oynadığı destanlar aşk destanları olmakla birlikte, mitolojik destanlarda ve kahramanlık destanlarında da destanın muhtevasına göre etkilerinin çok güçlü olduğu örnekler vardır.
- Mitolojik destanlarda alp tipi kadına daha fazla rastlanır; fakat Başkurtlardaki sosyal hayatı anlatan destanlar arasında yer alan Zühre ile Aldar'da Zühre'nin de alp bir kadın olduğu görülür. Yaşadığı yerin bozkır veya köy hayatı denebilecek bir mekân olmasından yola çıkarsak kadının destandaki fizikî gücünü belirlemede destanın mitolojik, kahramanlık gibi konuları yanında olayların geçtiği mekânın da etkili olduğu anlaşılmaktadır.
- Batır kız tipi, evleneceği erkeği sınamayla seçmek ister ve kendisini güreşte yenecek bir erkeği talep eder.
- Aşk destanlarında kadın, bedenî gücüyle önde değildir; fakat aşkı için mücadele etmesiyle dikkati çeker. Sevmediği kişiyi ailesi zorlarsa da eş olarak kabul etmez. Bunların sonunda erkek kahraman ölüyorsa genellikle kızın da kendisini öldürdüğü görülür. Bedenî gücüyle önde olmamasında yukarıda da belirttiğimiz gibi yine mekân unsuru öne çıkmaktadır. Aşk destanlarında genellikle bir han, padişah veya vezir çocuğu olan âşıklar, zahmetsiz ortamda ve etraflarında hizmetçilerle yaşarlar. Bunlar, bozkır veya köy kültürünün kendisine yetmesi ve hayatta kalmak için çalışıp çabalaması gereken insan tiplerinden çok farklıdır.
- İncelediğimiz destanlar arasında Başkurt destanları arasındaki “Maktımhılıv” ve “Han Kızı Altınses (Altınsaç)”, ismini kadınlardan alan iki örnek olarak dikkati çekmektedir. Tatar destanları arasında ise ismini sadece kadından alan bir destan tespit edemedik.

- Kahramanlık destanlarındaki ve kahramanlar hakkındaki bazı destanlarla beyler ve hanlar zamanını anlatan destanlardaki bazı örneklerin ise kadın tipi içermedikleri görülmüştür.
- İncelediğimiz destanlar arasında Tatar ve Başkurt destanlarında ortak olarak 9 destan mevcuttur.
- Başkurlarda kahramanlar hakkında destanlar arasında yer alan Bayazit Batır, Kübelek-Tilev Batırları, Akşam Batır, Tülgen Batır, Teveş Mergen, Akay Yavı (Savaşı), Salavat Batır, Burangol Kaşka, Perovskiyy Yaylası, Sükem Batır, Bilal ile Düsen, Karas ile Akşa adlı 12 destan metni ise kadın tipi içermemesi sebebiyle yukarıdaki kadın tipinin destan ilerleyişine etkisi olan listede değerlendirmemiştir. Bunların yanında; tarihi hadiselerle dayanan, beyler ve hanlar zamanını anlatan destanlar içerisindeki “Kıpçak Soylu Yamgırsı Bey ile Kuskar Bey’in Yeni il Bulduğu”, “Mamay Han Hikâyesi”, “Möyten Bey”, “Teteges Bey”, “Son Hartay”, “İki Kilmet Kavgası” gibi 6 destan ise kadın tipi içermediğinden yine üçüncü bölümde destan ilerleyişinde etkin olan kadınlara dâhil edilmemişlerdir. Sosyal konulu destanlar arasındaki Targın ile Kucak, Muradım ile Bukhın, Eberay Batır ile Alabirmes Alasabır’da da kadın tipi yer almaz.

KAYNAKÇA

- ABDURREZAK, Ali Osman. Türk Dünyası Mitolojik Destanları ile Kalevala Destanının Tipolojik Açıdan Mukayesesi, *Gazi Türkiyat*, Sayı 14, 2014 s.189-223.
- AÇIK, Fatma, Sedat Adıgüzel, Nergis Biray, Çulpan Zaripova Çetin, Halit Aşlar ve Soner Sağlam, Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı, Ed. Orhan Söylemez ve Samet Azap. Kesit Yayınları, İstanbul, 2018.
- AKALIN, Şükrü Haluk. vd.; Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara, 2010.
- AKSOY, Hüseyin. Kırgız Destanlarında Kadın Tipler, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019.
- AKYÜZ, Çiğdem. Dünden Bugüne Türk Dünyası Destan Anlatıcıları, 2011, s.15-26. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/4 Fall 2011, p. 15-26, Turkey.*
- ARIKAN, Metin. Türk Dünyası Destan Anlatma Geleneği: Türk Dünyası Destancılık Okulları Üzerine Bir Deneme, Kömen Yayınları, Ankara, 2017.
- ARTUN, Erman. Ansiklopedik Halkbilimi/ Halk Edebiyatı Sözlüğü Terimler-Motifler-Kavramlar, Karahan Kitabevi, Adana, 2014.
- ATA-YILDIZ, Naciye. Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015.
- ATSIZ, Nihal. Türk Edebiyatı Tarihi, Baysan Basım ve Yayın, İstanbul, 1992.
- BARS, Mehmet Emin. “Başkurt Destanlarında Kahramanların Olağanüstü Doğumu”. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:6, 2018, s. 495-501.
- BARTHOLD, Wilhelm. Tarihte Türk Dünyası, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.
- BAYAT, Fuzuli. Mitolojiye Giriş, Karam Araştırma ve Yayıncılık, Çorum, 2005.
- BAYRAM, Bülent. Tataristanda Yeni Yayımlanan İki Tatar Destanı “Ataklı Kız Tukbike” ve “Timir Batır” *Türkbilig Dergisi*, 2011/21: 149-172.
- BEKKİ, Salahaddin. Uzak Türk İllerinde Destanlaşan Evlilikler (Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında Alplara Mahsus Evlilik) Öncü Kitap, Ankara, 2009.
- BORATAV, Pertev Naili. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1992.
- ÇELİK, Fatma. Kazak Destanlarında Kadın Tipolojisi, Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- ÇETİN ZARİPOVA, Çulpan. Alimcan İbrahimov’un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri, Bengü Yayınları, Ankara, 2016.

- ÇINAR, Ali A. “Dede Korkut Destanı’nda At ve At Kültürü”, Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni, Ankara, 1999.
- ÇOBANOĞLU, Özkan. Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.
- ÇOBANOĞLU, Özkul. Türk Dünyası Epik Destan Geleneği, Akçağ Yayınları Ankara, 2007.
- DEVLET, Nadir. Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1989.
- ELÇİN, Şükrü. Halk Edebiyatı Araştırmaları, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Eserleri Dizisi: 120. Ankara, 1988.
- ELÇİN, Şükrü. Halk Edebiyatına Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü Cilt.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- ERGUN, Metin ve İbrahimov, Gaynislam. Başkurt Halk Destanları, Türksoy Yayınları, Ankara, 2000.
- ERGUN, Metin. Gaynislâm İbrahimov, Başkurt Halk Destanı Ural Batır, Türksoy Yayınları. Ankara, 1996.
- ERSOY-YAZICI, Habibe. “Baskurt Türkçesinde Kalıp Sözler”. Selçuk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 30, 2011, s.s. 1-54.
- ERSOY-YAZICI, Habibe. Başkurt Türkçesinde “Kadın ile ilgili Söz Varlığı”. *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31, 2012, s.s. 55-82.
- ERSOY-YAZICI, Habibe. Başkurt Türkçesinde Aile ve Akrabalık İsimlerinde Kullanılan –y Biçimbirimi. *Türk Bilgi*, 21, 2011, s.s.87- 112.
- ERTÜRK, Yavuz. Kazan-Tatar Destanlarında Birey, Aile, Toplum, Devlet Yapısı, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2015.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, Türk Destanlarına Giriş, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015.
- GÖNÜLLÜ A. Rıza. “Türklerde Kalın Âdeti”, *Türk Kültürü Dergisi*, Ankara, Sayı: 317, 1989, s. 53-55.
- GÜLTEPE, Necati. Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâcıyân-ı Rûm’a) Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.
- GÜLTEPE, Necati. Türk Mitolojisi Yeni Araştırmalar Işığında, Resse Yayınları, İstanbul, 2012.
- GÜNEŞ, Asuman. Oğuz Grubu Türk Kahramanlık Destanlarında Kadın, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 2012.

- İBRAYEV, Şakir. Destanın Yapısı (Kazak Destanlarında İnsan, Zaman, ve Mekân). Çev. Ali Abbas, Çınar Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- İNAN, Abdülkadir. Makaleler ve İncelemeler, C.I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- İNAN, Abdülkadir. Makaleler ve İncelemeler, C.II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.
- KAMALOV, İlyas. Avrasya Fatih Tatarlar, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007.
- KAPLAN, Mehmet. Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, C.1, Dergah Yayınları, İstanbul, 1976.
- KAPLAN, Mehmet. Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, C.3- Tip Tahlilleri, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991.
- KARA Düzgün, Ülkü. Başkurt Destanlarının Tipolojisi, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- KARA-DÜZGÜN, Ülkü. Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi, Kömen Yayınları, Konya, 2014.
- KARAGÖZ, Erkan. “Baskurt Türklerinin Doğum, Düğün, ve Cenaze Merasimlerinden Bazı Tespitler”, Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası ve Sosyal Bilimler Türk Dünyası Eğitim Bilimleri Kongresi Bildirileri 3.C, Türkoloji 3. Bildiri, 2016, s.199-204.
- KARASOY, Yakup. “Destan Kavramı”, *Millî Folklor* Sayı:10 1991, s.37-42.
- KASKABASOV, Seyit. “Kozı Körpeş Bayan Sulu”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 2005, s.429-432.
- KÖPRÜLÜ, Fuat. Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.
- KURBAN, İklil. Yaşlı Tarihin Yankısı, (Bulgar-Tatar Tarihi ve Medeniyeti) Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.
- KURBAN, Roza. Biz İdil’den, Ural’dan, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- KURNAZ Cemal, Halil Çeltik, Cafer Bekir, İsmail Kerim, Mehmet Şevket, Kırım Türk-Tatar Edebiyatı. Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Cilt.13, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- MAHMUD, Kaşgarlı. Divanü Lûgat-it Türk, Çev. Besim Atalay, TDK Yay Ankara, 2006.
- ÖCAL OĞUZ, M. Türk Dünyası Halk Biliminde Yöntem Sorunları, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.
- ÖCAL OĞUZ, Metin. vd.; Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2006.

- ÖGEL, Bahaeddin. Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) C.I. TTK. Ankara, 1993.
- ÖGEL, Bahaeddin. Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar) C.II. TTK. Ankara, 1995.
- ÖLÇER ÖZÜNEL, Evrim. Masal Mekânında Kadın Olmak: Masallarda Toplumsal Cinsiyet ve Mekân İlişkisi, Geleneksel Yayıncılık, Ankara, 2006.
- ÖNER, Mustafa. Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2009.
- ÖZKAN, Nevzat. Türk Dünyası Nüfus Sosyal Yapı Dil ve Edebiyat, Geçit Yayınları, Kayseri, 1997.
- ÖZŞAHİN, Murat. Başkurt Edebiyatı, Türk Dili ve Edebiyatı Çağdaş Türk Lehçeleri II Ders Kitabı 8. Ünite. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013.
- ÖZŞAHİN, Murat. Başkurt Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2017.
- ÖZYETKİN A. Melek, Dünder A. Merthan Dünder ve İlyas Kamalov, Tarihten Bugüne Başkurtlar, Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.
- REICHL, Karl. Türk Boylarının Destanları /Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı, (Çev. Metin Ekici). TDK Yayınları. Ankara, 2002.
- ROUX, Jean-Poul. (2011). Eski Türk Mitolojisi, (Çev. Mustafa Y. Sağlam). Ankara: BilgeSu Yayınları.
- RUDENKO, Sergey İvanoviç. Başkurtlar. (Çev. Roza-İklil Kurban), Kömen Yayınları. Konya, 2001.
- SAĞOL-YÜKSEKKAYA, Gülден. “Kalın ve Çeyiz” Hediye Kitabı, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, Kitabevi Yayınları, 2007, s.396-406.
- SALUK, Reyhan Gökben. “Mit ve Mitoloji”, Türk Mitolojisine Giriş, Ed. Fatma Ahsen Turan ve Meral Ozan, Gazi Kitabevi, Ankara, 2015, s.7-8.
- SARIKOYUNCU, Ali. Türklerde Kadın Hakları Üzerine Bir Değerlendirme, *Bilig Dergisi*, Sayı-8, 1999, s.113-122.
- SULTEEV, Rüstem. İdil Tatarlarında Destan Geleneği ve Yazılı Destanlar, The Epic Tradition and Written Epics of the Volga Tatars, *Millî Folklor*, Sayı 101 2014 s.87-100.
- SULTİ, Rüstem. Edigey, Türksoy yayınları, [y.y]. 1988.
- SÜLEYMANOV, Ahmet, Gaynislam İbrahimov ve Metin Ergun. Akt. Metin Ergun, Gaynislam İbrahimov, Özkan Öztekten, Ahmet Yasin Kaya, Murat Özşahin) Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-Başkurt Edebiyatı I, C. 29. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004.

- SÜLEYMANOV, Ahmet, Gaynislam İbrahimov, Metin Ergun, Akt. Metin Ergun, Gaynislam İbrahimov, Feride Aetbaeva ve Mehmet Yasi Kaya. Başkurt Destanları 1-Mitolojik Destanlar, TDK Yay. Ankara, 2014.
- SÜLEYMANOV, Ahmet. Gaynislam İbrahimov, Metin Ergun, Akt. Özkan Öztekten, Ahmet Yasin Kaya, Murat Özşahin, Feride Aetbaeva, Haydar Muhsin) Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-Başkurt Edebiyatı-II. C. 30. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005.
- TURAL, Sadık. Tarihten Destana Akan Duyarlılık, Yüce Erek Yayınevi, Ankara, 2006.
- TÜRKDOĞAN, Orhan. Türk Ailesinin Yapısı ve Tarihî Gelişimi, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ankara, Sayı: 96, 1995, s.1-47.
- TÜRKMEN, Fikret. Tatar destanı Çora Batır'ın Buryatlar Arasındaki Varyantları Üzerine (Altay Kavimleri Arasındaki Kültürel Etkileşim Üzerine Bir Deneme). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:29, 2004. s.103-109,
- UĞURLU, Nurer. Türk Mitolojisi, Kültür Dizisi/Türk Tarihi-9, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2012.
- UNAT, Nermin Abadan. “Toplumsal Değişme ve Türk Kadını”, Türk Toplumunda Kadın, İstanbul, Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları ve Türk Sosyal Bilimler Derneği, 1982, s.1-32.
- URMANÇE, Fatih. “Tatar Mitolojisi Sözlüğü Üzerine”, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, (Çev. Bülent Bayram) Kanyılmaz Matbaası, İzmir, 2005, s.715-725.
- URMANÇI, Fatih. Tatar Destanları C.I, (Akt. Vedat Kartalcık, Caner Kerimoğlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- URMANÇI, Fatih. Tatar Destanları C.II, (Akt. Vedat Kartalcık, Caner Kerimoğlu), TDK Yay. Ankara, 2007.
- ÜÇÜNCÜ, Kemal. Kazak Türklerinin Kahramanlık Destanı Alpamış, Töre Yayın Grubu, İstanbul, 2006.
- YILDIRIM, Dursun. Türk Bitiği Araştırma/İnceleme Yazıları, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.
- YILDIRIM, Kürşat. Tatar Adının Kökeni Üzerine, *Türkiyat Mecmuası*, C.22, 2012, s.171-190.
- YILDIZ, Naciye. Manas Destanı (W. RADLOFF) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller, TDK Yayınları, Ankara, 1995.
- ZARİPOVA ÇETİN, Çulpan. Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratık Varlıklar) *Bilig Dergisi*, sayı 43, 2007 s. 1-32.

ZEKİEV, Mirfatih, Fatih Urmançiev. (Akt. Mustafa Öner, Hayati Develi, Fahri Temizyürek, Hakan Akca, Göksel Akca) Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Tatar Edebiyatı-I. C.17. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

ZEKİYEV, Mirfatih. Türklerin ve Tatarların Kökeni, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

ZUHAL, Yüksel. Altınorda ve Kırım Hanlıklarında Kurultay Geleneğinin Kırım Tatar destanlarına ve Kırım Tatar Geleneklerine Yansıması, *Gazi Üniversitesi Türkiyat dergisi*, 2015, s.15-31.

